

Малкъар жазыучуланы суратлау-адабият, жамауат-санат журналлары

1958 жылдан бери чыгъады.

№ 5 (141) сентябрь-октябрь 2008 ж.

Учредительле –

КъМР-ни Культура эм Информация коммуникацияла
министерствосу бла Жазыучуларыны союзу

Баш редакторну орунунда
Додуланы Аскер

Редколлегия:

Бепайланы Муталип
Гадийланы Ибрагим
Гуртуланы Салих
(бёлюмню редактору)
Ёлмезланы Мурадин
(жууаплы секретарь)

Зумакъулланы Танзиля
Мызыланы Къаншаубий
Созайланы Ахмат
Тёппеланы Алим
Толгъурланы Зейтун
Шауаланы Хасан

**ЭЛБРУС
МИНГИ ТАУ**

НАЛЬЧИК – 2008

«БИЗ МЫНДА ЁЛЮП КЪАЛЛЫКЪ ТЮЙЮЛБЮЗ!..»

«...Сюйген тенглери, атын эсгерсегиз: «Аман дуниядан алгъан юлюшю буду», – дегиз. «Къойгъан саугъасы да буду», – дегиз. Муну сизге жазгъан – амал табалмагъан жарлы эгечи. Муну сизге буюргъаным ючюн айып этмегиз. Кесимча жарсыгъанлагъа айтама».

САУДИЙХАН

Халкъыбыз кёчгюнчюлюкден къайтхан жыл бек фахмулу, бек эсли жашларындан бирин анда асырап келгенин энди ангыларыкъбыз. Аны къысха ёмюрю анда, ол «аты айтлмазлыкъ заманда» халкъыбызны жюрек сезимин, сагъышын суратха тюшюрюп къояргъа деп Башындан берилгеннге ушайды. Жазыу иши 1944 жылда, март айтда, башланып, 1957 жылда, «халкъла, къууанып, Кавказгъа къайтхан» чакъда, жашауу бла бирге юзюлгенди.

Шауаланы Хамзатны жашы Ахмат.

Анга, Ахмат демей, Акат, Жырчы Акат дей эдиле: жыр айтыргъа бек сюйгени ючюн. Кеси жыр тагъады деб а бек къаршы адамлары окъуна билмегендиле.

*Халкъ жырла айтхан сунуп тургъанбыз,
Сен жазгъанынгы билалмай.
Эгечинг ёллюк, дефтеринг айтды,
Кёз жашларынгы тыялмай, –*

деп жиягъанды жарлы эгечи Саудийхан, къарындашы ёлгенден сора табылгъан назму дефтерин ачып...

«Кёз жашын тыялмагъан» дефтер... Фахмуну юсюне – фахму.

Акатны дефтерин окъугъандан сора ангылагъан эди Саудийхан эндиге дери сезмей тургъан затын, кесини кёз жашы да, къарындашыны жыры да бир отдан жаратылгъанын:

*Жыр да, жияю да бирди, ах, кюнюм,
Ичинде оту болгъаннга...*

«Ах, кюнюм!» деп, Саудийхан айтханча, «жыр да, жияю да бир» эсе – сора бу къарындашы Акат жазгъанла (ол а алагъа «назмула» демей, «жырла» дейди), сора ол «жырла» эр кишини жиягъаныдыла.

Кертиси бла да – жырдан бла жияюдан, жарсыудан бла сюймекликден согулгъанчадыла.

«Жиляр белгиле» кьойгъанса манга дейди эгечи. Жырлары «жилай тургъан» кёзледиле. «Кёзлеринг (жырларынг) былай жилай тургъанлай, кьаламны кьалай бургъанса?!» – дейди. Къарындашы ол жырладан къарап тургъанча, дефтери бла алай сёлешеди.

Да, жангыдан тегюлген эдиле Саудийханны кёз жашлары, жыр-жилямукъ болуп:

***Мутхуз суратла алдырыгучу эдинг,
Алдыргъанынг да къуранмай,
Суратынг кьайдан жарырыкъ эди,
Жанынг, санларынг къууанмай?!***

Сезиминде бир Тейри эшиги ачылгъан эди. Суратны, жашауну, жырны, жиляуну да бирлиги... Къайсы поэт айталлыкъды алай: «Алдыргъан суратынг кьайдан жарырыкъ эди, жанынг, санларынг къууанмай?!» деп? Нечик терен сезген эди сёзню кючюн, магъанасын, макъамын, къарындашы Акатха аллай кюйле эталгъан! Бир бек фэхмулу адам болур эди ансы...

Болсада, кимди бу Акат дегенибиз? Жыр жүреги бар эди деп, аллай бир сейирге кьалып айтырча, бу кьаллай, неллай жырла жазгъанды?

Акатны жашауну юсюнден мен билалгъан: 1928 жылда Шыкьыда туугъанды.

Кязим хажини кёз туурасында чабып, ойнап айланганды. Аны таш юйчюгюню аллы бла окъуууна жүрюгенди. Гылыууна минип, орамны ёрге-энишге жортханды. «Кязим аппа» эски гюрбежисинде темир тьюнгенине къарагъанды. Жумуш зат буюрса, жумушуна чаба, хапар айтса, хапарына тынгылай, сёзюн эсине тьюрей, жыр, назму деген затлагъа сагъая, эшитгенин кьанына-жанына сингдире, алай ёсгенди.

Анса уа «жырдан тоймаучу» атасы Хамзат, «ауузундан чыкьгъан сёзю назму бла ийнар» болуп... Анса уа ол мен эсерген эгечи Саудийхан, жырдан бла кюн жарыгъындан согьулгъанча...

Анса уа анасы Афу, сёзню, жырны къууатын Шауаладан кем билмеген Гайыланы кьызлары... Кьаллай зауукъ бешик жырла айтхан болур эди балачыгъына!

Ёзге – Акат кеси уа, кеси! «Мен, туууп, ёсюп, дунягъа чыкьгъанлы, оюн-кюлкю, жыр-назму деген затланы асыры суюгенден, телилик да ататдыргъанма кесиме... Да энтта да жазама бу затланы...». Бир айтхан бла да кьалмай: «Жашагъан дуняда жыр, назму деген затланы бек суюгенме, ала бла бек кюрешеме», – деп, дефтеринде кьайтарып-кьайтарып эсертеди.

Къысхасы, жашау башындан окъуна Акатны жырчы болургъа хазырлай эди. Жырларгъа тап заман тьюшмеди ансы. Десем да, уллу бушууну жыргъа салыргъа уллу жырчыла керекдиле. Жашау аллай жырчысын кеси ёсдюреди.

Да, ма аллай жырла-жырчыла дунясында ёсе-ёсе кетип, Акат деген жашчыкъ 1944 жылны март айына акьылбалыкъ болуп, 16-чы жылына

киреди... Халктыбыз кёчгюнчюлюкге сюрюлген кюн, жетинчи классда окьюй турган заманы эди...

Андан ары жашауу сюрюнде – Къыргъызстанны Исси-Кёл тийресинде кетерикди.

«1944 жылда мен Кёк-Мойнок деген совхозгъа келип, ол замандан 1948 жылгъа дери анда ишлегенме. Мен ол ортада къыргъыз халкына бек шагъырей болганма... 1949 жылдан бери Исси-Кёл районда жашайма, Семёновка элде... Жаным дуняда жашагъанлыкыгъа, жүрегим – жерни тюбюнде», – деп жазарыкъды. Ол сёзлери артда жыр тизгинле боллукъдула.

Бу «кёчгюнчюлюк» деген зат, халкны юсюне жар оюлганча, бирден басып: «Къаллай къыралда жашагъаныгъызны бир кёрюгюз!» дегенча, халкны эсин тенттиретген эди: «Къалай?! Нек?! Не терслигибиз ючюн?!».

Жауапсызлай къалган соруу!

Ары дери жыр-назму къуарарында хапары болмагъан сабий жашны жүрегине кёчгюнчюлюк кюйлени биринчи тизгинлери жаратыладыла:

***Бизни элибизге аскер жайылып,
Биз хариплени жыйдыла.
Жаяулай сюрюп, эндире келип,
Машиналагъа къуйдула...***

Бир кюн деп туююл, эки деп туююл, юч да, төрт да угъай – тогуз-он да туююл – кюню да – кече, кечеси да – кече... Учсуз-къыйырсыз эшалонла халкны ата журтундан узакыгъа алып бара эдиле... Темир эшикле, темир къадаула, къалауурла, ушкок къалакъла... Къарангы вагон... Ауругъанла, ёлгенле, оу-шау, жилию, сыйыт, садагъа... Къайры сюргенлери, нек элтгенлери – белгисиз. Такыйкъала – сагъатлагъа, кюле – айлагъа, жыллагъа буруладыла... Сора сабий жашны эсине тюшеди, къачан эсе да бирде дегенча:

***Бизни элибизден чыгъаргъанелле,
Танг атхынчиннга чыдамай,
Ненча кюн келдик, ненча жыл турдукъ,
Къара вагондан чыгъалмай!***

«Ненча жыл турдукъ...» дегенден ары, «танг атхынчиннга чыдамай» дегени да башха магъана бла толуп къалады... Халкълагъа «жарыкъ танг атдыргъан» хапарла айта ушай эдиле да школда...

Кёчгюнчюлюк анга бир къарангы шалонда барып турганчады. Кечемиди, кюнюдюю – баямы жокъ.

Алыкъа сакъал-мыйыкъ урмагъан жаш, мындан ары жетинчи, жолда, акылы-эси ёсюп, жетген киши болуп къалады. Нарт батыр а туююл эди, кечеден тангнга ёсюп кетерча.

Къыйынлыкъ эди сезимден ёсдюрген. Хоу, жар оюлганча, халкны юсюнден басып къойган бушуу-бушман. Хар затны ангылатып, ахырына

дери ангылаталмагъан... Терслик-тюзлюк не болгъанларын айыртлай келип – къатышдырып къойгъан заман...

Кюн тууушлу Шыкъысындан айырылып, бир башха, бир къарангы дунягъа тюшюп къалады. Аллах бизни унутупму къойгъанды дегенча, къайры эсе да, кимге эсе да тарыгъады, кёз жашлары жыр-жилямукъ болуп тёгюледиле:

*Бизни атла бла ишге сюрелле
Ташланы учургъан желледе,
Къамичи ойнатып, къаты ишлетелле,
Колхоз, совхоз да элдеде!..
Бизге беишюз грамм ётмек берелле –
Ма олду суткагъа ашыбыз.
Жаллынган бизге жалыныучу эди,
Жалынчакъгъа къалды башыбыз.
Эки сёлешселе: «Тюрме!» деп жаныйла, -
Мындан уллу тюрме болурму?..*

«Ёмюрюмде, назму-жыр болуп, биринчи ушатханым бу эди», – деп жазарыкъды артда.

Сейир-аламат: бу «биринчи ушатханыны» ичинде окъуна жыл саны, акъылы-эси кёз кёре ёсе баргъанды (бир назмуну ичинде!), ол тукъум зат – айтхан сёзюнден, жазгъан тизгининден окъуна кёрюнюп турады. Жашчыкъ атасына неда бир уллайгъан адамгъа тарыгъа баргъанча башланмаймыды биринчи тизгини: «Бизни атла бла ишге сюрелле...» дегени? Тенгleshдиригиз ахыр тизгини бла: «Эки сёлешселе: «Тюрме!» деп жаныйла, Мындан уллу тюрме болурму?» дегени бла...

Бир адамны сёзюмюдю, ангылауу, айтылыуу, неси да?.. Ким къалай десе да, он тизгинле арасында мен кёп башхалыкъла эслейме... Иш этип къарагъыз, ненча тюрлю адам «сёлешеди»!..

Бу биринчи назмусунда окъуна 15-16-жыллыкъ Акат халкъыны кёлюндегин айталыр чекге жетгенди. Анга ёкюл болуп сёлешгенди. Сёзю, заманында эштилича болмагъанлыкъгъа, заманында айтылгъан сёз болуп жаратылгъанды. Бек къыйын, бек керек кезиуде. Акатны атын ёлюмсюз этерге бу жангыз назму окъуна тамам эди!..

Акатны жырларын отуз жылгъа дери жашамай ёлген адамны жырларынча угъай, дуняда кёп жашагъан, кёп зат сынагъан адамны жырларынча окъуйса. Къыйынлыкъ адамны терк окъуна къарт этип, акъылын толтуруп къоя кёреме.

Акат бу жазгъан затларына «жырла» деп атагъанлыкъгъа, алай айттып да къоялмайса: «жыр» деген затынг жарыкълыкъ бла байланыпды. «Назмула» дер эдинг – жыр макъамда жазылгъандыла. «Тарыгъыула» дерге да болгъан болмаз, баям: эр киши намысына дурус кёрмей. Десем да – назму да жырды...

Акат алыкъа сюеги къатмагъан, кесин бек насыплы къыралда жашагъан сунуп тургъан школчу жаш, не кесини, не атасыны, не анасыны, не эгечини, не тенглерини, не жууукъларыны, не эллилерини бир тюрлю

терсликлери болмагъанларын билип тургъанлай, ала бары да бирден аллай къыйынлыкъгъа тюшюп къалгъанлары, сабийчикле, къартла, анала – бары да тюз жерлеринде ачдан, аурууладан, ачыудан кез аллында къырыла тургъанлары, ол артыкълыкъны кетюралмай, атасы, анасы да бир бири ызындан ажымлы ёлюп кетгенлери, толу да, жарыкъ да, жырлы да дунясы тауусулуп, бушуугъа айланып къалгъаны, аны бушуугъа айландыргъан да ол бизге «насып тангын» атдыргъан, «жарыкъ жашау» келтирген къырал кеси болгъаны Акатны жүрегин сёз бла айталмазча элгендирген эди. Аны кез туурасында «сейир ишле» бола тура эдиле. Кез жаш бла, таралгъан жел сарыны бла болмаса, сёз бла айтыр амал жокъ кирик:

*Тюбю башына бурулгъанчады,
Къыяма кюню жетгенлей,
Битеу ёлгенле сау болуп, чыгъып,
Жашла уа ары кетгенлей...*

Ёлгенни да къабырдан къобарлыкъ тизгинле!..

*Ёлебиз алай, кюе, термиле,
Мадар табалмай, жазыкъла.
Бизни хыликъя эте бердиле –
Уллубыдырла, базыкъла...*

Эсле: сёзю мында бизни былайда титирете тургъан ол иш кеси уа анда Акатха, кёчгюнчюлени барына да къаллай «оюнла» кёргозте болур эди! Къыйынлыкъны сёз бла, жыр бла толу билдирир амал жокъду. Акатны бир бек кючлю сезими болмаса, анча жылдан сора ол сёзле жүрегибизни алай да къозгъаялмаз эдиле.

Бу азапны кетюралмай ёле тургъан атасы жашына осуят этеди. Акат аны сёзлерин назмугъа саллыкъды. «Бу сёзлени айта тауусулду» деп белгилейди кеси да:

*Бу эбизе малгъун не сейир этди,
Къуруда жилий турурча.
Къабырымы сен сыртха сал, балам,
Кавказдан аяз урурча.
Эбизе ёлсе, сен, келип, къычыр:
«Эбизе малгъун кетди!» – деп.
Ахыратда тынч жатарма, балам:
«Мени тилегим жетди», – деп.*

«Эбизе малгъун» къырал башчыбыз эди... Мурдар...

Жырла бош алай жаратылып къалмайдыла. Акат жазгъан жырла, ким жазгъаны белгисиз эдиле эселе да, халкъ жырла болуп жайыллыкъдыла. Кёчгюнчюлок кюйледе аланы ауазларын эшитирге боллукъду. Хар ким эшитген жырын кесича жилий эди.

Ёзге, кьаллай кюй этгенди Акат туугъан жерине термиле кетген жырчы атасына:

*Ёлюп тургъанлай сен, дууа тутуп,
Дуниядан саулай кетгененг, –*

деп. Кёчгюнчюлюкню ал жылларында, адамыча асырар амал болмазын биле, кесини жаназысын, дууасын да кеси этип кетген Таулу киши. Ажалы жетмей, бу дуниядан саулай кетген... «Ол эбизе малгъун ёлсе, кьабырыма келип кьычыр», – деп... Ёлдю «эбизе малгъун». Халккъла да кьайтып башладыла Кавказгъа. Акат да кьычыргъан болур эди, кьабырлагъа барып... Десем да:

*Жангы хапарны санга айтыргъа,
Мен кьабырлагъа барама.
Мен сени кьоюп кетерик сунма,
Мен сени бла кьалама!*

*Кавказгъа барып, атынгы айталмам,
Алай тьююлдю кьадарым.
Жанынгда жатар жерчик излейме,
Жокъ андан баиха мадарым...*

Ташла да эрирча сёзле!

Уланлыкъ суймеклигин билдиргенча, атасыны кьабыр хоншусу болуп кьалгъан Акат. Малкъар поэзияда атаны юсюнден андан кючлю назму жазылмагъанды дерчады. Жюреги жыр, ийнар кьылладан согъулгъан Акатча ма аллай исси сезими болгъан адам жазаллыкъ эди алай!

Неда «кесим тюшеме эсеме» дегени уа? Сейир эшитилмеймиди:

Ол «кьарыусуз жыллада» дейди (ол сёзге бир эс бур, жылла кеслери кьарыусуз болгъанча!) кесин унутуп айланган Акат кеси жаланда ол заманда эсине тюшеди – ауругъан, ёлген адамны кёргенинде:

*Ауругъан, ёлген адамны кёрсем,
Кесим тюшеме эсеме...*

Бир насыплыны кёргенде угъай – ауругъан, ёлген адамны кёргенде!

Аллай шарт, аллай кьужур ушашдырыу! Бу сёзледен сора жукъ айталмай кьаласа...

Кьаллай ачы кьадары болгъанын «аз зат» бла билдирип кьойгъанды. Дагъыда, аны ызындан а, кесине назму этгенине, кеси «эсине тюшгенине» кечгинлик тилейди:

*Окьугъан адам айып этмесин:
Назму этеме кесиме...*

Бу төрт назму тизгинни, суйсенг, жилип айт, суйсенг, жырлап айт. Кьаллай таза, керти адамны окьуй турабыз назмуларын, «мен» деген

зат эсине да келмеген! Ма аллай «къужур», «тюрюлю» сёзлени туудургъан сезимден башланады ол поэзия деген зат. Былайда поэзияны эсгерген дурус эсе. Олду эсни сагъайтып, уятып къойгъан зат. Ачыкъ, исси жюреке жаратылып, тылпыу эте тургъан...

*Ажалым шырт деп жетерин билмей,
Кесими алгъа жетдирдим...*

«Жашлыкъ къарап-къарагъынчы кетди», «заман суу саркъгъанча кетди», «жел ургъанча», «жашау бир кюн кибик...», «кёзню жумуп ачханча...», не билейим – «юйню эшигинден кирип – терезеси бла чыкъгъанча» дегенден озуп, къайсы закий айталгъанды алай: «Ажалым шырт деп жетерин билмей, кесими алгъа жетдирдим» деп, дуня поэзияны тинтип окъуна къарагъанда да?!.

Къаллай «бош сёзледен» чыгып къалады унутулмаз зат!

Жылыдан – суукъгъа, аязгъа чыгып къалгъанча, ол «къарыусуз жыланы» шургусуна, ачыууна жалан жюреги бла чыгып къалгъанды, шо ол кезиучюкде сезгенин тюшюргенди къагъытха да, ол эсин кюйдюрген затны, жаны ачыгъанын.

Акат бир бек жарыкъ кёллю жаратылгъан жан болмаса, аллай мудах назмула да жазалмаз эди. Да бек халал, жарыкъ жаш болуучусун айтадыла. «Сёзю таглы, акъыллы» дейдиле.

Хоу-хоу, аллай таза адам болмаса, бушууну алай къаты да сезалмаз эди!

Къууанч юсюне бушуу – бегирек кюйдюреди.

Кёчгюнчюлюкню къыйын да, ауур да жюгю Акатны борбайсыз этеди, саулугъун тюгендиреди.

«Кесими кезиусюз къыйналгъаныма, жашаргъа термилип, амал тапмай къалгъаныма, чагъа келген терекча, жете келгенлей, жарыкълыкъгъа жеталмай, таш жерде терекчик къуругъанча, къургъакъ жерде кырдык къуругъанча, къуруп, саргъалып баргъаныма жюрегим тёзюмсюз жарсыйды... Бютонда халкъ эркин ёсюп, эркин айнырына, аны ойнап, кюлюп, ишлеп, ашап, ауруусуз, чырмаусуз жашарына сукъланнгандан...» – жыр бла айтханы кёлуне жетмей, «къара» сёзге кёчеди.

Жюреги, сезими айтдырмагъан жангыз бир сёзю окъуна жокъду. Былай жазайым деп, акъылы бла ойланып, бир харф да тартмагъанды, жюрегине тынгыламай, ол айтханны этмей, анга бойсунмай. Поэзия уа тюз ма алайда ёледи – акъыл жюрекден алгъа атласа, ол айтхандан чыкъса, аны «сёзю» эсге алынмаса. Жюрек – поэзияны чырагъыды. Акъыл ызындан келеди. Анга аякны тюз басдыргъан – жюрекни жарыгъыды. Жол кёргюзтген олду. Акат аны къайдан эсе да биле эди. Ол жол бла киргенди халкъны жюрегине да. Десем да, поэзиядан кючлю затлагъа тюбейбиз.

* * *

Кёчгюнчюлюк къыйынлыгъы – ачыу-бушуу, ачылыкъ-жалангачлыкъ, ауругъан-ёлген, учузлукъ, ыспассызлыкъ – бары да, бир жюк болуп, бир гюняхсыз жанны имбашларына жюкленнгенинде, ол къалай «жырлар»,

жюрегинде не сезим жаратылыр, ауузундан кьаллай сёзле чыгъарла деп сынагъанча, Къадар алай этгенди: кёчгюнчю жашчыкьлада бек абаданын, бек тирисин, жюрегинде жыр чирчиги болгъан 16-жыллыкь Акатны сайлап. Андан огъаргъыла урушда эдиле. Сынау ол чекден башланган эди.

Алгъадан айттайым: Акат ол жюкню кётюралмагъанды. Ол тукьум затха аны кючю къарыяллыкь да туююл эди, андан бойлуракъла, борбайлыракъла да болалмагъандыла. Ол сынаудан кьутулгъанла – кючлери-къарыулары уллудан туююл – кезиу жетмегенден! Насыплары алгъаракь болгъандан. Аллай сынаулары энчи адамла кётюралмайдыла – халкь кеси болмаса. Ёз жанын кьутхаралмагъан эсе да, Акат ол сынаудан намысы бла чыкьгъанды, кёчгюнчюлюк бойсундуралмагъанды, умутдан айыралмагъанды. Да, ма, Къадар ырбыннга тыйып, амалсыз этгенде, Акатны жюрегинден чыкьгъан сёзле:

*Биз мында ёлюп кьаллыкь туюлюбюз,
Бир да кьоркьмасын тёлюбюз.
Къыйынлыкь бизни бууардан болса –
Зулмудан кючю кёлюбюз!..*

Жюрегинде тюгенмез кючю, бюгюлмез кишилиги, жоюлмаз сёзю болгъанын кёргозтгенди Адам баласын къыйынлыкь бла сынагъан Къадаргъа. Да, бек сейир этген болур эди ол ачы сынау ишин бардыргъан жандауурсуз Къадар, Адам баласыны жюрегини теренинде кьаллай инжи-жаухар кьатылыгъы болгъанын кёрюп. Чексиз чыдамына шагъат болуп. Аны бла ырахатланып тохтагъан да болур эди, нек дегенде, андан ары сынар зат кьалмайды. Андан ары, жашау бошалып, башха дуня башланады...

Къыйынлыкь Малкьаргъа кьайтартмаз ючюн кюреше эди. Анда кьумлагъа кёмерге. Къырал да, заман да биригип. Жюрек кюч ол къыйынлыкьгъа кьажау чыкьгъанды. «Сен – сен эсенг, мен – менме!» деп сюелгенди. Хорлагъан да этгенди!.. Ёлюм – хорланыу туююлдо!

Биз мында ёлюп кьаллыкь туюлюбюз... –

Секирип ёрге туруп кьалгъан сезим!

Халкьны ёлюмсюз ниетин, итиниуюн, бойсунмаз жюрегин, акьылын-эсин, таукеллигин, кишилигин да шарт билдирген сёз!

«Бизни бери ёлюрге деп жибергендиле. Мында, бу артыкьлыкь тюбюнде ёлюп кьалсакь, хорланырыкьбыз. Жауларыбыз муратларына жетерикдиле. Къайтыргъа керекбиз! Артха, Ата журтубузгъа, Малкьаргъа! Ёлсек да, анда ёлюрбюз – ата журтубузда!» деген сёзледиле. Итиниуюн, тюню-тюшо да – Малкьарды.

Ёлген деген а сыйлы затды, зулму табасы болмайкь ансы! Аякь тюп болуп кьалмайкь ансы!

Кьаллай ёхтемлик барды аны «Малкьар тилде!» деп жазып тургъанында.

1956 жыл кирген эди... Бугъоула юзюлген жыл...

Халкына, жерине тансыкылыгы бийлеп. Ёлсек да, анда, Кавказда, ата журтубузда ёлюрбюз, мында ёлюп кыалыргыа айыпды. Барыны атындан айтханча айтады. Мында кыалып кыалабыз деп кыоркыгъанланы кёллендиреди. («Бир да кыоркымамын тёлюбюз...»)

Малкыар аны миллетини атыды. Шыкычы Акат ол сёзю бийикде жюрютеди.

Кётюрюу белгиси бла миллетини атын дефтерине жазар кюн чыкыгъанына чексиз кыуанады. Ата журтуна, туугъан жерине жол кёл алгъан эди...

*Жаныбыз анда кыалып а кыалыр,
Мында жатса да саныбыз,
Кюн кёзю болуп, нарт сёзю болуп,
Кыарип турдукъду жаныбыз...*

Жюреги Ата журтха, Малкыаргыа учунганлай кыалады.

* * *

Кёчгюнчюлюк кыыйынлыгы башын басып тургъанда да, халкыбыз, «ишлеу кыалай болгъанын» кёргюзтгенин уллу ёхтемлик бла жазады.

«Махтау иеси Солтанланы Асхатха» деген назмусунда:

*Жигитлигинге сёз жокуъду сени,
Белгили болдунг халкылагыа.
Кёргюзтдюнг ишлеу кыалай болгъанын
Кыыргызыстандагы кыартлагыа, –*

деп Акат бошдан айтмайды.

Иш кёллюлюк деген затынг халкыбызны кыанындады. Ёмюрле бла синггенди. Ол аны халы, кыылыгы болуп кыалгъанды. Халкылары ата журтларындан кёчюрген ол башсыз башчыла, насыпха, билмегендиле ансы, бизни Азиялагыа сюре да айланмай, ишден айырып кыойгъан болсала, халкыбыз 13 жыл да турмай, ала суйгенча боллукъ эди. Кыыйынлыкъ тенгизинде батып кыалмазча, кыоллары бла кыадалып тутаргыа кыорешгенлери – Иш эди. Урунуу! Бек Баш Тейрилери – Урунуу! Ол кыутхаргъанды ёлюмден Кыарачай-Малкыар халкыны. Ол анча кёчгюнчю халкыдан жаланда анга айтхан эди Кыыргызыстан: «Автономия берейик, хар затыгызыны кыуарарбыз, кыарарбыз – кыалыгызы мында!» деп. Ол сёзю айтдыртхан – халкыбызны иш кёллюлюгю эди. Адамлыгы. Кишилиги. Кертилиги. Акылы-эси. Адеплиги. Кыум тызлени жашиллендирип кетген юлгысю.

*Хар затха сен а – бир кибик уста,
Эки кыолунг да алтынды.
Энтта бараса, жукыуну кыыстан,
«Солуй билмеучю» – атынгды.*

Жаланда Солтанланы Асхатны юсюнден айтмайды да Акат! «Ишлеу кьалай болгъанын кёргюзтген», атына да «солуй билмеучу» аталгъан халкъны Асхатны халында белгилеп кьойгъанды. Ёзге уа бу:

*Ата журт ючюн уруш этгенсе,
Къартыракъ халынг жаш киби.
Акъылынг сени уллу кёреем,
Санларынг къаты, таш киби.
Налат фашистле терен уругъа
Илишан этип атханда,
Юсююзге да топуракъ куюп,
Ёлюкле къатыш жатханда,
Андан къутулуп, сен сау чыкьгъанса,
Орус тенгинге тыянып...
Жашайса, халкъгъа бир иги кюле
Къайтырыгъына ийнанып...*

Ат багъасы назму! Халкъ термилген оноу чыкьгъан 1956 жылда бошдан жазылып кьалгъан болмаз эди.

Саид Шахмырзаны «Къая кызы къарылгъач» деген назмусуну жаз тилинден кем тьююлдю Акатны жаз тили да.

Халкъыбызны сьфаты: «къартыракъ халынг жаш киби» – аламант шарт белгиленеди! «Акъылынг сени уллу кёреем, санларынг къаты, таш киби!» – хоу, халкъыбызды. Азапдан къутулгъаны, «терен урудан» сау чыкьгъаны... «Орус тенгинге тыянып...». «Эбизе тенгинге тыянып» демейди да! «Налат фашистле» деп да кимге айта болур? Десем да – ангылашынады!

Андан ары айтханы да бир адамны халы бла чекленип кьалмайды:

*Кишилик, акъыл, билим, тёзюмлюк –
Иесе алай затлагъа...*

Инсанны, халкъны эслилигин белгилеген шарт – урунууда этген жетишимиди деген оюмгъа келтиреди. Ол жетишимге келтирлик илишанланы санайды: кишилик, акъыл, билим, тёзюмлюк... Халкъыны суратын ишлеп башлагъан эди...

Солтанланы Асхат да (халкъ дегенча ангыла) анда «Урунуу Жигити» деген сыйлы атха тийишли болуп, кёчгюнчюлюгю ючюн берилмей кьалгъанды. Болсада къадалып ишлегенин кьоймагъанды. Ол кюсеген «сыйлы ат» башха эди: миллетни атын иги бла айтдырыу. Да, жетген эди муратына!

«Къырал сизни ата журтугъуздан кёчюрюп, башыгъызны алай бир азапха салып тургъанда, дагыда аны ёрге кётюрюрге къаныгъып, бу ишге былай бир жан атып неге кюреше эдигиз?» – деген туура сорууума туура жауап эшитген эдим: «Тюзлюгюбюзню билдирив ючюн! Тюз жерибизде кёчюргенлерин кёзлерине тутар ючюн! Терсликлерин ангылап, ызыбызгъа къайтарыр эселе уа деп». Тюз ма алай айтхан эди къыралгъа салгъан

кыйыны ючюн аперимлик излемеген кёлкялдысыз таулу. «Ишлегени-бизге аз да сокъуранмайбыз, халалды!» – деген эди...

Сейир-тамаша: ол акъыл, бизникиледе болмаса, башха кёчгюнчю халкъланы бириндедамы жокъ эди?! Нек шеклисе де? Ол кюйгюн жыллада «Урунууну Жигити» деген атха бизни адамларыбыздан кёп кёргюзтюлген халкъ жокъду! Адам санлары бизден эсе иги да аслам болгъанлада да! Алада ол акъыл болгъан болса, бизден эсе алада (ол кёп санлылада) асламыракъ чыкъмазмы эдиле урунууну жигитлери?

Урушда да алай эди: адам башына тергегенде, бизни къарачай-малкъар уланладан кёп батырлыкъ этген халкъ болмагъанды. Былайда дагыда эсгере кетсек керекди: кырал тергеуге кёре, адам санлары бла салышдыргъанда, 70-80 жыллада бек билимли халкъгъа къарачай-малкъар халкъ саналгъанды. Алайды да, ишде, сермешде, окъууда да биринчилик бизни эди. Къаллай халкъ болгъаныбызны ол шарт окъуна бек алапат кёргюзтеди. Да нек «окъуна» дейме – ол туюлюмдю бек башы?! Болсада, «бизни бек сюйген» башчыларыбыз, «атача» кыйгъыра, халкъыбызны ол биринчилик тахтасындан тайдырыр ючюн уллу кыйын салгъандыла, атыбызны эринчеклеге, бир болмачылагъа, жокъгъа чыгъарыр муратда, ишде, окъууда да аякъ урдурмазгъа кюреше... Ол шарт бизни бютюн таукел этерге, акъылыбызны, эсизбизни бютюн къаты бирикдирирге чакъырады! Ата-бабаларыбыз кыйын кюнледе хорлатмазгъа хайт дегенлерича, жашла да тюз алай хайт дерге!

Кёлюнге алай окъуна келеди: юсюн басхан кыйынлыкъны иш бла тунчукъдурургъа уа кюреше болурму эди халкъыбыз деп? Айхай, барды ол да! Ишде, урунууда бир сейир кюч таба эди, бу кыйынлыкъдан тышына эшик ачхан, солуу алдыргъан, артыкълыкъны унутдургъан, жараланы сынтыл этген, жүрекге балхам болгъан. Иш, не кыйын эди эсе да, азатлыкъча, байрамча бир зат эди! Той-оюн кибик! Акат тюз алай окъуна жазады «Нарт Къойчууда»:

*Отлатаса акъ къозулу кыйланы,
Жашларынг да – кыыздыргъанча тойланы,*

*Ишлейдиле, мал юсюне къаныгъып,
Хар биринде сени халынг танылып.*

*Сени къоюнг – мараллача, семизле,
Ючге бёлсенг, эки юлюшю – эгизле...*

Къойчуну ишчи уланларына махтау салады. Аталарын жарыкъ бетли этерик аладыла.

Иш – Акатха тойду, къууанчды. Акъ ниетди. Игиликге келтирлик, Кавказына элтирик жолду. Башха кыйынлыкъланы къатында, иш кыйынлыкъы байрам эди. Кыйынлыкъны унутдургъан «ичгиси» ишди. Ол оюм Акатны назмуларындан чыгъады.

*Жашасынла сени жигит улларынг,
Акъ ниетге, ашы ишге къуллерынг!*

***Ала сени жарыкъ бетли этерле,
Туууп ёсген Кавказынга элтирле!***

Ол затха ишге алай берилгенлери бла жетериклерин айтады. Иш Акатны ангыламында – адеплик, адет-намыс сакъланган от жагъады. Иши болмагъанны – намысы, насыбы да жокъ. Халкыбыз ишге намыс-хача сакъ эди. Къыйынлыкъ келгенде бютюнда.

Ёмюрден бери келген ол жорукъгъа жангы магъана къошулады: къыйынлыкъдан къутхарлыкъ, ата журтубузну къайтарлыкъ да Ишди. Урунуу Тейрибиз. Къырал башчыладан, тилегенден, жалыннгандан магъана жокъ, бизни артха, ата журтха къайтырыбызны жалчгытырыкъ ишди деген акъылдады! Халкыбызны ишчилиги бла «махтанады!» Халкъ неден да бек ишге ышаннганын, ата журтха Тейри эшигин ол ачарыгъын айтады. Ол аны арт акъылыды. Къыргъызстандагъы жаш Акат да, Къазахстанда ауушхан нарт Кязим да бирча сагъыш этедиле: «Ишди бизни жашатырыкъ»...

Халкыбыз анда анча урунуу жигитлик да андан болдургъанды. Аны иш кёллюлогюн, жарашулулугъун, таза ниетлигин кёрюп, андан айтхан эдиле къарачай-малкъар халкыбызгъа: мында къалыгъыз, автономия берейик деп, тилеп.

Алай неден да туугъан журт багъалы эди. «Ташын жалап, сууун ичип турсакъ да» дей, таулула ата журтларына къайтырыкъ эдиле. Анда къалгъан ата-ана къабырладан да ата журт сыйлы болуп чыкъды. Иш бла ата журтха жол ишлей эдиле! Хоу, Иш бла теше эдиле къадама къаяны. Жан бла тёммек бири бирин излей эди. Жан – халкъ кеси, тёммеги – ата журту...

Иш ахлусу адамны юсюнден жазгъан Акатха хычыуунду.

***Къонакъ болуп мен къошунга баргъанма.
Бир къауум кюн мен кеталмай къалгъанма...***

Бу «Нарт къайчу» назмугъа киришсенг, «къозу кесдиргинчи» андан чыгъалмай къаласа... Назму тизгинни низамы, макъамы, ёню, ауазы эсинги алып кетеди... Чомарт къонакъбайча, тынгылы сыйлагъынчы бошламайды. Жюрегинге аллай ырахатлыкъ салады, ол Нарт къойчуну къошуна кесинг тюшюп къалгъанча, андан кетеригинг келмей, олтуруп къаласа. Ма аллай къууат, берегет барды бу назмуда.

***Тау хауада эркин солуй ёсдюгюз,
Манга да бир семиз къозу кесдигиз...***

Ишден тышында жашланы къаллай болгъанларындан жукъ сагъынай, «семиз къозу» бла билдирип къойгъанды къонакъбайлыкъларын, адамлыкъларын да. Ёзге, къаллай субайлыкъ барды сёз тизиминде!

Акатны жазыу хаты, назмуну аякъ атлашы, солугъан хауасы да «Кязим апаны» сёзюн эсгертеди:

***Къозу эт ашан, боза ичип олтурдукъ,
Эски юйюмде назмуланы окъудукъ.***

Экилери да бири бирин толтурмаймыдыла?.. Бир назмудан юзюлюп алынганча. Алада бир назму кван айланады.

Да, эсинде квалган болур эди Кязимни Къайсыннга кетюрген кюзусу...

Не уа Къыргъызстанны юсюнден жаза туруп, кваллай жумушакълыкъ, огъурлулукъ барды Акатны ауазында. Ариу сагъыш этгенни – тизими да ариу. Къыргъызстанны юсюнденмиди: «Сайлагъанма тауларынгда бийик тау ауушланы, Сайлагъанма ол таулада Акъган суу тауушланы...»?

Сюрдюнде да ата журтуну ышанларын излейди.

«Къыргъызстанны мен дуняда болган халкъланы барындан да бек сюеме. Кеп махтау, ыспас болсун Къыргъызны огъурлу халкъына, бизни кыйын кюнубюзде кволундан келгенни аямагъанды». Ол да таулу адамны илишаныды – игилик этгенни унутмаган, ыразылыгъын билдирген: «Кеп ичгенме кымызынгы Жоралада, Къыргъызстан! Сени ариу бир кызынгы Къачырлыкъма, Къыргъызстан!» Къарагъыз, «ариу бир кызында» да кваллайын сайлайды:

*Ариу халы, сыйдам сёзлю,
Назик бойлу къарачач!
Сукъландыргъан менлей жсюзю,
Чолпан кёзлю къаракъаи!*

Къыргъызстанны ариу кызында да таулу илишанланы айыртлайды.

Акатны сабий эсинде квалган Шыккъыда, жашау ёчюлмей барады. Туугъан элине термилгени бир ариу жомакъ, таурух болуп, кёз туурасына келеди:

*Холам-Бызынгы тар бла кирип,
Черек бойну бла баргъанлай –
Улуу Акъ къала болуучу эди,
Аллах кеси ишлеп салгъанлай.*

*Къаладан ёрге жол чыгъа эди,
Эки кычырым ёрлерча.
Арба чыгъаргъа кыйын болууче,
Семиз адам а терлерча.*

*Бакъсанукъ къала деп да бар эди,
Ол тебенирек болууче.
Акъ къаладан а ёрге чыккыгынчы,
Арыгъан адам солууче...*

Юзалмайса назмуну. Окъуп турлугъунг келеди – аллай кюз арты шошлукъ, сабырлыкъ барды анда. Брахатлыкъ, тансыкълукъ, шатыкълукъ да.

Андан ары окъуйма деген – хар тизгинни ортасында, аякъ жанында солуй-солуй окъуса керек, алайлада эс алып. Хар атламы – бешишер жик-

ден юч буун бла юч жикден бир буун. Биз да Акат бла бирге Шыккыгъа кётюрюлюп баргъанча жазады. Назму тылпыуу кьалай айланнганын ёрге кётюрюлген, неда энишге тигелеген халынгдан сезесе. Тизгинде хауа бирча айланады. Назмучуну чемерлиги ичиндеди. Назму кьалай ишленнгени кёзге урунмай, ич ариулугъу кёрюнеди, бетинге жылыуу, жарыгъы урады.

*Жашла эни сюрен / чалып кетиучю,
Элге дурурла / узатып.
Айранчы жашчыкъ / чабып жетиучю,
Токъ гыбытланы / кьызартып.
Сыйдам тёшеме / биченликледе
Дырын жыйыучу / кён кьызла.
Башларындан а / салкынлыкъ жайгъан
Дых тауну башы / кёк бузла.
Чынгыл кёгюбюз / бийикге кетип
Сериуюн аяз / уруучу.
Кязим аппа да / назмусун тагъып,
Темирин тюе / туруучу.
Гюрбежиси да / туурадан къарап,
Сюрюуюн кютген / кьойчулай.
Шыккы элчигим / ырахат болуп,
Арып олтургъан / тойчулай...*

Хар тизгин аягъындан сора да, ортасында солуу ала бараса...

Кюз ишлерин бошагъан Шыккы, тепсеп арыгъан (арып олтургъан!) тойчулай... Энтта эс бурама: дуня поэзияда болурму дейме ансы (не хазна!), ишни тойгъа быллай сейир-аламат ушатхан бизде бу жолгъа дери жокъ эди! Гюрбежи уа, гюрбежи! «Сюрюуюн кютген кьойчулай!» Шыккыда болмагъан эсегиз, болугъуз! Кертиси бла да алайды. Алай аны алай болгъанын юсюне къарап тургъанлай мен кесим да сезалмагъанма: «сюрюуюн кютген кьойчулай» болуп тургъанын. Узакъ Къыргъызстандан эси бла къарап кьалай жютю эслегенди Акат! Энтта кьайтарып окьугъуз бир: окьуп турлугъугъуз келмесе, сора мен да зат билмейме! «Элге дурула узатып кетген жашла уа», кьол узатып, элни кеси бла саламлашханча...

Акат бир сёзню эки тюрлю магъанасыны ортасындан сейир-аламат сурат чыгъарады. Мен а, аны алайлыгъын иги ангыламай, Акатны жашау, жазычулукъ сынауу алыкъа уллу болмагъандан, тили иги жонулмагъандан сунуп: «Кязим аппа да, назмусун тагъып, Темирин тюе туруучу...» дегени?!» – деп, сёзюне шекли болуп тургъанма.

«Темир тюе», «назму тагъа» дерге керек болур эди, баям» дегенча ойланып. Да ол назму тизгин ойландыргъандан дагъыда бир тюрлю поэзия чыгъады!

«Назмусун тагъып...» Атын ат илкичге такъгъанча... «Темир тюе» да угъай – «темирин тюе»! Не билейим, быллай бир хыли этген жашчыгъын тутуп тюе тургъанча. Ол тьююле тургъан темир да кычыра!.. Гюрбежиси да туурадан къарап... Шыккы эли да алагъа ышарып... Бир

жарыкъ кёллююк, бир хычыуунлукъ барды! Ойнагъан этгенча, ойнарыгъы келгенча жазады...

Кязим аппаны темирчилик ишине оюн магъана береди. Акат угъай, Кязим аппа кеси ишин оюннга буруп тургъанча. Кёзлери да кюле-ышара...

Назмуну къалай ишленгенини юсюнден дагъыда сагъыннганда уа, иш этип къарамасанг, Акатны жангы рифмаларын, ала жерлерине асыры тап жарашхандан, эслемей окъуна къоярыкъса. Жерлерине жарашмагъан болсала, кёзге теркирек урунур эдиле...

Экишер сёзден къуралгъанлары: «чалып кетиучю – чабып жетиучю», «кёп къызла – кёк бузла»...

Акатны назмуларында быллай жангы рифмаланы тауушлукъ юлгюлері бардыла. Анга дери бир назмучуда да, бир назмуда да тюбемеген. Бек биринчи назмусуну биринчи рифмасы окъуна жангылыгъы бла келеди:

***Бизни элибизни тѳбен жанындан
Аскерле элге кирдиле,
Аланы къарап кѳрген заманда,
Итлерибиз улуп юрдюле.***

Эс бур: «тѳбен жанында – кѳрген заманда». Кѳзге урунмайды, тизгинни къанына сингипди.

Ма дагъыда экишер сёзден къуралгъан рифмалары: «чѳп башла – кѳп жашла; умут этгенлей – улуй кетгенле; ох, къадар – жокъ мадар; хар халны – бар малны; бир къысха – Къыргъызгъа; бир иши – кириши; халкъыбызны атындан – къартыбызны къатына» д. б.

Бу рифма, тауушу бла байланнгандан тышында да, сѳз басымы бла да жалгъаныпды.

Сейир-аламат, 90-чы жыллагъа дери Акатдан хапары болмагъан Бабаланы Ибрахим да биринчи китабында биринчи назмусу бла тюз алай келген эди: къош-къош рифмасы бла:

***Къысхамыды, узакъмыды, –
Билмейме барыр жолум.
Киши къолун узатмасын:
Белгисизд барым, жогуум.***

Эс бур: «барыр жолум – барым-жогуум»...

Неда биринчи китабындан рифмалары, «Акатдача»: «къагъып алды – къалып къалдым; бар къайгъымы – нарт къаяны; мен кѳп турмам – кѳкню туман; терлеп, арып – ѳрге, ары»...

Была къайда кеч къураллыкъдыла! Акатдан сора...

Акат жангы рифмала этеме деп да кюрешмегенди. Ол тукъум зат аны эсинде да болмаз эди. Ол биз бюгюнлюкде «жангыгъа» санагъан рифмала Акатны жюрегинде бизни «жангыларыбызгъа» дери иги да алгъа жаратылгъандыла. Акат сѳзню тауушун, ѳнюн алай терен сезеди, ол рифмаланы жангылыкълары назму тизгинледе кеси алларына жаратылып къалгъанчадыла. Тизгинде келишлерине бир-эки юлгю, бир назмуда:

*Бизге ахшы кьууумланы туудура,
Бу сёзлени кьатлай-кьатлай турдула.*

*Кёбюбюз а кьутулмадыкъ кьыйындан,
Кими саны, кими жаны кьыйылгъан...*

Башхасында:

*Тёлю ёсдюрюп, бийик багъа алдыгъыз...
Къарайма да, Москвагъад аллыгъыз!*

Мен белгилегенликге, рифмала, жерлерине тап жарашхандан бурдурмайдыла кеслерине энчи эс. Акат алагъа башха сёзледен артыкъ магъана салмайды. Тизгинни ауурлугъун хар сёзю да бирден кётюреди. Ол себепден окъулгъан да тынч этиледи, бир халда. Тизгинде солуу бирча айланнганы да туудурады ол тынчлыкъны. Хар тёрт жикден (аягъында – юч жик) солуу ала бараса.

Ол шартын унутмай, бу назму юзюкге да бир эс бурайыкъ:

*«Кёрмеймисиз, кимле келдик сибирге –
Тиширыула, гым-гым кьартла, сабийле...*

*Биз да, – дедик, – бу кьыралны адамы...»
Ийнандыралмагъан эдик аланы.*

*Бир тохтамай, бу сёзлени айтханлай...
Тангыбыз да аман бла атханлай...*

*Быласт бизни тергемейди адамгъа,
Кьаллыкъ болур муну арты аманнга...*

Бу – 1952 жыл бла белгиленген назмусунданды.

Рифмасындан тышында да эс буругъуз назмуну гыллыууна. Хапарлау ызына. Бир тылпыу бла бир халлы айтылгъанына. Хар тизгинде – 4-шер жикден эки бууун, 3-шерден бир бууун (быластны «арты аманнга кьаллыгъын» Сталин сау заманда айтханы да алай тургъанлай!)

Бу мен келтирген юлгюле окъуна тамамдыла: назму кьурауда Акат бизни жазма поэзиябызда кеси жанындан жангылыкъ мурдор салгъанды дерге. Кёзю жютю назмучу ол юлгюлени элемей кьоймазлыгъы шарт эди. Десем да, Акатны назму дефтерлери ол «жангы рифма» кьурагъанладан кьайда кеч ачылгъанлары себепли, Акатдан юйренгендиле дерге да болмайды. Акат а аладан бютюндо юйреналлыкъ тьююл эди – была алыкъа жетмегендиле. Жетгенлеринде да, Акатдан хапарлары жокъ эди. Акат жазарын жазып, жашарын да жашап бошагъандан сора чыгъа башлагъандыла 60-чы жылланы биринчи назмулары басмада. «Алтмышжыллыкъла» «ачханны» Акат эртте ачып бошагъан эди эсе да, аны ачханы

кюбюрде тургъанды. Ол жангылыкъгъа Акат да быласыз, была да Акатсыз келгендиле.

Эштада назму тилибизни айный барышы ол «жангычылыкъ жолгъа» кеси да чыгъарлыкъ болур эди. Айныу дегенинг – бийикге, тереннге элтген жол болгъаны себепли.

1957 жылда (60-жылланы ол «бизбиз!» деген поэтлерини китаплары чыкъмагъан заманда) 28-жыллыкъ Акат назму къурауда быллай чемерликни кёргюзте тургъанда, «жангы рифмаланы биз къурагъанбыз» (неда ма ала къурагъандыла) дерге ушагъан окъуна этмейди!

Аллай «жангы рифманы» тамыры «60-жыллыкълардан» да ары, Акатдан да ары кетеди.

Нарт сёзлерибизни, тарых жырларыбызны рифмаларына эс бургъан аны сезерикди.

Айтыргъа излегимиз: назмуну «ишлеу» жаны бла да Акатны фактусу бюгюннгю даражадады. Кёп жангылыкъ ачаргъа къолундан келлик закийлиги бар эди. Акатны жашлай кетгени – кёчгюнчюлюк бизни ниет байлыгъыбызгъа къаллай уллу заран келтиргенин белгилеген дагъыда бир шагъат болуп сюеледи.

Бир-бир назмучулары юслеринден жазылгъан зат кёп да сейир болуучуду, аланы кеси назмуларындан эсе.

Жырчы Акатны юсюнден а, не кёп, не терен айтама десенг да, болалыкъ туйюлсе: Акатны назмулары аллай онг бермейдиле. Алада болгъан сезим, ол ачыкъ жарагъа ушагъан заты, сени не иги, не шарт айтханынгдан къолайлы болуп къалады.

«Къаллай ёлюмсюз затла жазгъанды!» деп къууаннгандан эсе: «Ай, медет, къаллай жарыкъ, къаллай тауушлукъ назмула жазарыкъ эди, алай жашлай кетмесе эди!» деген ажымынг хорлайды.

Ол Акат кёлюнге салгъан сезимни, не бек айтама десенг да, аны кесинден иги айталлыкъ туйюлсе.

***«Кюню къуругъан, ол аман жашны
Нек жаулагъанын бир билсем! –***

ма суймеклигине жауап алалмагъан къызны сёзю. Акатны быллай тизгинлерин окъусанг, ангылайса: «Ай, байтамал, къаллай жарыкъ жырла жазаргъа деп жаратылгъан эди!.. Къаллай жарыкъ чамы бар эди!..» Биреуню суймеклик сезимин алай жарыкъ билдире билген Акат!..

Неда:

***Андан аман иш дуняда болмаз –
Биреуню къызын суйдюрген...***

«Аман ишни» игилигин сейир билдирмеймиди? Ёзге «чапыракътаууш сёзлю» жырлары, ийнарлары, лакъырдалары... «Къанатлы атчыгъы», «Жаш терекчиги», «Холамлы къызы», «Уясыз къышу»... Бюгюнлюкде «махтанган» суймеклик поэзиябызда танг кесек илишанлары аладан зыгытланганчадыла: «Ахшам жулдузгъа «сени» атынгы атагъаныбыз» да,

«санга» сиймеклигим «эти эресе – сюеги кьалыр кьабырда» дегенибиз да, «кёкден алып, «санга» жулдуз берир» кьастыбыз да, тап, «очукъ» деген сёзюбюзге дери да: «Къуш балачыкьла чыгъарыр кибик, Очукъгъа мен гурт саллыкъма...» Неда: «Терекчикни, элтип барып, арбазда Чакъдырыгъа мени барды муратым...» дегени...

Мудахлыгъын жарыкъ жырла бла жапсарып кюрешеди.

Бир-бир сиймеклик назмуларын Акат кеси «орусчадан кёчюргенме» деп белгилемесе, билген окъуна этерик туююл эдик: алай уста кёчюргенди. Окъуйса да: «Да была орусчадан жырламыдыла?!» деп сейир этесе... Сезмейсе алада кёчюрюлген ышанланы. Халат табалмайса, чурум эталмайса. Да сора Акат бизге тилманчылыкъны адабият дерсин берип кетгенди. Назму, жыр чыгъарманы бир тилден башха тилге кьалай кёчюрюрге боллукъ юлгюсюн кёргюзтгенди.

Назмуну иги кёчюре билмеклик – ол фахмуну кьол бла тутар илишаныды.

Ол иште да Акат суу устады!

Кёчюргени – кьайсы, кеси жазгъаны – кьайсы, айыргъан кьыйынды.

Кёчюрмечилик иште бек суралгъан зат – кёчюрген затынгы сёзю, тизгини угъай – магъанасы, тылпыуу, сезими суралады. Акат ол тукъум затлагъа кьайдан да юйренгенди?! Ол даражада алай суу уста кёчюралырча бюгюнлюкде окъуна бизни адабиятта бек аз адам барды. Тили байды, шатыкды.

Манга бу сагъышланы этдирген, бу сёзлени жаздыра тургъан Акатны жырларыдыла.

Да, хоу, кьояйым, тамамды.

Сейир-аламат, Акатны, аны жырларыны да юслеринден тохтамай айтып, жазып туруруг келеди. Назмула эрикдирмейдиле. Кеслерине тартадыла. Кеслерин окъутхан, айтдыргъан кючлери барды. Сезиминги таркьайтмай, кёлюнго кьозгъагъанлай турадыла.

Ол да – назму, фахму шауданыны бир белгиси.

Назмулары аны алай танытадыла – тауушлукъ адамлыгъын, керти шуёх бола билгенин, огъурлу тенглей, татлы шуёхлай, биргесине сау ёмюр сюргенча.

* * *

Жюреги, кёлю не халда болгъаны – мудахлыгъы, ышаргъаны неси да хар назмусунда кёрюнюп турады. Китап бетлени угъай, бир бири ызындан кёчгюнчюлюк кюнлени, жарсыуну, бушууну, ёлюню, тансыкьлыкъны, термилиуну, умутну аударуп баргъанча боласа...

Бир кюню – туман, зыр-зыр, мудахлыкъ; бири – ачыкъ, аяз, умут; бири – жауунлу, жилау-сыйыт; бири – жел, боран, ачыу; бири уа – акъ кьыш, кылы отжагъа, тансыкьлыкъ; бири уа – сууукъ кече, кьарангы кьабыр... Бары да Акатны жюрегини сураты.

Акатны жаны, поэзиясы бла бирге – ата журтха итингенлей кьалады. Ёлмеген, ёлмезлик сезимлей.

Да ма дуада олтургъан сезим:

*Кёрюп турама: жаш адам ёлсе,
Будутну жилия ётгенин,
Айы, кюню да, жилиямуькь тегюп,
Бир мудах батып кетгенин.
Келген ажалдан титиреп, эрип.
Жюрегим такъыр болады.
«Жер къапхан кеси дарлыды, харип», –
Дей, жашау кетип барады.*

Акатны бир ёлчем бла жазылган назмуларында окъуна ненча тюрлю сезим, хал, болум барды. Макъамы, ёню бири бирин къатламай.

Ма, секирип ёрге туруп къалганча: «Биз мында ёлюп къаллыкь туюлюбюз...»

Неда, ма, къара, жел, боран: «Тюбю башына бурулганчады, Къыяма кюню жетгенлей...»

Неда – элине, Шыкъыгъа тансыкълыгы уа: «Холам-Бызынгы тар бла кирип...»

Бары да бир ёлчем, гыллыуу, халы, жюрюшю бир кибик, болсада бири бирин къатламаган, бири бирине ушамаган тизгинле. Ол алай неликденди – сёзню, сезимни жалгъаны жокъданмы, жалан жюрекден жазылганлары ююнмю – не себепден?.. Керти сёзню, назмуну, жырны жюрекде къалай жаратылып, къалай саркъып башлагъанын кесгин, шарт айтып ангылатыр амал бармыды? Айт – кёз жаш неден, къалай, нек жаратылгъанын!..

«Жыйырма бешде ёмюр тауусуп, дуниядан улуь кетген» айтады: «Мени кишиге кёлкъалдым жокъду, Тоюп барама жашаудан». Сейир-аламат: жюрегинде дерт жокъду! «Бизге быллай ишни нек сынатдыла зат...?!» дегенча шо бир чурум окъуна. Ары дери: «Мен больницагъа барып жатханма, унутуп Аллах къадарын». Энди уа унутмайды: «больницагъа барып жатмайды»: «кишиге кёлкъалдым жокъду, тоюп тарама жашаудан» дейди... Дерти болса, кесин Аллахха къажау чыкъгъаннга санарыкъды. Сейирди... «Дуния» уа тюз жерлеринде быллай азап сынагъанлары ююн кёчгюнчю халкъла (кёбюсю буслийман) къыралгъа дерт тутуп турган сунады. Дерт жокъду!..

Азаплыкьда азатлыкьгъа термиле, халкъны къыйынлы къадарына сытыла, аны ачыуун жюрегине алып, жыргъа салып, кююп кетгенден улуу шейитлик бармыды?! Шейитди Акат.

* * *

«Жилияр белгиле кюьйганса манга» дейди эгечи Саудийхан, Акат ёлгенден сора табылган назму дефтерлерин окъуп. Да, хоу, «жиляр белгиледиле». Андан тюз, андан керти бир эгеч да, бир адам да айталмазча сёз. Мен да, андан оюм этип, Акатны дефтерлерин басмагъа жарашдыргъанымда, китабына «Белги» деп атаган эдим.

Миллетибизни ол кезиудеги сыфатын, ниетин белгилеп кюьйганды. Ол ачы жыллада халкъыбызны жюреги къалай ишлегенин къагъытха тюшюргенди.

Белгиди, хоу. Жилияр белги. Къууаныр белги. Суюмеклик белги. Ажым белгиси. Ачыгу белгиси... Окъуй баргъанынг сайын – жангыдан жангы белгиси чыгъа барады. Усталыкъ белгиси, тилманчылыкъ белгиси, фахму белгиси... Ала кепдюле – адамлыкъ, тазалыкъ, чыдамлыкъ, кертилик, кишилик... белгилери. Чам белгиси окъуна... Айта барсанг, биринчиден, Акатны назмулары кеслери туудурадыла ол белгилени, шартланы. Экинчиден, ала Акатны этген ишине да, кесине да жарашадан жараша, аны адамлыкъ, назмучулукъ сыфатын къурай, толтура, ёсдюре барадыла. Анга келишмеген бир сёз, бир артыкъ зат айтылмайды былайда, кем кьалгъан болмаса.

Бары да олду – Акат!

Жырны багъасын, сыйын билген, сёзню намысын кётюрген, жангыртхан назмучу.

Къаллай шатыклыкъ, огъурлулукъ, къаллай къууат барды аны назму къолайында. Назму алай ариу эшиледи – таулу къызын узун кьалын чач эшмесича. Окъуп кёлонг къаннгынчы, назмула бошалып кьалгъанларына сагъаяса. Жангыдан къатлап башлайса: «Холам-Бызынгы тар бла кирип, Черек бойну бла баргъанлай...»

Назмусуну тили Акатны жүреги бла бирге урады.

Назмуну «хапары», сезими, къууанчы, жарсыуу, сагъышы, мудахлыгы – Акат бла бир тиллиди.

Иш этип ойлайма да, ол Акат айтхан затлагъа ол сёзледен башха келишир зат табалмайма. Жаланда алай жазаргъа боллукъ эди, Акат жазгъанча! Ол тукъум сезимлени жаланда Акатны тилинде айтыргъа боллукъду. Адамны жилигине ётерча:

Жырлайма дегеннге – жырладыла.

Жилийма дегеннге – жилияр белгиле. Окъуйма дегеннге – назму, акъыл-эс, тарих...

Къайынлыкъгъа тюшген халкъыбызны сезим тарыхын жазгъанды.

Акатны атын бек иги назмучуларыбызны санына къошхан Белгиди. Аны ёлюмсюзлюгюню Белгиси.

Кеси къайталмазын билип, «жыйырма бешде ёмюр тауусахан» жашны эсинде Тейри эшиги ачылады: ол кыйын сынаудан намысы-сыйы бла чыгъалгъан халкъны Аллах бийик тёрюне, «дуния да анга, ол да дуниягъа кёрюне» турур жерге бошдан олтуртмагъаны... Алайгъа андан тийишли болмай, биягъы жерине къайтаргъанын белгилеп кетгенди:

Сен мени ёхтем, чыдамлы халкъым,

Бетинги онгмаз нюрю бар.

Сенден а сыйлы, сенден а нюрлю

Дунияда жангыз Бири бар!

Ол да Бир Аллах, жаратып сени,

Олтуртду бийик тёрюне.

Дуния да – санга, сен да – дуниягъа

Турурча дайым кёрюне! –

Аллах – бийикде, халкъла да ата журтларында, акъыл-эс, намыс-сый белгиси да тёрде... Хар зат жерине къайтханча... Дуния жангыдан жаратылгъанча...

Акатны биринчи назмусун бла ахыр назмусун салышдырып къарагъан эслерикди: жашарын жашап, айтырын айтып кетген адамны къадарын кёрлюкдю. Акъылбалыкъ ёмюрюн ол онюч жылгъа сыйындыргъанын...

Къыйынлыкъ ийнаныуун бютюн къаты этеди, халкъын бютюн бек танытханды. Бютюн бек сюйдюргенди. Аллахдан сора сенсе деген оюмда бегийди.

Акат сау эди. Биз аны анда, кёчгюнчюлюкде, къалып къалгъан сунуп тургъанбыз. Ага журтуна къайтады...

*Биз мында ёлюп къаллыкъ тюйюлююз,
Бир да къоркъмасын тёлююз.
Къыйынлыкъ бизни бууардан болса –
Зулмудан кючлю кёлююз!..*

*Къумлагъа сингип, жутулуп къалмаз
Бу сууумагъан къаныбыз.
Къозгъалып, буруп, жсел, жсауун болуп,
Малкъаргъа къайтыр жаныбыз...*

*Жаныбыз анда къалыб а къалыр,
Мында жатса да саныбыз.
Кюн кёзю болуп, нарт сёзю болуп,
Къарап турлукъду жаныбыз...*

* * *

Къаллай тауушлукъ назмучубузну танымай, билмей къалыргъа боллукъ эдик! Ненча шагъатлыкъ, ненча керти сёз жокъгъа саналлыкъ эди!..

Акат деген бу энчи аты да жутулуп, жазгъаны да унутулуп...

Кёлюнге кёп зат келеди. Айтыр сёзлеринг бири бирин къатлайдыла. Эсинг сагъайгъанлай турады.

Поэзиядан да кючлю затла бар кёреме, дейсе. Акат ол кючлю затланы ичиндеди.

Жырлары жилигинге ётедиле. Бушуулары сууумагъан жырладыла.

Ала туудургъан сагъышларымы къагъытха кёчюрюп кюрешеме. Акатны кесини юсюнден анга тийишли сёзле бла айтыргъа адаргы этеме, айтханым кёлюме жетмей, кесини сёзлерин къатлайма.

«Дуния ишича иш болса эди уа – Шо кёлюндегин айтыргъа!..»

Бир сау адам бла сёлешгенча болама...

«Ачыу кюйдюрген къарындашымса, Акат!» дейме.

«Сёз бла айтып жетишдирилмей къалгъан заманны адамыса, Акат!

Сени таныгъанланы соруп-сурап айланама...

Дефтерлеринги табып, аманатха алама...

Жукъусуз кечеле бла зарфха уруп чыгъама...

Кёз жашларым тамагъымы кюйдюредиле...

«Минги Таууму» сени жырларынг бла ачыма...

Китабынгы чыгъарырдан болама...

Сени халкыгъа белгили этер адаргымда, жырларынгы «Къырал са-
угъагъа» кёргюзтюп кюрешеме...

Санга эсгерме сюетир адаргымда уста сынчыла сурайма...

Санга бир орам ататдырыр кьайгыдама...

Жаланда кеси кьолумдан келгени этилгенди.

Жаланда «Минги Таумда» басмаланнганса...

Сени таныгъанны сёзюн чыгъаргъанма...

Сени бек жарыкъ адам болуучунгу айтханды. Жашлыгынгы эсгерип,
кёз жаш этгенди...

Жаланда бир гитче китабчыгынгы чыгъарталгъанма...

Школлагъа чачалсам эди дейме. Сабийле кьаныгъып окъурукъ су-
нама...

«Бу кьаллай фахмулу жаш эди, медет!» деп, «зепакачы» Ибрагим
келеди.

Кёчгюнчюлюк эсине тюшюп, жилип, жукъ айталмай кьалады...

Жырларынгы юйдегим сейир этип окъуйду. «Аурууу таламаса да,
жанып кетерик бир жан эди!» дейди.

Сагъынмаз затланы сагъына турама...

Кёчгюнчюлюкден кьутулалмай жашайбыз...

Кесим да кёчгюнчюлюкде тууупма...

Бу ауруу бизге жабышып кьалды,

Андан кьачаргъа жокъ мадар... –

Сёзлеринг бюгюн айтыла тургъанча...

Жашау барады...

БЕГИЙЛАНЫ АБДУЛЛАХ,
поэт, Татарстанны культурасыны
сыйлы кьуллукъчусу.

БИЗНИ ДА КЕРТИ АДАМЫБЫЗ ЭДИ

*Чингиз Айтматовну
ызындан айтыргъа суюген сёзюм*

Кириш оюму аллы

Жамычы бла жауунну кьуугъанлай этмейим.

«Ызындан» дегеним тюз болурму? Аны ызындан абери айтыргъа керек туююлдо, ол бизни туурабыздады. Айтырыгъы болгъаннга ол кесин изле-тирик туююлдо. Бир заманлада бери келип, ушакъ нёгерибиз болгъаны бла, жашау-турмушубузну соруп тургъаны бла, бирге ашагъан туз-гыржыныбыз бла, тарыхыбызгъа, бююннгю жамау-ат болумубузгъа эс буруучу адети бла,

къысхасы – бар жашауу бла да биргебизге. Мындан арысында уа бизге тутхан ариу ниети бла да боллукъду биргебизге. Анга сёз жокъду. «Ызындан» деген сёзню аузума келип къалгъаны уа быйыл 10-чу июньда ол, 80 жылы толуруна бир кесекчик къалып, жол жүрюшюн юзгени ючюндю.

Аны Джамиясы, Данияры, аны Танабайы, Едигеи, Казангъапы, Гюлсараты, «Таула къалай ауадыла» деген ахыргъы романында кесини жакъчысы бла бирге дорбунда ёлген Ала барысы, дагъыда кеси къолтукъ жылыууна къысып ёсдюрген башха жигитлери, бир такыйканы ичинде ёксюз болуп къалгъанча, ызындан къарап къалдыла.

Ичлеринден бери ургъан кёз жашлары кёзлеринде къатып, соекленип. Агуман болуп.

Сир къатып.

Сейир этип.

Кесини жигитлерин ёмюрлюк-ёлмезлик этип, ёз жашаууна уа бир мадар эталмагъанына ийнаныркълары келмей.

Биз, аны китапларын башындан аягъына чыкьгынчы айырылаламай окъуучула да, аны жигитлеринден башха болмай, ызындан къарап къалдык. Аны кесин иги таныгъан, кёп ушагъына тынгылагъан, жашауун да билген къауумубуз а бек жарсыдык анга. Адам баласы мангълай жазуундан кьутулмазлыгын билип тургъанлай да, ийнанмай, биз алыкъа да къайда не жангы затын окъуйбуз деп, сакълап турабыз. Къарайма да, ол бизни алай умутлу сакълауубузну жарты жолда кьойду да, бар эсибизни эндиге дери эте келгенлерине бурду. Алай бла бизни да ахшы умутубузну ёксюз этди ол.

Ол кыргыз халкыны жер башында келечиси эди. Бизге энчи да жууук эди – бизни асламыбыз, жашау алай тюшюрюп, Кыргызда ёсгенбиз. Аны Гыржыныны татыуу энтта иш да ауузубуздан кетмегенди, сериуюнюно хычыуунлугу бюгюн да кесин излетип турады. Бир талай жылны уа биз да кемиргенбиз.

Бизни, жерибизден зор бла айырып, элтип, ары жанларына тёкгенле бизге хычыуун жашау ктуарар ючюн этмеген эдиле. Алай ол халкыны (кыргызы, кызахи да) жан тазалыгы, ариу ниети бизни кёзюбюзно дунягга ачхан эдиле, жашаргга чакырган эдиле, умут юйюбюзно тюп болуудан, оюлуудан сакылаган эдиле. Биз кыауум ёле туруп, ол халкылагга айланып: «Гыржыныгызыны халал этигиз» дер кибик дуняны кёргюзтгендиле ала бизге. Бюгюнлюкде уа ол халкыны (кыргызны) бар иги ышанларын да, фахмусун да бир кесинде бирикдирип, битеу тюрк халкыланы башларын ёрге кётюртюрге жетишген Чингизди. Кеси кетди эсе да, жазгъанлары бизни адамлык ёхтемлигибизни эниш этдирлик туююлдюле.

Бизге ол артык да бек сак эди. Огъесе мангамы кёрюнеди алай?..

Аны сагышын, тауусумун да бирге этейик: 1985 жыл 6-чы июньда, Къайсынны асыраган кюнубюзде, Чингиз бюгюннюгга къабарты театры бери аллында сёлешген сёзюн: «Достор, жаны бирге, жүректеш туугандар!» деп, кыргыз тилде алай башлады. Шёндюгю тёлуге да ол сёзле иги ангылашынадыла – шуёхла, жаны бир тууганларым, жүрек жууукларым! – дегенлиги эди аны бизге. Ары жыйылгъанла уа кзуру таулула туююл эдиле. Бизни республикада жашагъаны, жашамагъаны да болуп, анда болмагъан жок эди. Кёкню бла жерни бирге байлап кёйгъан жауун кыабыргъасы бир бирге кысылып сюелгенлени окъуна бир бирден жашыра эди. Алай бир адам жеринден тепмей сюеледи. Алай, жаууну алай шорхалап куюп тургъанына да кыарамай, майдан кыургак эди. Анга ийнаныргга кыйынды. Алай ол кертиси бла да алай эди. Узак кыргыздан келип, Къайсындан 11 жылгга кичи болгъан жаш – Чингиз, сёлеше туруп, аны кёрген ол 1937 жылда терслиги болмай тургъанлай, илишаннга салынган атасы Тёрекчулну жилиуун ол кюн этген сунарык эди. Аллаи бир кыйын тийген эди Къайсынны кетгени анга.

Энди уа, ма 10-чу июньда кеси да ол жолгга атланды. Ол да июнь айны аллында, Чингиз болушун: «Бюгюн бизде, Къайсынны бек уста таныгъан эм чексиз бек сюйген, ол жазгъанланы авторну кесини тилинде окыгъан кыргыз жерлеринде, бушуу кюндю, биз бюгюн Къайсынны экинчи ата журтунда ол ачыубузну жилиуун этебиз», – деп.

Биз а бюгюн Чингизни бек таныгъан, аны жазгъанларын ана тилибизде окыгъан, кеси адамыбызгга санап, жарсыубузну, кыуанчыбызыны да анга айтыргга сакылап туруучула аны кесини, Чингизни, жилиуун этебиз битеу кыргыз халк бла бирге, битеу тюрк дуня бла бирча. Алайсыз да боллук туююл эди...

Биринчи тюбегеним

1962 жылда мени кесиме кеси ауузу бла айтханды Чингиз: «Биз жуу-укълабыз. Сизни Къайсын бизни литературагъа, бизни культурабызны ёсюу жолларына салгъан къыйынын быллай бирди деп, ёнчелеп айттыргъа амал жокъду. Кеси да Къайсын къалай турады? Алгъаракъладан бери да кёрмегенме. Къайсаке дейбиз анга», – деп.

Ол кезиу а Чингиз 34 жылы бола келген жаш жазычу. Аты битеу халкълагъа, элlege айтылгъан чыгъармаларын – «Бетден бетге», «Джамиля», «Къызыл гюлмендили акъ терегим» деген повестьлени – окъуй билгенле къолларындан тюшюрмей, поездледе, самолётлада, мешинала ичлеринде, олтургъан-жюрюген жерлеринде айландыргъан заманды.

Ол жылны аллында жыл аны «Джамиля» деген повести Ленинчи саугъагъа кёргюзтюлген эди. Аны орус тилден француз тилге Францияны айтхылыкъ жазычусу Луи Арагон кёчюрюп, ал сёзюнде «Мен суймекликни юсюнден мынга тенг болгъан повестьни кёрмегенме» дегенни да жазып, кесини китап басмасында чыгъаргъанды.

Повестьни игилигине бир сёз да тапмай, «Автор алыкъа жаш адамды, алай кёп зат жазмагъанды, повесть да гитчечикди» деген сылтаула бла ол жыл анга Ленинчи саугъаны бермей къоядыла.

Ма аллай кезиуде, 1962 жылда, аны «Повести гор и степей» деген китабы («Джамиля», «Къызыл гюлмендили акъ терегим», «Тюе кёзю», «Бетден бетге» деген повестьлеринден къралгъан китап) 1963 жылгъа Ленинчи саугъагъа кёргюзтюлюп болады. Москвада болады бизни тюбешиуюбюз а. Ол жыл 5-чи майда Коммунист партияны Ара Комитетини «Правда» газетини 50-жыллыгъы бола эди. Мени бизни «Коммунизмге жол» газетден ары иедиле. Битеу къыралдан журналистле жыйыладыла ары. Къыргъыздан да келедиле. Мен къонакъ юйде аладан, къыргъызлыладан, бирлери бла бир отоугъа тюшеме. Танышабыз. Мени алыкъа къыргъыз шорпаны татыуу эринимден кетмеген заман. Халкъыбызгъа къайтыргъа эркинлик берилгенли жаланда беш жылчыкъ болады. Кюнлени биринде ол айтады, Литература институтда Чингиз Айтматовну тюбешиую болады да, ары барайыкъ деп. Аллах-аллах, тебиреп къалама, къууанып.

Майны жазны-жашауну ариу бетин ача келген бир огъурлу, мархабат, мелхум кезиую. Шаудан суугъа узакъ жолоучу къапланганлай, биз да аны къысха повестьлерине къаныгъып жашагъан заманды. Миллет адамы болуп, къысха заманни ичинде кесин дуниягъа фахму теренлигини белгиси этип къойгъан адамгъа тюберге барама.

Къалын къара чачлы, базыкъ эринли, орта ёсюмлю, жумушакъ ауазлы къыргъызылы жашны кёрюрге, келечекде аты къалай айтыллыгъы алыкъа да белгили болмагъан, алай ол биринчи повестьлери бла окъуна къара таныгъан бар адамланы да сагъайтхан тюрк миллет адамыны кёзюне бир къарап окъуна къалыр ючюн кёп адам жыйылгъанды. Аллах туурадады – биринчи жазгъан затлары бек ышандыргъан эдиле бу

адамны кесилиги жолун узакълагъа да, теренлеге да ишлеригине. Андан жыйылгъан болур эдиле ол кюн жаш жазыучуну кётюрюрге анча халкъ. Кёп миллетлени келечилери.

Энди бюгюн, анга 80 жыл бола, айтыргъа боллукъбуз: ол кюнледен берисинде аны къалам къыйырындан юзюлюп, акъ къагъытха тышген зат болуп, хар айтханы, къара тартханы да адам баласын сейир этдирмей къоймагъанды.

Аны жазыу адетини бир кишиде да болмагъан илишаны бар эди: ол кёп жазгъан, терк-терк басмаланыргъа сюйгенледен туююл эди да, хар жангы затын тынгылы, терен напчалап, алай басмалагъаны бла жангы затын сакълатхан эте эди. Жангы заты кёп сакълатып къойса, аны ахыргъы жазмасын юзюлмегенлей, къайтарып-къайтарып, окъуп тургъанбыз...

Ол кюн а, саламлашып-танышып бошагъаныбыздан сора: «Къалкъынгыз аманбы? Къайсаке къандай?» – деп, алайгъа жыйылып, аны бетине битип тургъанланы да сан этмегенча, мени соруулап башлады.

Ишни болушун билгенимча айтханымдан сора, бир кесек да тынгылап туруп, алай къошду, басымлы-басымлы айтып: «Сиз, жаш адамла билирге керексиз: Къайсаке бизни литературабызгъа, бизни культуурабызгъа, бизни, къыргъызылы жазыучуланы къайсы бирибизге да кёп къыйын салгъанды. Бюгюн бизни литературабызны орта чигинжилери болуп сюелген адамды ол бизге. Сизге да этер, Аллах ёмюрюн узакъ этсин ансы. Бизге этген игилиги уа ёмюрлюк эсгермеди къыргъыз адамына».

Айхай да, мени да кёлюм кёк бла тенг болду. Къууандым. Аны бла бирге аны ауазында, сёлешген халында эследим ол кюн: ол кеси бизни жашлагъа, къарындашларына болсун, башхалагъа болсун – игилик этер ючюн, онг тапдырыр ючюн кесин ортагъа саллыкъды.

– Мени амалсыз кюнюмде, – деген эди ол алайда, хар ким да ангыласын деген кибик, орусча, кёп жаш адамла жыйылып тургъанларына да къарамай, бир-бир оюмланы ол кезиуде ачыкъ айтыргъа къоркъуулу болгъанын да эсге алмай, – Къайсын табылгъанды мени къатыма, биринчи кере Къайсын басмалагъанды орус тилде чыкъгъан «Кыргызстан» журналда мени «Почтальон Дзюйдё» деген хапарымы. Мени къыргъыз къарындашларымдан киши кесини къатына къоймай, мени къатыма келирге да къоркъуп жашагъан заманлада, манга гуманитар жаны бла окъургъа онг бермей, бир жанына тюртюп тургъан кюнледе табылгъанды манга Къайсын. Ол мени литературада кибик, жашауда да устазымды».

Манга ол сёзлени мени бла ахыр кере тюбешгенча, осуят этгенча, кертиликге ант этгенча, кёлю толуп, алай айта эди. Аллахны ахшылыгъындан андан сора кёп кере да тюбешдик, кёп ушакъ да этдик, башында сагъыннганымча, устазы Къайсынны да кеси къолу бла асырады.

Биз болалмадыкъ ансы, Къыргъызгъа жетип, кеси къолубуз бла, ол кесини устазын этгенча, ахыр жолуна ашырыуда аны кесича...

Тарыкъмаучу, ёкюнмеучю киши

Жашауу аны да бал тьююл эди. 1937 жылны буруш тирменлеринде аталарын, бир тюрлю терлиги болмай тургъанлай жоюп, ол кезиудеги власть Чингизни бла Ильгизни – эки туугъан къарындашны – эртте-кюнден ата жанындан ёксюзлюк дуниягъа къаратып къойгъанды. Гуманитар билим алыргъа къоймагъанлары да аны ючюн эди. Аны фахмусу эртте окъуна белги бергенин кёрюп тургъанлай да, литература, тил жаны бла окъууун андан ары бардырыргъа къоймагъандыла. Ол алгъа эл-мюлк техникумну, аны ызындан а эл-мюлк институтну айырма белгилеге тауусады. Жазгъанын а къоймайды. Къыргъызча да, орусча да жазады. Басмаларгъа уа амал жокъ. Къара чёпге тюшюпдю. Халкъны «душманыны» жашыды.

Ол кезиуле кесини кюню да артыкъ алапат болмай тургъанлай, башын алып, ата жеринден кетип, Къыргъызда Исси кёл тийрелеринде кечине тургъан Мухтар Ауэзов да кёз-къулакъ болады анга. Мухтар Ауэзов а къазах литератураны уллу алими, жазыучусу, «Абай» деп, кеслерини айтхылы ийнакълары Абай Кунанбаевну юсюнден тарых романны, дагъыда кёп чыгъармаланы автору, филология илмуланы доктору, академик. Анга да бай-бийлени учхунуду бу, дегенни сылтаугъа тутуп, жашау бермей тургъан заманлары.

Не да болсун, власть табанларын марап тургъанла къабыргъалашхан, бир бирлерине таянчакълыкъгъа табылгъан кезиу.

Ала болушуп, Чингиз Къайсын бла бир жыл – 1956 жыл – Москвада Литература институтну 2-жыллыкъ Бийик литература курсларына киреди. Айхай да, Къайсын артда кёп заманны ичинде жүрек ыразылыгъын айтып туруучу Николай Тихонов, Александр Твардовский сепеблик этип. Мухтар Ауэзов да алагъа таянганды. Аланы атлары бла тилек къагъытны да бошдан жазмагъан эди Мухтар.

«Бир келгенден ары» деген ниет бла жашагъан болур эди Чингиз: 2 жылчыкъны тынгылы хайырланыргъа къаст этгени, Чингизни окъуугъа, литератураны терен билиуге, ары дери онг тапмай тургъанын жетишдирирге кюрешгени эсленмей къалмагъанды. Аны айтханым: биз къауум да, литературадан бир аз умут эте, анга татлыкъсына башлагъанла, ол заманлада жазыучуланы юслеринден, ким, къайда, не айтханыны юсюнден билирге суйюп, ара газетледе аллай хапар айтылгъан макъала болуп, окъумай бирин оздурмагъанбыз. Алада Чингизни юсюнден айтылса, «къыргъызлы жазыучу» деп алай жазыла эди да, бизни, Къыргъызда акъылбалыкъ болгъанланы, къулакъ тигип тохтагъаныбыз андан эди. Алада, Къыргъызда, ары дери белгили болмагъан Чингизни аты Москвада терк-терк айтыла эди. Жазыучуланы тюрлю-тюрлю жыйылыуларына къатышып, эсли, магъаналы сёз айтханыны юсюнден жазыла-жазыла башлады. Биз да аны жазгъанларын окъургъа излеп башладыкъ. «Дружба народов», «Новый мир» литература журналла Чингизни жазгъанларын суутмай басмалайдыла. «Бетден бетге», «Къызыл гюлмендили акъ терекчигим», «Шаудан» (орусча аты «Верблюжий глаз») повестьле,

«Джамиля» деген айтхылы повесть ол заманлада басмаланадыла. Не да болсун, 1956 – 1960 жылла Чингизни атын дуниягъа эшитдирген жылла болгъандыла.

Аны жазгъанлары кыргызыз жашауну юсю бла дуниягъа къарауну жангы белгилери эдиле да, окъуй билген алагъа, кызыгу кюн салкъын шауданнгача, къапланып къалады.

Кеслеринде уа, Къыргызыда, алгъа, кёкден жанып юзюлген жулдузгъача, сейир этип, аралып къалдыла, алай артда, этген ишине сокъуранган адамлача, бир-бирлери артха ыхтырылдыла. Болмачы хапарла жаратып башладыла. «Бу повестьле кыргызыз тилде адам кесини жанын атарча затла туююлдюле, кёчюргенле этедиле аланы адам окъурча», «Ол повестьледе кёргюзюлген жашау халла кыргызыз халкъны адети туююлдю», «Орус журналла этедиле Чингизни дуниягъа белгили» - дагъыда ма аллай-аллай болмачы сёзле туудуруп, кеси жеринде башындан окъуна тыйгъычла салып башладыла.

Алайгъа къалгъандн сора, ол эсли адам, тарыгъа-ёкюне турмай, жазгъан чыгъармаларын алгъа башха адамла кёчюрюп, артда уа кеси да къошулуп, сора кеси кыргызызча жазгъанланы оручагъа кеси кёчюрюп басмалайды.

Аллай керексиз хапарла уа тынмайдыла. Анга къажау статьяла жаздыла, радио бериуле этедиле. Ол а ишлейди, ишлейди, ишлейди. Композитор Власов «Асель» деп опера жазады, кинорежиссёр Михалков-Кончаловский «Биринчи устаз» деген повестьге кёре кино алады, хар жазгъан заты дунияда бек жюрюген тиллеге кёчюрюледиле. Сора жазгъан затларын орусча жазып башлайды. Анда да жарашдырадыла сёз. «Чингизни жазгъанларын орус окъуучула кыргызызлыладан эсе алгъа кёредиле» деген ушагъыусуз оюмну жаядыла. Чингизни ал атламларына, кесини туугъан къарындашыны биринчи атламларына къарагъанча, алай сакъ болгъан Александр Твардовскийни (фахмулу адамла уа бары да туугъан къарындашладыла дуния маданиятында) аты да кёп кере сакъынылгъанды: «Бизден эсе Чингизни жазгъанларын ол алгъа окъуйду» деп.

Насыпха, ол къауум (кеслерини жерлерин таныялмай-табалмай къалгъан бир экеуленнге «къауум» дегге жарай эсе) битеу кыргызыз халкъы, дунияда бек жюрюген тиллени окъуучулары туююл эдиле. Маданиятдан зауукълукъ ала билгенле Чингизни жюрек къонакъ этип къойгъан эдиле да, бюгюн-бюгече да аны жерин киши алмагъанды, орунуна киши олтуралмагъанды. Кёпге дери боллугъу да алай болур деп, кёлюме алай келеди. Нек дегенде, аллай «чимдиучюкlege» къарамагъанлай, Чингиз ишлеп-жазып тургъанды. Бир заманда да бир кишиге да тарыкъмагъанды, ёкюнегенди, къоймайдыла ишлерге, жашаргъа да деп. Ол бир бири ызындан, бири бирин тунчукъдуруп дерча, алай терен суратлау кючу болгъан, анга дери жазгъанланы бирин да къатламагъанлай, бири бирин унтдурургъа боллукъ угъай, хар жазгъаны ёсюу жолунда, дуния маданиятында, адабиятында да жангыдан жангы сейирлик тапка болурча, ма алай жазгъанды, ма алай ишлегенди.

Аны башда сагъынылган повестьлеринден сора, бир бири ызындан дагыда «Эртте келген турнала» повести, «Кесгич», «Ёмюрден узун кёрюннген кюн», «Кассандраны тамгасы», «Таула къалай ауадыла» деген романлары китап окъуучулары барын да кеслерине, сабийни – татлыгъача, тартдыра эдиле. Биз аланы хар чыкыгъанын окъуп бошагъынчы, бир кере угъай, экишер, ючюшшер кере окъугъунчу не жукъу излемегенбиз, не солумагъанбыз.

Бюгюн, къабыр обасы суугъунчу окъуна, Чингизни жигитлерини шуёхлукъларын, адамлыкъларын, бир бирге кертиликлерин – Едигейни, Момунну, Абуталипини, Танабайны, Суванкъулну – кёз туурабызгъа келтирип, нёгерге, ушакъ нёгерге, излеп башлагъанбыз, дуниялыкъны магъанасын ангълар ючюн ала да бизни бла бирге сюелселе суйюп тансыкълайбыз. Чингиз кеси сау болса, къашыбыз-башыбыз бла билдиргенлей окъуна, кеси аланы, къолларындан тутуп, келтирип къоярыгъына ийнанып жашагъан бизле бюгюнлюкде адам баласыны жашаууну бир чеги болгъанына энтта да бир кере ийнанып къалдыкъ. Аны бла бирге аны китапларында суратланган Сабитжанланы, Авгийлени, Орозкулланы, Тансыкъбаевланы кесибизни арабызда кёрюп, жюреклерибиз къысылып, ол аман адамла игилеге келтирген зарауатлыкъланы акъылыбыздан окъуна кетерирге кюрешип жашайбыз.

Чингизни кёп чыгъармаларыны экинчи атлары да барды. «Акъ кеме» - «Жомакъдан сора», «Ёмюрден да узун кёрюннген кюн» - «Боранлы жер», «Таула къалай ауадыла» - «Ёмюрню тутхан суймеклик». Ол башдан тнойюлдо. Аны ол этгени – чыгъарманы баш магъанасын, баш жигитини дуниясын кёрютююню бир амалын тапханы эди. Мен былайда адабият илмучулары алларына чапмайма, алай Чингизни манга да, китап окъуучу бир инсангача, туура кёрюннген жазыу адети чыгъарманы окъуп бошагъандан сора терен сагъыш этерге чакъыргъан бир белги болгъанын айтханлыкъымды. Аны бла бирге, Чингизни къадарын аны кесине къызгъанган бир-бир таржюреклеге эскериу белгиле эдиле чыгъармаланы экинчи атлары.

Жол тауусулгъан жерде

Бюгюн биз Чингиз къарындашыбызны жолу юзюлген жерде, андан ары, кюн тау артына батханча, кёзюбюзден ташагъа кетген кетген шуёхубузну ызындан къарап сюелебиз. Чыгъармаларына тауусулмазлыкъ жол ишлеп, кесини жолун а юзюп къойгъан жерде (кезиуде), аны кесине къойнуна алгъан сыйлы жер бизни аякъларыбызны да аны кетгенини сейир этип тохтагъан жерибизге къадап къойгъанча болуп къалмадыкъмы дейсиз.

Башда бир айтханымы къатлайым: «Бюгюн къыргъыз жеринде, – деген эди 1985 жылда Къайсынны асырагъан кюнубюзде бизге айланып, – Къайсынны битеу халкъ кесин ёз адамынча таныгъан, билген эм жаны кибик кёрген жерде, аны жазгъанларын малкъар тилде окъугъан айыллада да бушуу кюндю, биз бюгюн Къайсынны экинчи туугъан жеринде бийиклеге чыгып жилийбыз».

Чингизни кесине аллай кюн келгенде, биз – аны кёлю тола, кёзлерин жилимукъ аулай айтхан сёлерин эшитгенле, анга ол кюн жюрек ыразылыкъыбызны жаныбыз бла бирге берип къояргъа хазырла – аныча болал-

мадыкъ, аны ахыр жолуна ашырыргъа ары, Къыргъызгъа, табылалмадыкъ. Телеграммала ийдик. Жарсыгъаныбызны билдирдик. Андан сора эталгъаныбыз болмады.

«Ёмюрден да узун кёрюннген кюн» деген романында Едигей кесини шуёху, тенги, нёгери Къазангъапны адетдеча асырар ючюн жыйын башчы болуп, тайпа къабырларына – Ана-Бейитге тебирегени кёз туурагъа къалай келмесин?

Чингиз кесин Ата-Бейитде асыраргъа осуят этгенди. Былтыр аны Тюркде жюрегин жаргъан эдиле. Мен кимден да уста билеме аны къыйынлыгъын. Шошкъап маскелелеча, миндеуге да тергелмеген мискинле жаралмагъан, алай чыб а тюшюрген жюрегин дохтурла жаргъан эдиле да, жалаанда жылчыкъ жашады. Ол кесини атасы Тёрекюл, аны бла бирге уа, аныча, терсликсиз жоюлгъанла бирге асыралгъан къабырлада-мазарда асыраргъа осуят этгени керти дуниясын да керти адамла ичинде ётдюрюрге суюгенин билдиргенлиги эди. Бюгюн сёзсюз айтыргъа боллукъду бир да ишексиз, Чингизни асырау битеу къыргъыз халкъны, бары тюрк дунияны да бирикдиргенин. Ол 1987 жылда окъуна айтхан эди ара журналны корреспонденти Медведевге: «Литература жашауда тюбей туруучу келишмеулуклени, дерт жетдириу дегенча, энчи бир болмачы ниетлени бардырыуда хайырлануу – ол не аз да игиликге келтирмезлигин билерге керекди. Ол эртте сыналгън ишди. Кючбюсюреу, не амал бла да кесини атын айтдырыргъа итиннген адамла, артыкъ да бег а, ала жазычула эселе, жийиргенчликлен башха бир затха тийишли туююлдуле. Аллайла кеси жашауларын да, бирсилени жашауларын да уулагъан этедиле. Эрттеден да белгилиди: биреуню кёрюп болмау адамы кесини «тюнкесин юзеди».

Олду, буду демегенлей, битеу адам улугъа да табынлай жашаргъа керегин айтханлыгъы эди. Ангылагъанлагъа, ангыларыкълагъа да.

Сейирди бек: 40 жылына Чингиз Ленинчи саугъаны, Къырал саугъаны да иеси болуп тургъанлай, жюз жылы сюрген эсли адамча кёрюне эди: алай берекетли, алай басымлы, алай мархабатлы эди аны жамауат аллында кёрюннгени, жыйылгъан жерде чыгып сёлешгени, уллу, болсун, гитче болсун – адам бла ушакъ этгени. Ол махтау бир да уллу кёллю этмеди аны. Рухийлигин бузмады. Кесини ишин билип, аны тынгылы этерге кюрешип жашады андан артхасында да. 40-жыллыгъындан сора да ол дагъыда бир къырал саугъаны алды, Къыргъызстанны халкъ жазычусу болду. Алай – биягъы Чингизлей къалды: жарсыгъанны къатына табылычу, къууанчы болгъанны да къууанчын керелерге болушуучу. Таза да халкъ адамы.

Алай болмаса, халкъда аны намысы чексиз сыйлы жюрюютюлмесе, анга СССР-ни депутатларыны съездинде къыралда биринчи кере Президентни Баш Совет айырсын деп тохташдыргъагаларындан сора, Президентге кандидатны атын айтыргъа Чингизни чыгъарадыла. СССР-ни Баш Советини депутаты эди ол. Чингиз айтса, ол айтхан адам артыкъ уллу даулашсыз ётеригин биле эдиле кърал башчыла да. Ала уста биле эдиле аны сёзюню багъасын эм ауурлугъун.

Чингиз чыгып, СССР-ни биринчи Президентине Михаил Горбачёвну айтхан эди. Айырылгъан эди Горбачёв Президентге.

Бюгюнлюкде ол заманланы юсюнден кѣп затла жаншаргъа суйгенле кѣпдюле. Алай, ол да бизни жашауубуз, тарыхыбыз болгъанын унутханладыла ала. Чингиз айтханды бирде: «Алчы ниетлени, келечекни къадары бла байламлы оюм эте билирге керекди. Бюгюн эшите билирге керекди келир кюнню излемин». Аны юсюнден айтханы туююлмюдо Чингизни романда Сабитжанны сыфаты? Неда «Кесгич» романны жаза. Манкурт деген сѣз бюгюнлюкде битеу дуняны тиллеринде тюз алайлай жюрютюледи – манкурт – кесини ата-анасын, тилин-адетин унутхан, жаны саудан тас адам, деп алай ангылатадыла биринчи эшитгенлеге ол сѣзню магъанасын. Озгъан кюнюнге сакъ бол келир кюнюнюгю кѣрюр ючюн.

«Кесгич» роман жазылгъанда, ол аман тютюнню (таулула наркотиклеге алай айтадыла) хапарлары алай уллу туююл эди. Бюгюн а кѣребиз иш неге жетип тургъанын.

Неда уллу къыралны келир кюнюн билмеклик туююлмю эди Танабайны сыфаты. Партиядан терс къыстагъанларына женгдирип, Танабайны партиягъа къайтарып, партбилетин келип алсын дегелеринде, ол барыргъа унамайды, аллай, ётюрюкчюлюк озуп башлагъан партиягъа къайтыргъа суймеди.

Айтып турсанг, Чингизни чыгъармалары келир кюнледе да бизге да, жангъдан жангы тѣлюлеге да къуллукъ этип турлукъларына бир сѣз жокъду. Бизни жарсытхан а неди? Аны бу дунядан кетгени ачыгуду, алай адам баласы, эртте-кеч болса да, тюбемей къалмазлыкъ ишди. Алай, телевидениени «Ностальгия» деген бир бериюнде кѣп болмай айтхан эди Чингиз: «Кѣп планла бардыла, этиллик ишле, башланган чыгъармала кѣпдюле. Аланы ахырларына жетдирирге керекди». Ма олду жарсытхан – ала ахырына жетдирилмедиле. Башлагъан ишлерин битдирирге ашыкъгъаны кѣрюнюп тура эди: не ары бер десек да, жюреги жарылып эди. Ол эди аны ашыкъдыргъан.

Къалай бек ангылайма мен бюгюн Чингизни.

Бюгюнлюкде Чингиз Къайсынны ахыр жолуна ашыра туруп айтханыча бола турады иш: «Къули Къайсын туугъан жери бла, ъз халкъы бла айырылмаздан байламлы болгъан чынтты поэзияны юлгюсюдо. Иш ахлуланы бла илхамны белгиси болгъан Чегем тары малкъар тауларында поэзияны от жагъасыча айтылады, Россейде – Михайловское кибики. Ма энди уа ол кетип барады ахыр жолуна. Бир уууч топуракъ атып, аны бла саламлашып къалгъандан башха амалыбыз жокъду».

Да бюгюн Чингизни кесине айтыргъа тюшюп турабыз ол кеси Къайсыннга айтхан сѣзлени. Къыргъыз жери, Шекер деген бир гитче къыргъыз элчикден башланып, Жер юсюнде бек изленип турлукъ жерлеге айланды. Ата-Бейит къабырлагъа-мазаргъа баргъан жол къыргъыз тарапарына айланган адам сыйлы, аны бла бирге жашауунда этген гюняхлары ючюн кечгинлик тилерге чакъырлыкъ жол болуп, кесине тартып турлугъуна ийнанып къалайыкъ. Алай эсе уа, жол тауусулгъан жер демейик да, осуятлыкъ жолну башланганы дейик.

Гитче дуппурчукну тубюнден бёркген шаудан

Чингиз бла мен бирге тюшоп турган сурат 1977 жылда Чингиз Къайсынны 60-жыллык къууанчына келген жыл ноябрьде Огъары Чегемде алынган суратды. Юйдегиси Керес бла келген эди. Къыралда, тышында да белгили кёп адамла келген эдиле. Алай, барыбыз да жалан да Чингизни сакълаганча кёрюне эди. Нек дегенде бизц тёлноню къыргъыз сууун ичип, гыржынын ашап, школунда окъуп ёсгенле алай этмей амалыбыз жокъ эди. Кёп иги затха юйренгенбиз анда. Ол себепден кесибизни бир айтхылыкъ къарындашыбызны келлиги бек хычыуун эди.

Бизни белгили алимибиз эм жазычубуз Толгъурланы Зейтун ол кюнде Къайсынны бетинден Чингизни Яникойда юйюнде къонакъ этгени бюгюн кибик эсимдеди. Чингиз ата юйюндеча олтура эди анда, бизни ортабызда.

Ол келгенинде Чингиз бизни тау эллерибизге барып, жашау-турмушубузну кёрюп, быллай жерледе жан кечиндирген халкъ не уллу ыспасха да тийшли болганын чертип турду. Ол уста биле эди таулу халкъ кесини иш кёллююгю бла анда – Къыргъызда (Къазахстанда да) – кесини атын игилик бла айтдырганды. Аны себепли бизге бери, тууган журугубузга, жол чыкыганда, андагы къырал оноучула артыкъ бек къууанмаган эдиле. Тилеп да кюрешгендиле: къалыгъыз мында, кесибизде болган эркинликлени беребиз. Кесибизча, мында иелеча, кеси жеригиздеча жашарсыз деп. Ол белгили ишди.

Огъары Чегемге барганыбызда, школчула къонакълагъа кеслери къураган оюнга кёргозтдоле, назмула айтдыла, жырла жырладыла. Назмула айтханда, жырла жырлаганда да, орус тил кёбюрек (келген къонакъла толу ангълар эселе деп) жюрютюлгенин эшитип, Чингиз сорады манга:

– Мында ана тилни окъутмаймыдыла? Малкъар тилде нек айтмайдыла назмула? Нек къурамайдыла оюнга?

– Да бу жыйылган къадар халкъ бары да ангълар ючюн этген болурла, – дейме, бу тубешиуню хазырлаган устазлагъа, эл таматалагъа сорсала да, алай айтырыкъдыла дегенча, – ансы ана тилни окъутхан а этедиле республиканы школарыны барында да.

– Да сора тауча айтсынла. Биз аны ючюн келгенбиз бери. Сизни ана тилигизни эшитир ючюн. Кеси тилигизде сёлешир, окъур ючюн ашыкъган эдигиз да бери жол чыкыганлай окъуна.

Мен анга жауап табалмадым, тюзю. Алгъа айтханымдан башха. Мен да уста биле эдим Чингиз алай не ючюн айтханын. Бара барган дуняда, къыралланы, халкъланы араларында байламлыкъла кенгерген халлада, адам саны аз халкъланы болумлары къыйын боллугъуна Чингиз бек жарсый эди. Эки миллион бла жарымгъа жууукъ адамы болган къыргъыз халкъыны тили ючюн жарсыган Чингизни жюз мингден аз атлап адамы болган малкъар тил ючюн да къайгырмай не амалы бар эди. Аны юсюнден Чингиз жазганды «Известия» газетде: «Ууакъ халкъланы тил жаны бла, тёрели адет-къылыкъ жаны бла ишлери хоча тнойюлдо. Битеудуния асламлы культура, болганны шылдым этип, къарыгусуланы малтап, кесиликлерин

ёчюлте-жута келеди. Бу халлада биз кесибибизни тиллерибизни, адет-кыбылы-кыларыбызны сакълар ючюн бу кыбылыксыз дуняда жашаргъа юйренирге керекбиз: дуняа культураны да эсге ала, андан да къачмай, аны бла бирге кесингикин сакълар ючюн тийишли мадарла эте».

Мен аны ол статьясын ана тилибизге кёчюренимде, «Заман» газетни шёндюгю таматасы, сау болсун, сёз да айтмай басмалагъан эди. Да не ейир: ол да къайгъысын кёре болур ана тилибизни, къайсы бирибизча.

Ол кюн Чингизни оюмун айтхан эдим огъары чегемлилеге.

Чингизни къайсы бирибиз да юлгю алырча, юйренирча (жазыу ишинден башха да) кёп ишлери болгъанды. Сёз ючюн уллу кыралны заманында окъуна Къаракълпакъстанны закийи Бердахны юбилейине, СССР-ни Жазыучуларыны союзу яхшы алгъыш къагъыт да жарашдырып, Нукусха къууанчлы жыйылыугъа Чингизни иеди. Ол анда ол алгъышлау къагъытны кыргъыз тилде окъугъан эди.

Аллай адам эди ол.

Бу жол, айтханымча, Къайсынны 60-жыллыгъында да къууанчлы жыйылыуда сёзюн эки тилде айтхан эди, алгъа – кыргъызча, андан сора – орусча. Ол кюнде аны ол этгени журегибизге бал жакъгъанча кёрюнген эди. Чингиз алай айтхан эди анда: «Чокъуракъ шаудан бир да билмессе къалайдан бёркюп чыгъарыгъын – уллу тауну тюбюнденми, огъесе гитче дупшурчукъну тюбюнденми. Къайсынны поэзиясы аллай жерден бёркюп чыкыгъанды, анга не бийик тау да къууанырча!». Ол бизни халкъыбызны адам саны аз болгъанын чертип, алай Къайсынча фахму аз халкъдан да чыгъады демеклиги эди.

«Мен акъыл этгенге кёре, – деген эди 1985 жылда уа Чингиз, – къолуна сауут алып, бизни туугъан социалист Ата журтубузну къоруулаугъа сюелгенде, Къайсынны къадар уруш жылладан сора, кюлден жангъдан жаратылгъан ёмюрлюк къанатлы Симургча, кыралыбызны уллу поэти жаратылыр ючюн сакълагъанды – адам баласыны сагъышларыны жырчысын. Ол бюгюн бизни арабыздан кетип барады уллу совет поэзияны ийнагъы болуп».

Да, биз да айтыргъа керекбиз бюгюн бизни арабыздан кетгенди ёмюрде да унутулмазлыкъ Чингиз – ол кеси да, башха уллу миллетле бла тенгледиргенде, бир гитче миллетни келечиси болуп, гитче таучукъну тюбюнден бюркюп чыкыгъан шаудан, – битеу тюрк дуняаны таянчагъы, акъылманы, закийи, устасы, устасы, малкъар халкъны халалы.

Бизни да бек уллу бушуубузду ол. Насыпха биз аны повестьлерин ана тилибизге кёчюренимде, китап этип чыгъаргъанбыз. Мындан алгъаракъда уа «Минги тау» журналыбыз аны «Эртте келген турнала» деген повестин басмалагъанды. Бюгюнлюкде журегибизге бир кесекчик хошлукъ берген олду. Жер башында Чингизни чыгъармалары кёчюрюлмеген бек аз тил болур. Алай, бизни тилге кёчюрюлгенине ол энчи къууанганы белгилиди. Кесини тамата нёгери Къайсын бир заманда анга этгенча, ол да бизге алай сакъ эди, хар затыбызгъа эс бура эди, къууана эди.

Не медет, къолубуздан келлиги жокъ, кеси айтханлай, бир уууч топуракъ бла ашырып къойгъандан башха. Кесибиз жеталмадыкъ эсе да, хомух-

лукъ этип, анда, Къыргызда, жашагъан таулула баргъандыла Ата-Бейитге, ала атхандыла бизни ючюн да бирер уууч топуракъ. Биз а мындан къолубуздан келгенни этип иебиз къыргыз халкъына: бир газетибиз барды да, аны таматасы Атталаны Жамалны хайырындан, бир ненча материал басмаланды, кесибиз жазып да, ара газетледен кечюрюп да. Энди уа ма бу бетни да басмалайды газетибиз, къыраллыгыгыбыз болса, байрагыбызны энишге бошларыгыбыз ючюн да, бар халкъыбызны атындан къайгы сёз бере къыргыз халкъына.

Бизни байрагыбыз буду, аны сёзюне ийнаныгыз, багъалы къыргызлы къарындашларыбыз, эгчлерибиз!

Чингизни дерслери

«Мен ол адамны таныгъанма, бу адам бла кёп кере ушакъ этгенме, ол мени шуёхумду» дегенча, мени тенгшилерими араларында аллай сёзлени кёп эшитирге тюшеди. Ол игиди. Анга къууанырга керекди. Алай, ол танышлыкъдан, шуёхлукъдан бир иги затха юйренген эсе, ол ушакъла аны да бир себепликте борчлу эте эселе, билимине жангы билим къошду эселе.

Чингиз кёп затланы юслеринден сагыш этдиреди кесини тюрлю-тюрлю газет макъаларында да, жазгъан суратлау чыгъармаларында да, ма былай, бош ушакъларында да.

Ол, «халкъны душманыны» жашына аты чыгып, кеси суйген жолну сайларга, кеси суйген, хунери тартхан окъууну окъурга онг тапмай тургъанда да, бек жаш заманындан окъуна ишлерге кюрешип, кесини ол къысылып тургъанын иш бла жан азатлыкъны жолуна чыгъаралгъанын алып бир къарачыгыз;

бара баргъан дуняда, игиликте ийнаныуу хорлап, кеси суйген ишни этеригине ийнанып, зоотехниклик билимин да хайырланып, жазыу ишге къаныкъгъанын къоймагъанына сейир этерча тюйюлмюдю (Твардовский бла Луи Арагон Чингизни «Гюлсарат» деген повестини юсюнден ушакъ эте болгъандыла. «Сен къайсы жигитни бегирек жаратаса?» деп соргъанды Твардовский Арагоннга. «Танабайны бла Гюлсаратны» дегенди Арагон. «Мен а Гюлсаратны, дегенди Твардовский, ол Лев толстойну Холстомерине ушайды»);

сабийлигинде таяныр жери болмагъанлай, анча къыйынлыкъны, суу таш кибик, ауур боюнсасыны тюбюнде туруп да, бузулмагъаны уа, терсине кетмегени уа, жашаудан тюнгюлюп къалмагъаны уа;

30 жылында аты битеу дуняга, элия жарыгъынлай, жетип къалгъанда да, бир тюрленмегенлей, адамлыкъ дебери, жумуртха жүкнюча, сакълай билгени уа;

эл Советни секретары болуп, адамлагъа тилманчылыкъ этип, гыржынын алай бла ишлеген сабий 35 жылына уллу къыралны келечиси болуп, халкъла аралы ишлени кереклисича тамам этерге жетишгени уа;

орус тилни да, ана тилинча, уста билип, ол тилде да жазгъанлары Лев Толстойну, Фёдор Достоевскийни, Леонид Леоновну чыгъармалары бла бир даражада жүрюгенлери уа (бир кезиуде жазычуланы тилеклери бла ол «Иностранная литература» журналны баш редактору болуп тургъанды);

Михаил Шолохов кибик, аты аууздан тышмей тургъан жазычу сау заманда (Леоновну да айтдым), уллу литературагъа адам къолуна алырча бир зат къошаргъа боллукъма деп базыннганы уа;

аллай жетишимлени кѣтюралгъаны уа;

аты не бек айтылды эсе да, нѣгерлерине, тенгликке не аз да тюрленмегени уа...

Аланы барын да айта келгеними магъанасы: адамны жашауу къысхадды. Чингизге 80 жыл бола эди дегеннге ким ийнанырыкъды? Артыкъ да жазгъанларын окъуй тургъан адамла, телевизорда, газет бетледе кѣрюне тургъанына юйреннгенле къалай ийнансынла!

Кертиси уа алайды. Бир-бирле, артыкъ да бек – жазычула, 60-дан ары бир аусала, жазгъанларыны этеклерин-башларын жыйышдырып, жангы затлагъа узалыргъа базынмай къаладыла. Чингиз а, башында бир сагъынганма, ишден тохтамагъанды. Литература бир тюрлю байламлыгъы болмагъан дипломат иште да къаламын жютюлей тутханды...

Чингиз дегенинг XX жюзжыллыкъны бир уллу кезиуюдо, аны юсюнден айтып къалай жетишдиргин!

Бир этеригибиз: аныча жашаргъа юйренейик. Дерслерин алайыкъ.

«Ниет сезимден къуру къалгъан адам саудан ёлгенден башха туююлдо» дегенди Чингиз.

«Халкъланы кесиликлерине, аланы культураларыны энчиликлерине, аланы ана тиллерине, суратлау байлыкъларына, жашагъан жерлерине кертиден хурмет этиу – ма олду келир кюнню юсюнден сагъыш эте билген адам» дегенди дагъыда Чингиз журналист Владимир Коркиннге 1983 жылда окъуна, бююннге жер талашланы-дауланы боллукъларын билген кибик...

Былыр аны Тюркде жюрегин жаргъанларын эшитгенле «Оу!» деп сагъайгъан эдиле. Артда аны телевизорда кѣрюп, аягъы юсюне болгъанына къууанып, ол къоркъгъанла жюрек ырахатлыкъ тапхан эдиле. Кесини 80-жыллыгына хазырлана, Къазан шахаргъа баргъанлай, жюреги тутуп, къарыусуз болуп, Германиягъа алып кетгенлерин эшитгенле, биягъы «Оу!» деп, элгенип, солууларын алмагъанлай, андан келген хапарланы бир бирлерине айта кечиннген эдиле

Болмадыла. Сакълагъанларына тюбемедиле. Барыбыз да ма бу озгъан айны ичинде кеси кѣзюбюзге, келген хапарлагъа ийнанмай жашайбыз.

Не болсун да. Ёлюмге Аллахны да жокъду дарманы. Къалгъан жууукъларына, ахлуларына Аллах узакъ ёмюр берсин! Бу сѣз битеу таулу жазычуланы атларынды. Къайгъы сѣзюбюз болсун бу!

«Сени мындан ары заманынг ызынгдан келликледе, поэзия жюрюген хар жерде да асхабларынг шынкъарт жарыгъынлай элте барлыкъ заман болсун!» деген эди Чингиз Къайсынны асырагъанда. Биз бююн ол сѣзлени, устазы Къайсынча, алай 23 жыл артха, июнь айда ауушхан Чингизге айтабыз.

ГУРТУЛАНЫ Салих.
7-чи июнь, 2008 жыл. Акъ-Суу эл.

Расул Гамзатовда кьонакьда

Биринчи тубегеним

2000 жылда 11-16-чы октябрьде Махачкала шахарда «XX ёмюр эм миллет суратлау культураланы тарых кьадарлары» деген темагьа битеуроссей конференция бардырылгъан эди. Ары Шимал Кавказны битеу республикаларындан бла крайларындан келген алимле жыйылгъан эдиле. Алимлени бу даражалы форумлары Илмуланы Россей академиясыны Дагьыстан илму арасыны конференцзалында бардырылгъанды.

Мен эрттегили шуёхум, история илмуланы доктору, белгили жазычу Магомед Бутаев бла бирге олтура эдим. Конференция башланганда, мени президиумгьа чакьырадыла. Мен кьалайда бош жер бар эсе да, алайгьа олтурургьа мурат этеме. Ол кезиуде Расул Гамзатов, жеринден ёрге туруп, келип, мени кьаты кьучакьлайды да, жарыкь саламлашып, кесини катына олтургады. Конференцзалда олтургъанланы барысы да бизге кьарап, Расул былай уллу эс буруп, тансыкьлагъан адам ким болур деп, сейир этгенлерин эслеген кьыйын тьойюл эди. Кьулийланы Кьайсынны юсюнден жазылгъан, мен Нальчикден келтирген беш томлукь китапла биргеме эдиле. Аланы Кьайсынны шуёху Расул Гамзатовичге берирге керек эдим. Китапланы биз профессорла Эфендиланы – Фуад, Салих, Тамара поэтни 80-жыллыгьына эмда келир 85-жыллыгьына бирге жазгъан эдик. Ала Нальчикде «Эльфа» басма арада чыгьарылгъан эдиле.

Расул Гамзатов ол томлагьа сейир этип кьарайды, чапыракьларын терк-терк аудурады. Бирде уа бир-бир бетлени, бегирек да «Поэтни шуёхлары» деген ючюнчю томну кьадалып окьуйду. Ол томда «Расул Гамзатов бла Кьулийланы Кьайсын» деген уллу очерк басмаланган эди.

Конференциягьа Дагьыстанны битеу шахарларындан бла районларындан кёп адам чакьырылгъан эди. Аны да ангыларгьа боллукь эди: конференция Шимал Кавказ регионну суратлау культураларыны бирге ишлеу эмда айныу жаны бла онгларына аталгъан эди.

Конференцияны программасына кёре мен, мени жашым Фуад, философия илмуланы доктору, эки доклад этген эдик: «Этнокультура процессле эмда миллет суратлау сезимибизге аланы себеплик этиулери» (Эфендиланы Фуад), «Шёндюгюлю суратлау культураны айныуунда жангырыу тенденцияла» (Эфендиланы Салих), профессор Т.Е. Эфендиева уа – «Кьулийланы Кьайсын – XX ёмюрню гуманисти» деген темагьа доклад этген эди. Мен «Культурология эм искусствоведение» секциягьа башчылыкь эте эдим.

Пленар жыйылыгу бошалгъандан сора, Расул Гамзатович мени къучакълап, барысы да эшитирча былай айтады: «Салих, мен сени бек сюеме, сен аны билирге керексе! Сен бла Тамара, жашыгъыз Фуад мени къарындашым Къайсыннга атап этген ишигиз, эте да тургъаныгъыз ючюн бек сау болугъуз. Сизни деменгили ишигизге, башха тюрлю угъай, жаланда алай айтыргъа боллукъду, мен бек уллу багъа береме. Сиз Къулий улуну юсюнден бла аны шуёхларыны юслеринден бек кёп материал жыйгъансыз. Бизни шуёхлугъубузну юсюнден очеркге сиз мен Совет Союзну тюрлю-тюрлю шахарларыннан Къайсыннга жиберген телеграммаланы да къошхансыз. Сиз дагъыда ол СССР-ни Баш Советини депутатха айырылгъаны бла байламлы мен Бакудан малкъар тилде жазып жиберген гитче телеграмманы да ары къошхансыз. Мени къарындашымы, айтхылыкъ Къайсынны атын ёмюрледе да унутулмазча этиу жаны бла сизни юйор салгъан къыйыннга заман кеси багъа берир».

Расул Гамзатовну бу сёзлерин алайда бизни къатыбызда сюелип тургъанланы кёбюсю эшитген эдиле. Ушагъыбызны ахырында ол, манга айланып, дагъыда былай айтады: «Салих, тамбла къонакъла бла бирге эки сагъатда сени бизни юйге келиринги сакълайма. Мен къайда жашагъанымы уа кесинг билесе». Бизни къатыбызда сюелип тургъан профессор Л.А. Бекизова, манга айланып, былай дейди: «Салих, къарайма да, Дагъыстанда сени уллу намысынг жюрюйдю, Расул Гамзатов кеси да бек сюеди сени». Мен анга арт отуз жылны ичинде Дагъыстанны алимлери, чыгъармачылыкъ иш бла кюрешген интеллигенциясы бла бирге болмай, бир кере да битеусоюз, битеуроссей эм вузла аралы илму-теория конференция болмагъанды, мында мени кёп шуёхларым, шагъырейлерим болгъанлары да аны ючюндю деп жууап берген эдим. Ала мени кеси адамларына санайдыла, бирде уа Эфендилары Дагъыстандан жайылгъандыла деп да, чам этедиле. Мен да, ала бла уллу даулашмай, Эфендиланы тукъумда къумукъ, авар, лезгин миллетлени къанларыны бир кесеги барды деп махтанама...

Экинчи кюн айтылгъан заманнга биз Р. Гамзатовну Абакаров атлы орамда 24-чю номерли юйюне келебиз. Юй уллу тюйюл эсе да, архитектура жаны бла омакъ эди. Ол, биз артда билгенибизге кёре, Хунзах районда поэт туугъан бийик тау эл Цададан келтирилген ташладан ишленгенди. Бусагъатда бу орамда уллу тоханала сюеледиле: къызыл эм акъ кирпичден ишленген эки, юч къатлы юйле. Аланы туураларында, «жангъы» дагъыстанлыланы, оруслуланы шёндюгюлю омакъ юйлерине эриширге кюрешмегенча, закий поэт Расул Гамзатовну юйю артыкъ уллу кёрюмейди.

Иш, айхай да, юйню уллулугъунда, неда гитчелигинде тюйюлдю, Расул Гамзатов адам улуна кесини ёломсюз назмуларын бла поэмаларын, проза бла жазылгъан сегиз томун; «Акъ зурнукла», «Мени Дагъыстаным», «Тау адамыны Конституциясы» деген китапларын, кёп литература критика статьяларын бла халкъла аралы конгресследе, илму-теория конференциялада, СССР-ни Баш Советини сессияларында, дагъыда аны кибик башха жерледе терен фикирли оюмларын айтханды. Ол битеу дуня суратлау культураны историясында уллу ниет байлыкъ къойгъанды.

Расул Гамзатов бла Къулийланы Къайсын

Аны арбазында биз алаамат гюлле ёсген тахталагъа къарайбыз: розала, тюльпанла, гладиолусла. Бахчасында жемиш терекле, жюзюмле да кёп. Юйню узунлугъуна жатма ишленгенди, анда узун столла бла омакъ шинтикле салыныпдыла. Хар неде да юйню иесини сейирлик эстетика сезими, поэт кесини назмуларында уллу жүрек соймеклик бла махтау салгъан туугъан жерини этнотабийгъаты кёрюнедиле.

Бу юйде Расул Гамзатов Совет Союздан бла кёп тыш къыралладан белгили адамланы къонакъгъа алгъанды. Поэт къонакъ алыргъа бек суйгенди, аш-суугъа жетгенде, чомарт болгъанды. Биз келгенде, хант къанга хазыр эди, аны юсю кёп тюрлю ашарыкъладан толуп эди: тюрлю-тюрлю жемишле, къызыл чагъыр, Дагъыстанны махтаулу коньягы. Къонакъла коньяк иче эдиле, юйню иесини саулугъу ючюн алгъыш айтып ичгенни уллу намысха санап, бокалларын аны бла къагъышдыра эдиле.

Мен а, ауузума тийдирип, ичген кибик этип, артха салып къоя эдим. Аны эслеп, Расул былай айтады: «Салих, сен мени бла ичерге соймеймисе?» Мен а былай жууап береме: «Расул Гамзатович, ичмегеними бир сылтауу барды: кёп бармай секция иш башланырыкъды, мен а секцияладан бирини таматасыма, аны себепли ары къызарып келсем, эриши кёрюнюр, кесим да бир рюмкачыкъ ичсем, къызарып къалама». Гамзатов а былай дейди: «Хата жокъду, шуёхум! Бизде, Дагъыстанда, барысы да ичедиле, къызаргъанла уа уяла билген адамладыла. Бусагъатда уятсыйны, адеп-намысны билген адамла алай кёп туююлдюле».

Къонакъбайыбызны юйюню ичинде айланабыз. Поэтни юбилейлери бла байламлы тюрлю-тюрлю жыллада анга саугъагъа берилген, кёп тюрлю тилледе басмаланган китапла, сувенирле, дагъыстанлы устала

этген алаMAT затла, кѐп тюрлю суратла аны энчи отоунда эдиле. Биз тюрлю-тюрлю халкъланы бла кыралланы адамлары анга уллу жюрек сыймеклик бла берген уллу ниет эм ырысхы байлыкъгъа сейир этип къарайбыз. Мен, Къалмукъдан келген шуѐхларыма айланып, былай айтама: «Бу отоу – ниет-история культураны хазнасыды. Мында болгъан хар затда да жаланда Дагъыстан угъай, битеу алгъыннгы Совет Союз миниатюрада кѐргюзтюлгенди».

Аны юйюнде поэт бла тюбешууден биз уллу зауукълукъ табабыз. Юйде болгъан «байлыкъ» уллу махтау алыр ючюн жыйылмагъанын, махтанырча да болмагъанын ангылай эдик биз, алай поэтни жюрек тазалыгъындан бла айтып болмазча огъурлулугъундан, кесин аз да бийикде тутаргъа неда бизге ѳргеден къараргъа кюрешмегенинден, бизни хар бирибизге да уллу эс бура билгенинден барыбызны да кѐлюбюз чексиз кѐтюрюлюп эди.

Конференцияны экинчи кюнюнде мен, Гаджи Гамзатов, Лейла Бекизова, Биттирланы Тамара суратлау культураны айныууну юсюнден, миллет жангырыулукъну проблемаларыны вопросларыны юсюнден Дагъыстанны телевидениясы бла кыркъ минутну сѐлешебиз.

Экинчи тюбегеним

Расул Гамзатов бла экинчи кере 2003 жылны сентябрь айында поэт туугъанлы 80 жыл болгъанын белгилеген кюнледе тюбешгенме. «Расул Гамзатов битеу дуния суратлау культураны системасында» деген темагъа бардырыллыкъ халкъла аралы юбилей илму сессиягъа къатышыр ючюн, манга август айда Дагъыстанны правительствосу чакъырыу къагъыт жиберген эди. Мен конференцияны къурау комитетини къауумуна киргеним себепли, ары эки кюн алгъа келген эдим.

8-чи сентябрьде 10 сагъатда РАН-ны ДАНЦ-ыны актовый залында поэтни 80-жыллыгъына аталгъан «Расул Гамзатов битеу дуния суратлау культураны системасында» деген халкъла аралы илму сессия башланады. Бу алим форумну тилни, литератураны бла искусствону институтуну директору, профессор М.И. Магомедов ачады. Къонакъланы барысын да президиумда олтуртадыла. Пленар жыйылыу башланады. Програмагъа кѐре манга «Расул Гамзатов бла Къулийланы Къайсын» деген темагъа ючюнчю болуп доклад этерге тюшеди.

Республиканы культура эм жамауат-политика жашауунда бу белгили кюнню тийишлисича белгилер ючюн, Дагъыстанны халкълары уллу поэтни юбилейине эрттеден эмда тынгылы хазырлангандыла. Басмада, радиода бла телевиденияда да рекламала, пропаганда бийик даражада къуралгъан эдиле деп айтыргъа боллукъду. Дагъыстанны махтаулу жашы туугъанлы 80 жыл толгъан кюннге аталгъан юбилей сессиягъа къатышханланы барысы да бу кюн республиканы битеу халкъларына уллу байрам болгъанын, ол бу гитче тау республиканы эмда аны сейирлик культурасын битеу дуниягъа махтаулу этип, атын айтдыргъанын ангылай эдиле. Бу иште Расул Гамзатовну магъанасы эмда кыйыны айтып болмазча уллу болгъанын да биле эдиле. Ол битеудуния суратлау

литературагъа жалан да кесини ёлюмсюз назмулары эм поэмалары бла киргенден сора да, Дагъыстанны тёлюден-тёлуге ёте келген бай этнический культуурасы бла да киргенди.

Конференцияны экинчи кюнюнде, 9-чу сентябрьде, анга кьатышханланы барысы да Махачкала шахарны кьыбыла жанында Таркьы-Таугъа барадыла. «Акь зурнуклагъа» ишленирик эсгертмени мурдорун салыр ючюн анда бизни кёп адамла сакълай эдиле. Митингде Махачкаланы администрациясыны башчысы Саид Амиров, республиканы Парламентини депутатлары, Уллу Ата журт урушну ветеранлары, «Акь зурнуклагъа» ишленирик деменгили эсгертмени автору сёлешедиле. Таркьы-Тауну туурасында деменгили эсгертме ишлериник жерде, узакъдан окъуна кёрюнюрча, уллу таш орнатылган эди. Скульптор, эсгертмени проектини автору былай айтады: «Бизни оюмубузгъа кёре, акь зурнукла кёкге, бизни битеулю Ата журтубуз – Россия болган Север жанына учарыкьдыла».

Р. Гамзатовну «Зурнукла» деген назмусуна музыканы Ян Френкель жазгъанды. Бу жыр Жерни бла Космосну араларында кьалай эсе да бир сейирлик симфониягъа ушап кьалгъанды. Композитор былай айтады: «Мен кесими эрттегили шуёхум, уллу поэт Расул Гамзатовну «Зурнукла» деген назмусун биринчи кере окъугъанымда, сейир этген эдим. Кесим да билмей тургъанлай, аны бу сёзлерине жюрегимде макъам жаратылып кьалады. Аны белгили жырчы Марк Бернес жырлагъан эди».

Ян Френкель Дагъыстанда кёп кере болгъанды, Расул Гамзатов бла тубешгенди. Бир жол, ала бирге сюелгенлеринде, Гамзатов, аны бийик ёсюмюне къарап, былай айтханды: «Сен, багъалы Ян Абрамович, бизни культурабызны бийиклигисе, мен а аны кенглиги». Аланы кьатларында сюелгенле, поэтни сейирлик философия чамына тийишли багъа бере, ышаргъан эдиле.

Акь зурнуклагъа Россейни бла СНГ-ни, бир кьауум тыш кьыралланы гитлерчи фашизмни зулумлугъун сынагъан 90-дан артыкь шахарларында эсгертмеле салыннгандыла. «Акь зурнуклагъа» биринчи эсгертме Осетияда Уллу Ата журт урушну жылларында кьанлы сермешледе жан берген жети къарындаш Газдановлагъа аталган монумент болгъанды, андан сора да аллай эсгертмеле Бухты, Обода элледе, Саратов, Кисловодск, Чирчик (Ёзбекистан), Дагъыстанны Гуниб деген тау элинде ишленгендиле.

Жазыучу Михаил Антонов «Битеу халкьлагъа дуниягъа къараргъа керекли Терезе» деген статьясында Расул Гамзатовну сёзлерине музыкасын Ян Френкель жазган «Зурнукла» деген жыргъа хар жырланган сайын да гюрюлдеген къарсла бла тубегенлерини юсюнден айтады. Къайда жашагъанына да къарамай, ол хар адамны да жюрегин кьозгъайды. Назму битеу да адам улуну оюмуна келишеди. «Орус тилде айтылган назму тизгинле, – деп жазгъанды М. Антонов, – кимни да сейиртамаша этдирича сезимле туудурадыла. Ала фахмулу композиторгъа кьанат бергендиле, учундургъандыла, алай бла битеу халкь сюйген жыргъа айланган жыр туугъанды. Хворостовский аны тыш кьыраллада жырлагъанында уа, ол орус тилли диаспораны угъай да, башха мил-

летлени адамларын да кѳууандырады. Бир кѳауум тыш кѳыраллыла аны кеси тиллерине кѳчюрюлген тизгинлерин излейдиле, неда орус текстин табып, кеслери сѳзлюкню кѳолгѳа аладыла. Алай бла аварлы Гамзатовну назму тизгинлери битеу дуниягѳа учуп чыкѳгѳандыла, битеу дуния культураны байлыгѳына айлангандыла. («Правда» газет, 2006 жылда 15-16 декабрьде, 8-чи бет).

Конференциядан сора, ючюнчю кюн эрттенликде тогѳуз сагѳатда юбилей сессиягѳа кѳатышханла Хунзак районда Цада элге Расул Гамзатовну туугѳан жерине барабыз.

Онбир сагѳат болургѳа, Хунзак районну арасына келебиз. Анда кѳонакѳла бла кеслерини бир жерлилери Расул Гамзатовну сакѳлай эдиле. Ол машинадан чыгѳып, эллилени кѳатларына жууукѳлашады. Ала аны тѳгерегинден алып, хар бири да саламлашыргѳа, кѳолун тутаргѳа кюреше эди. Сора, киши да сакѳламай, сунмай тургѳанлай, ара телевидениядан операторланы кѳаууму бла Леонид Якубович жетип келеди.

Хунзак сыртгы тенгизни бетинден 2200 метр бийикликде орналгѳанды, Цада ауул да мындады. Сентябрь айда алайы бек ариуду: кѳп тюрлю кырдыкла, тау жайлыкѳлада гюлле бир сейирлик табийгѳатны кѳурайдыла, ол а кѳп километрлеге созулады. Мени «Бу сыртны чеги кѳалайда бошалады?» - деген сорууума Гаджи Гамзатов былай жууап береді: «Хунзак сыртны узунлугѳу 25 километрди, кенлиги уа 15 километр». Сора кѳачан эсе да бирде ала бахча этген сыртны эниш жерин кѳргюзтдо, аны кѳатында уа биченликле бар эдиле.

Биз Цада элге келгенибизде, кюн чууакѳ эди. Кѳксюл кѳкню Элбрус таба сюзюлюп баргѳан акѳ булутла жабып эдиле. Расул Гамзатов кесини назмуларында бу жерлени кѳп кере суратлагѳанды.

Хунзак сыртда агѳачла, терек бахчала да жокѳдула. Эллиле табийгѳатны байлыкѳларын хайырланалмайдыла. Эшта да, бу бийик тау жерде табийгѳат болумла алаамат тюйюлдюле, аны себепли терекле ѳсмейдиле. Юлкуюле окѳуна жокѳдула.

Белгилисича, табийгѳат-ландшафт шартла миллет ышанны бла миллет психологияны кѳуралыуларында уллу магѳананы тутадыла. Бу деменгили сынжыр таулары туурасында Цада ауулда Расул Гамзатовну миллет ышаны, дуниягѳа кѳз кѳарамы эмда дунияны ангылауу кѳуралгѳандыла. Мында кѳк да, таула да бир бирни кѳаты тутуп, бир-бирге алаамат келишедиле, ол а тау жерни табийгѳатыны сейирлик ариулугѳун кѳурайды.

Онеки сагѳатда Цада ауулну туурасында бийик жерде кѳууанч башланады. Кѳонакѳладан, мында жашагѳанладан да кѳпле сѳлешедиле. Алары арасында белгили кѳзакѳк поэт Мухтар Шаханов, академик А. Куделин, таджикли поэт Аскар Хаким бар эдиле. Ала Расул Гамзатов Дагѳыстанны, Россейни бла СНГ-ни ниет культураларына уллу юлюш кѳошханыны юсюнден айтадыла. Артыкѳ да мени эсимде партияны Дагѳыстан обкомуну алгѳыннгы секретары, Дагѳыстан республиканы шѳндюгю президенти Муха Алиевни сѳлешиюу кѳалгѳанды. Ол былай айтхан эди: «Расул Гамзатовну чексиз бек сѳебиз. Аны бизни кѳп миллетли кѳыралыбызны битеу халкѳлары да сѳедиле. Поэт аллай хурмет-

ге кесини фахмусу, башхалагъа ушамагъан поэзиясы бла жетишгенди. Бюгюнлюкде, жарсыгъа, бу кьууанчда Расул Гамзатовну бек жууукь шуёху – малкьар поэт Кьулийланы Къайсын бизни биргебизге тьойюлду. Кьулий улу бери келгенинде, Цада ауулну табийгъатыны ариулугъуна бла анда жашагъанланы жарыкь кьонакьбайлыкъларына сейир этген эди. Биз, дагъыстанлыланы барысы да, Расулну шуёху эмда кьарындашы, Кьулийланы Къайсынны эсибизде тутабыз. Аланы шуёхлукъларыны тарых тамырлары терендедиле. Ол а кёп тёлюлени эслеринде юлгю болгъанлай кьаллыкьды».

М. Алиевден сора, мен да сёлешгенме. Ол заманда Расул Гамзатович былай деп кьошады: «Эфендиланы Салих кьонакъланы барындан да алгъа келгенди, аны да ангыларгъа боллукьжу – ол кьурау комитетни члениди, биз анга уллу ыспас этебиз».

«Хунзак районну бла Цада ауулну багъала халкьы! – Расул Гамзатовну поэзия фахмусу бла дунягъа кёз кьарамы бу ариу тауланы кьоюнунда кьуралгъандыла, – деп башлагъан эдим мен кесими сёзюмю. – Цада ауул – поэтни туугъан бешигиди. Дуняда закий поэтни атын билмеген бир кьырал да жокьду. Аны китаплары Россейни, СНГ-ни эм тыш кьыралланы халкъларыны кёп тиллерине кёчюрюлгендиле. Расул Гамзатов битеу дуня таныгъан поэтди. Расул Гамзатовну сёзлерине жазылгъан «Акь зурнукла» деген жыр битеу жер шарына жайылгъанды. Ол жыр Уллу Ата журт урушну кьылларында Совет Союзну битеу халкъларыны Туугъан журт ючюн жан берген жашларыны ёлюмсюзлюклерини белгисиди эмда ХХ ёмюрню тарыхын эсде тутууларыны гимниди. Ол жыр озгъан жюзжыллыкьны 70-80-чи кьылларында бек белгили жыр болгъанды.

Кьулийланы Къайсын бла Расул Гамзатов, малкьар поэт кёчгюнчюлюкню кьылларында Кьыргъызстанда онюч жыл туруп, туугъан жерине кьайтхандан сора, бу сыртлада бирге айлангъандыла. Расул Гамзатов поэтни кесине кьонакьгъа биринчи болуп чакьыргъанды, анга хар не жаны бла да болушханды, эс бургъанлай тургъанды.

Расул Гамзатов айтханнга кёре, Цада ауул «бёрюле аузуна тьошген кьозу кибик», тауланы кьоюнуна кьысылып турады. «Мен шуёхуму туугъан жерине мен манга 40 жыл болгъанда келген эдим, – дегенди Кьулийланы Къайсын. – Тауланы тамашалыкъларына сейир этип кьарай эдим, адамла бла, Шамил Хаджи-Мурат, Гамзат Цадаса, Расул кеси да анда туугъан бу жерни историясы бла шагъырей болгъан эдим. Ол а керти да уллу байлыкь эди».

Кёп жыл озгъандан сора Кьулийланы Къайсын манга былай айтханды: «Манга, кёчгюнчюлюкден кьайтхан поэтке, Расулну алай жарыкь болгъанын, огьурлулугъун, Расул бла бирге туруп, бир ненча кюнню ичинде ичген шаулдан сууну татыуун да мен бир заманда да унутурукь тьойюлме. Кечеги кёкге уллу соймеклик бла кьарагъанма, жулдузла анда бютюн да уллула болуп кёрюне эдиле. Узалып, кьолум бла жетерик суна эдим. Ол а Цада ауулну башха бир жерде да тьобемезлик табийгъаты эди». Кьулий улу, хапарын андан ары бардыра, былай кьошады: «Бек аламатлыгъы уа – манга Расулну анасы Хандулай этген гыржынны

татыуу эди. Ол манга жашым дей эди, аны унутмазымы тилей эди, Расул бла бирге терк-терк келе туруруму да. Ол огъурлу тиширыу алай айтханында, мени кёз жашларым келген эдиле: мен анамдан эртте айырылганма, шёндюге дери да аны аллында кесими терслигим бар сунганлай турама, анга терк-терк баралмагъаным ючюн. Мени келирими уа ол неден да бек сакълаучу эди. Мен ана нени кюсегенин ангылайма – жашын терк-терк кёре турургъа суюгенин, Расул Гамзатовну анасы бизни экибизни да юйюнде кёрюрге суюгенин айтханында, мени кесими да аналыкъ сезим толусунлай бийлегенча болама. Бу акъыллы, ариу тилли тиширыуну мен хар заманда да эсимде тутам. Ол, кетер заманымда, мени къучакълап, кесини безли кьоллары бла жыгъымдан сылайды. Ол кезиуде мен аны кьолларыны жылыуу мени жюрегиме ырахатлыкъ бергенин сеземе. Расулча, Гаджича фахмулу жашланы ёсдюрген ананы кьолларында, суюмеклигинде да сёз бла айтып ангылатыргъа кыйын бир сейирлик кюч бар эди».

Эсимде кьалгъан ол алапат кюн битеу кьонакъла, ала бла бирге мен да кьылнч баргъан сыртдан уллу эс буруп, ауул таба кьарай эдик. Ол гитче элни ортасында аты битеу дуниягъа айтылгъан, келир заманланы поэти туугъан юй кьол аяздача кёрюне эди. Бюгюнлюкде анда Г. Цадасаны музейи барды. Музейде Расул Гамзатовну атасыны юсюнден сейирлик архив материалла, тюрлю-тюрлю жыллада жазылгъан алапат кьол жазмала, суратла сакъланадыла. Анда ишлегенле, китапланы, поэтни затларын жыяр ючюн, кёп кыйын салгъанлары кёрюнюп тура эди. Битеу болгъан материалла жыллагъа кёре юлешинип эдиле. Цадасаны музейи аварлыланы миллет культураларыны байлыгына айланганды. Музейни директору бери келген энчи адамланы бла делегацияланы, союз, автоном республикаладан, крайладан, Совет Союзну шахарларындан, аладан сора да тыш кьыралладан келгенлени юслеринден журналда жазуула бардырады. Музейни директорундан мен: «Адамла бери кёп келемидиле?» – деп соргъанымда, тиширыу, жазуулары болгъан журналгъа кьарап, былай жууап берген эди: «Жыл сайын бери 30 мингнге жууукъ адам келеди». Эскпонатлагъа кьарай туруп, мен Цадасаны Юйюн–музейин Нальчикни кьатында биринчи Чегемде Къулийланы Къайсынны Юйю-музейи бла тенгleshдиреме.

Цада ауулдан кете туруп, мен тегерекге-башха мудах кьарайма: кьадар энтта да бери келирге манга хазна буюрсун. Баям, Расул Гамзатовну туугъан жеринден кете туруп, бирси кьонакъллада да ол тюрлю сезим болур эди.

Ючюнчю кюн Махачкъалада ингирикде беш сагъатда уллу кьырал театрда поэт туугъанлы 80-жыллыгына аталгъан ингир болады. Минвод шахардан самолёт бла Шимал Кавказны республикаларыны бла крайларыны президентлери бла губернаторлары келедиле. Белгили литературовед Р. Гамзатовну шуёху Нафи Джусойты да Женуб Осетиядан ала бла бирге келген эди. Расул Гамзатовну чыгъармачылыгыны юсюнден Дагъыстанны Кьырал Советини

Председатели Магомедали Магомедов доклад этеди. Андан сора, поэтни алгышлап, Кьабарты-Малкьарны Президенти Валерий Кокков, Шимал Осетия-Аланыяны Президенти Александр Дзасохов, дагыда башха кьонакьла селешедиле. Ахыр кесегинде уллу концерт болады. Анда республиканы белгили артистлери, андан сора да Азербайджанны культурасыны министри, белгили жырчы Полад Бюль-Бюль огьлы да жырлайдыла. Ол Р. Гамзатовну назмуларын ариу окьуйду, аны сёзлерине жазылгъан «Долалай» деген жырны да айтады.

Юбилейге аталгъан жыйылыудан бла концертден сора Каспий тенгизни жагысында ресторанда банкет болады. Ол баргъан кезиуню ичинде Дагыстанны кьырал симфониясыны оркестри тюрлю-тюрлю макъамланы сокъгъанлай тургъанды, Р. Гамзатовну назмулары окьулгъанлай, аны сёзлерине жазылгъан жырла жырланганлай. Банкетде адам бек кёп эди. Хаар столда тёртюшер адам олтургъанбыз.

Махачкьалада болгъан тёртюнчю кюнубюзде бизни поэтни юйюне жангыдан чакьырадыла. Мен, институтну директоруну заместители Абдулгамид Алиев, ол институтну алим секретары Абдурахман Абдурахманов жарым сагъатха алгъа келген эдик. Расул Гамзатов юйде эди, аны кёлю кётюрюлюп, хар замандача, кеси да жарыкъ эди. Биз ючюбюз да Расул Гамзатовични кьатына келебиз. Ол юйню арбазында беседкада олтуруп тура эди. «Олтуругъуз кьатыма, – дейди поэт. – Бусагъат башха кьонакьла да келликдиле». Абдулгамид былай айтады: «Расул Гамзатович, биз орамда бир кесек сюелейик. Таза хауада солуй турайыкъ, башхаланы да сакълайыкъ, алагъа тубейик». Хар замандача чам эте, поэт былай дейди: «Мени кьатымда уа таза хауада солургъа жарамайды, бу жатманы тубюнде олтуруп?!»

Мени биргеме «Кьулийланы Къайсын – миллет ниет культураны белгиси» деген китапны алтынчы тому бар эди. Аны авторла – профессорла Эфендиланы Салих, Фуад, Тамара жазгъан эдиле (Нальчик, 2003.-662 бет). Бу тап тюшген кезиуде мен аны Расул Гамзатовичге саугъагъа береме. Аны атына, магъанасына да эс буруп, поэт китапны ахыр бёлюмюне къарап башлайды, анда уа Кьулийланы Къайсынны юсюнден белгили жазычуланы, художниклени, композиторланы, артистлени, алимлени, жамауат политика кьуллукъчуланы айтханларындан 495-си бар эдиле. Ала поэтни бек кьууандырадыла. Сора ол былай айтады: «Китапны бу бёлюмюнде Кьулий улуну юсюнден мени айтханларым болгъанларын кёргеним манга бек хычыуунду, мен аны юсюнден, аны фахмусуну юсюнден кёп кере жазгъанма». Андан сора кесини оюмун айта, поэт былай кьошады: «Салих, бу китапда (сени докладынга мени юсюнденча, Кьулий улуну юсюнден да) дагыда мени сейир этдирген бир зат барды: Кьулийланы Къайсынны чыгъармачылыгъын андан ары тинтир ючюн, кесинги аллынга 123 проблеманы салгъанынг эмда белгилегенинг. Ол а бек уллу ишди: Шимал Кавказны халкьларыны

ниет миллет культураларын тинтиуде алимлеге, литературоведлеге, философияга жол кѳргюзтюу. Сизни иш кѳллю, этген муратына жетиширге итинген юйюрюгюз мени шуѳхум Кѳайсынны чыгъармачылыкъ хазнасын тинтиуде бир да болмагъанча уллу иш этгенди, кѳп архив материалны жыйышдырып, системага келтиргенди. Сиз алакат иш этгенсиз. Бу затланы барысы да кесини халкъыны историясын билир ючюн жаш тѳлюге бек керекдиле. Ишигизни бу халда бардыргъанлай туругъуз. Кѳулий улуну юсюнден сизни тинтиу ишигизге история багъа эмда сый берлик заман да келир. Мен бу затланы, Салих, анга жюрегими теренинден айтама». Ызы бла уа былай сорады: «Мындан ары уа аны чыгъармачылыкъын тинтиуде не хыйсап этесиз?» Мен а былай жууап береме: «Кѳулийланы Кѳайсынны поэзиясыны «Фольклор-философия эм лингвокультурология жанлары» (7-чи том) эм «Автобиография дискурса Кѳулийланы Кѳайсынны шуѳхлары» (8-чи том) – ма бу эки томну жазгъанбыз, алай ала алыкъа басмаланмагъандыла. Жетинчи том Нальчикни «Эльбрус» китпа басмасындады. Ол 2006 жылны планына салыннганды. Том Кѳулийланы Шууаны жашы Кѳайсын туугъанды 90-жыллыкъына аталгъанды. Сегизинчи томну уа 2006 жылда Россейли гуманитар илму фондну Федеральный конкурсуна Москвада Ярославская орамны 13-чю номерли юйюне жибергенбиз. Бизни проектибизге КѳМКѳУ-ну эм РГНФ-ны юслери бла аха бѳлюнюр деп ышаналмайбыз, болсада адам умутсуз жашамайды». Расул Гамзатов мени бу сѳзлеримден сора, мудахлыкъны кетерир муратда кюлюп, былай кѳшады: «Философла оптимистледиле. Алай, бизни кѳп кѳыйынлыкъ сынагъан халкъыбызча, хар зат да иги боллугъуна ийнанам».

Р. Гамзатов бла хапар айта туруп, мен Кѳулийланы Кѳайсынны бла аны шуѳхларыны юслеринден юбилей докладланы тогъузунчу томда басмаларга суйгенибизни билдиреме. Тюрлю-тюрлю жыллада эсгериюню кюнлерине аталгъан кѳп илму-теория конференциялада бла юбилей кѳуанчлада манга докладла этерге тюшгенди (Р. Гамзатовну, Кѳулийланы Кѳайсынны, Алим Кешоковну, Адам Шогенцуковну, И. Кашежеваны, Я. Айтматовну, Мустай Каримни, Д. Кугультиновну, А. Твардовскийни, М. Шолоховну, Мечиланы Кязимни, Зульфияны, Хубийланы Назирни, Нафи Джусойтыни эм башхаланы юслеринден). Мен «Кѳулийланы Кѳайсынны архиви сау историялы эпоханы кюзгюсю кибикди» деп аталлыкъ онунчу томну, бизни юйюрюбюз поэтни юсюнден сурат альбом чыгъарырга мурат этгенини юсюнден да айтама. Кѳулий улуну бла аны шуѳхларыны юслеринден 400-ден артыкъ сурат жыйышдырылгъанды.

Бизни хапарыбыздан сора, Расул, жеринден ѳрге туруп, юйге киреди. Ол «Мени Дагъыстаным: тау адамыны Конституциясы» (Махачкъала, 2002 ж.) деген китапны келтирип, анда былай жазып, манга саугагъа береди: «Багъалы Салих Ибрагимовичге – мени къарындашым Кѳайсынны чыгъармачылыкъына аталгъан китапла-

ры ючюн уллу ыспас этип эмда огьурлу Дагъыстан алгъышларым бла Р. Гамзатов»

Сагъат онбир болургъа поэтни юйюне чыгъармачы эм илму интеллигенцияны кёп келечилери келедиле. Биз беседкада узунуна салыннган столлада олтура эдик. Ортада Расул Гамзатович олтурады. Аны бетини жарыкълыгъын, кёлю да кётюрюлюп тургъанын эслеген кыйын туююл эди. Тамата кьонакьлагъа сёзню кезиюу бла береди. Ала юбилярны намысына алгъыш сёз айтадыла. Бирде поэт, кеси да бир затла кьоша, чам этеди, Дагъыстанны халкыны жашауундан керекли нарт сёзлени келтиреди. Аны бла бирге поэт лезгинле бла кьумукълула былай айтадыла, табасаранлыла, аварлыла, лаклыла уа башха тюрлю деп чертеди. Ол затланы барысы да ашай, иче тургъан кезиуде оюн, чам халда айтыла эдиле. Ол а шуёхлары бла Гамзатовда болуучу, алай кёпледе тюбемеген сейирлик ушакъ эди, андан жашауну юсюнден кёп философиялы эмда адет-кылыкьгъа юйретюу жаны бла сейирлик оюмланы бла фикирлени эшитирге боллукъ эди.

Ол кюн мени эсимде бютюн бек кьалгъанды, миллет музыка, жырла, тепсеуле алай кёп эдиле, аланы унутургъа кыйынды. Тишируула - таулу тишируула эр кишиле бла бирге экеу-экеу болуп, тепсей эдиле. Дагъыда эсимде бир зат кьалгъанды: аладан бирлери уа тёрели миллет кийимле кийип туююл эдиле, жырлагъанлары уа миллет жырла эдиле, музыкалары да алай. Мени тепсерге чакьыргъан бир дагъыстанлы тишируу бла манга да тепсерге тюшеди. Дагъыстанны кырал педагогика университетини ректору, профессор Ш.И. Исмаилов манга ана тилимча жууукъ кьумукъ тилде былай айтып кычырады: «Салих! Сени тепсерге кьумукълу кызы чакьырады. Бизни айыплы этме, тау адамына тийишлисича тепсе!»

Поэтни юйюнде банкет бир да болмагъанча алапат эди, аны сейирлик кьонакьбайлыгъын, чомартлыгъын, жюрегини ачыкълыгъын бир заманда да унутурукъ туююлме. Ол заманда мен, Бурунгулу Грецияда Сократны юйю кьонакъ юй болгъаныча, Расул Гамзатовну таулу от жагъасы философиялы археопак болгъанын ангылагъан эдим.

Ол кюн Расул Гамзатовдан аллай нюр жайыла эди, ары чакьырылгъанланы хар бирибизге да ол кюч-къарыу бере эди.

Ол кюн мен автобус бла Нальчикге кетерге керек эдим, ол а 17-00 сагъатда тебирерик эди. Барысы бла да саламлашып, мен Расул Гамзатовични кьатына келеме. Ол, ёрге туруп, шапа жашха былай айтады: «Барысына да кьуй, – сора олтургъанлагъа айланып – Багъалы кьонакълла, ким не зат иче эсе да, кьуюлгъанды. Бу аякьны Къабарты-Малкъар ючюн кётюребиз. Салих республиканы атындан келгенди. Ол бусагъатда жолгъа тебирей турады, аны себепли, бокалларыгъызыны кётюрюп, ичеригизни тилейме», – дейди. Андан сора поэт, мени кьучакълап, дагъыда былай айтады: «Салих, бек сау бол, Нальчикден манга келгенинг ючюн. Сени бегирек да Къайсын

ючюн сюеме! Аны бетинден кёрюп. Махачкыалагъа келген төренг болса, бизге бурулмай кетме. Мен къайда жашагъанымы билесе».

Поэт бла саламлашхандан сора, мен юйге кирип, аны кызылары Зарема, Патимат, Салихат эм Гаджи Гамзатовични юй бийчеси – Чакар бла саламлашама, туз-гыржынлары, жарыккылыклары, огъурлу-луклары ючюн ыспас этеме. Чакар а былай айтады: «Салих, бизге келирге бир заманда да уялма, сен бизге жууукъ адамса, кеси адамыбызча. Расул бла Гаджи сени бек суюдиле, хурмет этедиле».

Андан сора мени институтха келтиредиле. А.Алиев бла А. Абдурахманов Расул Гамзатовну сегиз томлукъ сочиненияларыны (М., 2003 ж.) жыйымдыгъы бла аны Махачкыала шахарны администрациясы Дагъыстанны халкъ поэтини 80-жыллыгъына чыгъаргъан, кёп тюрлю суратлары бла омакъ жарашдырылгъан «Зурнукла» деген китабын саугъагъа бердиле. Институтну директоруну заместители Абдулгамид Алиев былай айтады: «Салих Ибрагимович, «Расул Гамзатов бла Къулийланы Къайсын» деген тынгылы докладыгъыз ючюн сизни энтта да бир саугъа сакълайды – ол къатапа тышы бла дагъыстанлы къамады. Аны сизге саугъагъа Махачкыаланы сатыу-алыу порту береди».

Аллай алаамат эм багъалы саугъалары ючюн мен алагъа ыразылыгъымы билдирип, ала бизни юйюбюзде бек сыйлы жерде турлукларын айтама. билирге керекди ол».

Институтну алим секретары А. Абдурахманов, кесини кабинетине чакъырып, бизге кофе къуяды. Аны кабинетинде мен поэтни 80-жыллыгъына аталгъан халкъла аралы илму сессияны юсюнден билдирген уллу плакатны, аны белгили портретин да саугъа халда алып кетеме. Мен Расул Гамзатовну манга алай жууукъ шагъырей бет тюрсюнюне хар кюн сайын да къарайма, аны портрети мени кабинетимде тагъылыпды, аны бла – бизни планетабызны Инсанны бла кесими унутулмазлыкъ тюбешиулерими бла ушакларымы эскереме. Поэт Расул Гамзатов бла тюбегеним мени эсимден бир заманда да кетерик туююлдю аны ма бу фикири бла бирге: «Поэтни битеу да юч насийхатчысы бардыла: биринчиси – аны туугъан жери, экинчиси – табийгъат, ючюнчюсю – акъыллы китап». Бу сёзле поэтни туудукылагъа осуятыды: чынтты поэт къалай болургъа кереклисини юсюнден.

ЭФЕНДИЛАНЫ ИБРАГИМНИ ЖАШЫ САЛИХ,

*философия илмуланы доктору, профессор,
Къабарты-Малкъар кырал университетни
философия кафедрасыны таматасы
(2006 жылда 8-чи февральда, Нальчик ш.)*

МУРАДИН ЁЛМЕЗ

КЮЗГЮ БЛА
ЮЗМЕЗ САГЪАТ

* * *

Ариуса сен, къарап тоймазча.
Марал кёзлюм, субайса сен.
Сюймеилигибизни жоймазча,
къадар бизге насып этсин.

Сени ышаргъанынг – кьууанчды.
Бир асылууса, бир асыл.
0, Тейри, эшигинги ач да,
тилегими бир эт къабыл.

КЕЧЕ ЖАЗЫЛГЪАН НАЗМУ

Башха кьызгъа этерме мен саугъа
къара къашларынгы, ала кёзлеринги да,
азат жүрегиме кишен салгъан,
кюн тиякълача, кирпиклеринги да.

Башха кьызгъа саугъа этерме мен
жаягъында гитче батыучукъну да,
кюнден жарыкъ эринлеринг этген
къызыл бишген балли татыучукъну да.

Башха кьызгъа саугъа этерме мен
сыбызгъыдан субай санларынгы да.
тауда учхур суулача тёгюлген
чачларынгы, женгил къолларынгы да.

Башха кьызгъа берип сыфатынгы,
аны сенден да бек сюерме сора,
анга атап айтырма атынгы:
«Айдан эннген жанымса», – дерме сора.

Жюрегинги кьоярма кесинге.
Ол кёрмейди, эшитмейди ахыр да.
Сабийлиги да тюшмей эсине,
ийнар эталмай, кюй, жомакъ да, жыр да.

Ол от бла тепсеялмайды, угъай!
Кюйюп кьалалмайды гебенекчикча...
Булут тенгизинде уа чайкъалады ай
толкъун алып баргъан юзгелечикча.

* * *

Хар не да гюрен айланады,
къайтады ауалына...

Танг къайтады,
къайтады жел да.
Къууанч къайтады,
къайтады уруш да.

Ажал да къайтады,
ажал да:
ол бюгюн сабий ёлтюргенди
агъач бешикде,
тунене уа – жулдуз.

Хар не да гюрен айланады,
къайтады ауалына...

Суу къайтады,
къайтады жел да.
Насып къайтады,
къайтады ачлыкъ да.

Жашау да къайтады,
жашау да:
ол бюгюн сабий чакъдыргъанды
ана кьойнунда,
тунене уа – жанкъоз.

Хар не да гюрен айланады,
къайтады ауалына...

Къайтмагъан
жалан да заманды, -
ол тюзюнлей барып турады.

ГЮЛМЕ

Жашил талада
чабып барады кьызчыкъ.
Алай тюрсюнлюдю аны кюлгени,
къолунда гюл кьысымчыгъы кибик.

Жетген кьыз
жай орамны келеди.
Алай ариуду аны ышаргъаны,
къолунда гюлханий кьысым кибик.

Чыракъ ауанада
омакъ тиширыу сюелип турады.

Сюймеклик ау эшеди биягъы
саякъ айны хаух жарыгъандан.
Ол аугъа бюгече да биреу тюшер,
биреу кюер аны ёртен кьойнунда.

Чыракъ ауанада
омакъ тиширыу сюелип турады.
Аны ёшюнюне
къагъыт къарампил тюрелипди,
жюрегича, ётюрюк къарампил.

Къарт къатынчыкъ
жалан жерге олтуруп турады.
Аны тилекчи кьолуна
тамадыла ууакъла,
жилямукълача,
эртте тауусулгъан жилямукъларыча.

Гюлле уа энди
аны эсинде да жокъдула.

СУКЪЛАНЫУ

Таш
терекге сукъланады,
терек ёседи да.

Терек
суугъа сукъланады,
суу барады да.

Суу а
сукъланады желге -
ол кьайры суюсе да
ары учады.

* * *

Баям,
бизни къанатларыбыз бар эдиле
алгъын.

Баям,
уча биле эдик
биз да.

Алай туююл эсе,
жабыу этген сабийчиклегеча,
чыпчыкълагъа
мудах сукъланыуубузну
къалай ангылагъын?

ЖИЛЯМУКЪ

Жер тепди...
Жармы тышдю?

Жер тепди...
Кёкмю кюкюреди?

Жер тепди...

Къаямы оюлду?

Угъай.
Бош алай,
жерге
жилямукъ
тамды.

КЪАЯЧЫ

*Айтхылыкъ къаячы –
Ёлмезланы Абдул-Халимге*

Таугъа чыгъады,
къаягъа ёрлейди,
жан кьоркъууда.

Адам аягъы басмагъан къаяда
махтауму излейди,
аперимлик?

Алай, нек?

Угъай!

Жерге тышген жулдузчукъланы
уяларына салады ол.

* * *

Суу бойнунда
кёзден таша жерчик...

Суу къамишча субайсан къызчыкъ,
къысха жыйрыкъчыгъын
женил тешип,
жылы суугъа чабып киреди.

Аны кюнден тола баргъан ёшюнлери
эки кюзгюча,
къаматып эки кёзюн,
жашчыкъ анга къарайды,
солуун тыйып.

Къызчыкъ
кёгюрчюнчюк болуп къалмазми
жомакъдача,
учуп кетмезми,
ол таууш этсе?

* * *

Керексизге
мен ненча сёз ёлтюрген болурма
жашагъан ёмюрюмде?
Бал батман бла бир,
не да – он,
не да – жюз?!

Бош алай айтылгъан оюмсуз сёзле –
чыпчыкъ уяладан жерге тюшген балала,
жансыз къумгъа жаугъан мудах жауун.

– Мен сени сюеме! – дедим да ойнап,
юч сёз ёлтюрдюм.
– Бюгюн а келмей къаллыкъ тнойюлме, анам! – дедим да,
биягъы ётюрюкчю болдум.
– Этмей а, шуёхум! Аны не айтыры барды! – дедим да,
олсагъат унутдум сёзюю.

Бош, андан айтылгъан сёзле уа,
калак сёзле,
юйсюз-журтсуз къалып,
айланадыла ышыкъ табалмай,
чыганлы сабийчиклеча
тыкыр да, зыккыл да болуп.

Бу аякъ тюбюбюзде
чапыракъла шыхырдагъан суна болурсуз?
Угъай!
ала жоюлгъан сёздедиле,
бир ауукъдан, кюйюп,
кюллерин жел сууурлукъ сёзле.

КЮЗГЮ

Ол ариу тиширыу энди
кюзгюге къарап, терен ахтынады:
ууакъ жарылгъан миялача
болуп барады бети,
терек къабугъуча жыйырылып барады.

Аны жете келген къызчыгъы уа
энди кетерге унамайды кюзгю аллындан.
Къызчыкъны,

кёгюрчюн балалача, сакъ ёшюнчюклери
акъырын тола турадыла
ай жарыкъдан бла кюн жылыудан.
Тола турадыла,
акъ гюлханий болуп,
ачылырча бир эрттенликде.

Ол ариу тиширыуну къарт анасы уа
артал да къарамайды кюзгюге,
юйдеглени, кёз жуммай,
кече-кюн да сынчылап,
марап тургъан кюзгюге.

Къарт ынначыкъ уста биледи:
кюзгю – жазыкъсыныусуз обур –
бирде, хыйны этип,
адамны жанын суууруп алады.
Алады да,
къуру къошунча, къуру санларын,
къарт итнича,
къыстап иеди арбаздан.

* * *

Жаз келгинчи
бош къалгъан уялада
чыпчыкъланы
умутлары
жукълайла.

* * *

Мен кече узуну
тереклени чыгъарып турдум сахардан,
галоген чыракъла
эртте сокъур этген
тереклени.

Мен кече узуну
тереклени чыгъарып турдум сахардан,
тагъылгъан итлеча,
жолну ётгенлеге
юрген моторла
сангырау этген
тереклени.

Мен кече узуну
тереклени чыгъарып турдум сахардан,
чыпчыкъ жырлагъа, уялагъа да,
азат желлеге, жауунлагъа да

тансыкъ болгъан
тереклени.

Мен тереклени
шахардан чыгъара эдим,
андан ары уа кеслери бара эдиле,
бир бирлерин да сакъламай,
агъачха.
Алай къоркъа эдиле,
жетип,
ызларына къайтарыла деп бирле.

Мен кече узуну
тереклени чыгъарып турдум шахардан...

ШЫЙЫХ

Кетип бара эди адам,
ауанасы да кетип бара эди.

Ашыгъып бара эди адам,
ауанасы да ашыгъып бара эди.

Тохтаусуз кетип бара эди адам,
ауанасы аны жеталмай.

Кетип бара эди адам,
ауанасын жол юсюнде къоюп.

Кетип бара эди адам,
ызындан жалынганлыкъгъа
ауанасы.

Кетип бара эди адам.

Энди ауанасы жокъ эди аны.
Кетип бара эди адам.
аны шыйых суна эди тюбеген.

Эки табаны да жарылгъан,
къарыуун тауусхан ауана уа,
къайтырыкъ сунуп иесин,
таукел болду аллын сакъларгъа.

Алай адам а къайтмады ызына.
Аны ауанасы,
жаралы къанатлыча,
ёлдю жол юсюнде,
кюн кюйдюрюп.

Кетип бара эди адам.
Халкъ шыйых суна эди аны.

КЪАЙТАРЫГЪЫЗ!

Кёкню чыпчыкъчыгъын сыйырдыла да,
кёк мудах болду.

Кёкню булутчугъун сыйырдыла да,
кёк шургу этди.

Кёкню жулдузчугъун сыйырдыла да,
кёк жиляп къалды.

Къайтарыгъыз жулдузчукъну кёкге,
кюнню да сыйыргъынчы бизден!
Къайтарыгъыз жулдузчукъну кёкге,
къайтарыгъыз!

* * *

Кёкден
жулдузчукъ юзюлдю да,
солууу тыйыла башлады,
тенгиз толкъун жагъагъа атхан
алтын чабакъчыкълай.

Мен аны,
уядан тюшген чыпчыкъ баланыча,
къол аязыма алып,
жумушакъ
булут уячыгъына салдым.

Энди уа
къанатлары къатхан жулдузчукъ,
ингир сайын бийик кёкден энип,
къонады мени инбашыма.

Ол жулдуз жырчыгъын
чоуюлдейди ариу,
мен а насыплыма кемсиз.

ЖАЯГЪЫНГДА БАТЫЧУКЪ

Сёзлеринг сыйлы
къонакъ этдиле,
кёзлеринг ёмюрлюк
тузакъ этдиле,
эринлеринг
татлы шыбырдадыла,

эшмелеринг
ычхынмазча байладыла.

Жаягъынгда батычугъ а,
ол татлы батычукъ,
мени шашдырып къойду.

* * *

Тенгиз жокъму эди
былайда,
толкъунлары,
кийик жылкъылача
къутургъан тенгиз?

Къая жокъму эди
былайда,
тёпеси, къамача, чанчылып,
булутланы къызыл къаннга
боягъан къая?

Да сора ким сюргенди
аны?

Да сора ким элтгенди
аны?

АЯЗЧЫКЪ

1

Ол аязчыкъ,
къаракёкен юлкулени арасында
уя салып,
ингир сайып бир сакъ
къайтады жукъларгъа,
калак киштикча
жумушакъ атлай.

Ай жарыгъы
губу ауда къалтыраса
билеме
къайтханын аязчыкъны.

2

Аязчыкъны уячыгъы
губу ауданды,
ай, кюн да жарыкъдан.

3

Мен кёк бутакъчыкъны
чайкъалгъанын кёрсем,
билеме учханын
аязчыкъны.

Къонуп тургъан
чыпчыкъ учса
алай чайкъалычуду
бутакъчыкъ.

* * *

Кюнден толу эрттен.
кёк.
Булутла арасында
гюрен-гюрен
къалкъады къуш.

Кюнден толу эрттен.
кёл.
Булутла арасында
гюрен-гюрен
къалкъады ылышык.

* * *

Озгъан жауун
бир кесекчигими алып озады.
Тюшген чапыракъ
бир кесекчигими алып тюшеди.
Баргъан суу
бир кесекчигими алып кетеди.

Эрттен, ингир, кече, кюн,
терек, чыпчыкъ, кырдык, жел,
жулдуз, булут... тюшюм да,
хау, тюшюм да,
милдеу-милдеу ала,
тауусулуп барама мен.

Алай алыкъа хар тюшген жулдуз бла
тюшерикме жерге,
хар учхан чыпчыкъ бла

чыгъарыкъма кёкге,
бирде, туман болуп, эрип кетгинчи,
унутулуп къалгъынчы,
тюш болуп.

* * *

Къырслыкъны,
зарлыкъны,
къызгъанчлыкъны,
малкёзлюкню,
кёзбаулукъну,
тилчиликни,
дертликни,
оспарлыкъны,
итликни,
генезирликни,

сатхычлыкъны
жыртхыч къанатлылары!

Сен да – къоркъакълыкъны
тозурагъан къанатлысы!
Сюймекликни жырчысы,
булбул жырагъан терекде
сизге жер жокъду,
жокъду!
Угъай!

ЗАМАН

Заман баргъанмы этеди,
саркъгъанмы этеди,
не да – учхан?

Угъай.
Заман къыйырсыз тенгизди,
бизни хузум къайыкъларыбыз
толкъун бешиклеринде чайкъала,
бизни жукъусуратханлай тургъан тенгиз.
Бирде уа,
къутургъан жаныуарча,
толкъун ауузларын ачып,
жугуп къояргъа хазыр тенгиз.

Угъай!
Заман бармайды,
саркъмайды,
угъай!

Биз кесибиз сылжырайбыз
заман деген чексиз тенгизде.
Башыбызны алып кесибиз айланабыз
бугъалача къутургъан толкъунларында,
аны тишсиз аузуна
тюшюп къалгъынчы бирде.

* * *

Заман тирмени
тохтаусуз тартханлай турады
кюнлерибизни,
суу тирмен ун тартханча.

Къумда ажашхан жолоучуну
суулугъунда
адыргы уртламча,
терк тауусулуп барады жашауубуз.

Заман тирмени
тохтаусуз тартханлай турады
тюнлерибизни,
ун этгенлей.

Бу
жол юсюнде агъаргъан къар –
ёлюп кетгенлени
жашаулары.

* * *

Жол юсюнде
жауун кёлчюк
къуруй турады.

Аны сабий къызчыкъ,
мыга балачыкъныча,
къош ууучуна алып,
элтип барады сакъ,
кырдыкга бошларгъа.

* * *

Чыкъ тюшген кырдыкда,
къызыл къарампилге къонуп,
жукълап турады гёбелек.

Кёреме шошлукъну,
кёреме.
Эшитеме шошлукъну,
эшитеме.

* * *

Сур да,
чыммакъ-акъ да къаяла –
мияла буз болуп къалгъан толкъунла –
озгъан заман.

Толкъун къанатларын да къагъа,
кёкге учаргъа итинген тенгиз –
бу юсюбюзде заман.

Жулдуз череклери шууулдай,
умутум элтген кюн тиякъдан да терк
алам кемели кёг а –
келлик заманды, хау!

* * * * * * *

Къабыргъа сагъат,
чычханчыкъ кибик,
кемиреди жукъусуз кечеми,
къатхан гиряхныча,
къадалып.

Кече малкъар элле
къошуладыла жулдузлагъа,
кюндюз а
къуш уялагъа
къошуладыла.

* * *

Терекле башында –
чыпчыкъла,
чыпчыкъла башында –
булутла,
булутла башында –
жулдузла.

Жулдузла башында уа,
кём-кёк кёк гюренни артында уа –
не?!

Жашау ахырымы?
Къаппа-къарангы?
Не да адам акъыл этмез бир затмы,
бир жукъ?

Бу жай кече не барды, не
бизге алай сыр-сагъышлы къарагъан
жулдузла башында?

Жулдузла башында не барды, не?!
Ким айтсын аны манга?
Кём-кёк кёк гюренни артында
не барды, ким?

Баям олду –
кече сайын жаралы жулдузланы,
ачууланып,
жерге-жерге сызгъан,
быргъагъан!

* * *

Хар не да жукълайды.
Кече къарангы бийлегенди жерни.
Бу чексиз аламда мен кесимме,
жалан да кесим.

Тауланы да жутханды кече къарангы,
тунчукъгъанды чучхур тауушу да,
уюгъанды да къарангы.

Мен кесимме, кесим – аламда.
къысыр къарангы
мени алай къысханды, алай да, -
жарып башлайма, чыракъча.
Жарыйма, жарый!

Баям, адамлалла,
жарыкъ жулдузла,
мени къарындашларым!

* * *

* * *

Кечени жарыкъ жүреги –
толгъан ай,
жалан да бир къысылып,
бир кериледи айгъа.

Ай
андан сууукъду былай.

Кырдыкда,
инжи бюртюклуча,
жылтырайды чыкъ.

Ала суу тамычыладыла деп мен
къалай ийнанайым?

ШОШЛУКЪ

1

Шошлукъ – булут,
шошлукъ – танг.
Шошлукъ – жулдуз,
шошлукъ – Ай.
Шошлукъ – жауун,
шошлукъ – къар.
Шошлукъ – кече,
шошлукъ – чыкъ.

Жилямукъ да – шошлукъ,
жилямукъ да.

2

Шошлукъ –
ауалы, ахыры да болмагъан
жангызлыкъ.

Шошлукъ –
жоюлгъан жашыны
аллына къарап тургъан
ана.

Шошлукъ –
тюшюнгде да толмазлыкъ
умут.

Алай шошлукъ –
сени къол аязынг дады,
мени къол аязымда,
киштик балача,
татлы къалкъып тургъан.

* * *

Кирсем эди тюшюмеча,
кюзюге,
тапсам эди,
бирси кюнню ызындан
сюрюп кетген тюненеми...
О, Тейри,
алай эте, къайтсам эди

чырмаусуз
кюн ызындан кетген
сабийлигиме –
азат болур эдим мен
суймекликден,
кёрюп болмаулукъдан,
ахчадан.

ТЮШ

Сени излей,
кетип бара эдим тауну,
юсюмде уа,
кечени боран жыртхан
зыккыллары...

Сени излей,
кетип бара эдим къумну,
аягъымда уа,
жол жукъартхан
темир чуругъум...

Сени излей,
кетип бара эдим тюзню,
Къолумда уа,
жол кысхартхан
темир таягъым...

Сени излей,
кетип бара эдим тенгизни,
жюрегимде уа,
айдан ариу сыфатынг...

Сени излей,
бюгюн да кетип барама,
деуге кесинг къачханынгдан
хапарсыз.

МАРАЛ КЁЗЛЮ
КЮН ЖАУУНЛАЙ...

1

Узунду кийген жыйрыгынг,
алай а жабалмайды ол,
жабалмайды кымыжангы.

Сен жаланса,
кымыжаса алай,
туман кюн жауун тамчылай.

Жаланды сени кырамынг,
кызыу сахаргъа кутулгъан
марал кёзлю кюн жауунлай.

Жаланды сабий жүрегинг.
кёреме кыпчакъ кёзюнде
аны журча кийик суймеклигин.

Жаландыла, кымыжа
шыбырдап айтхан сёзлеринг да,
гёбелек кыанаты этген аяздан да женгил
суймеклик сёзлеринг.

Жаланды кюлген ауазынг,
кемсиз узакъда Кериуан жулдузну
кюмюш кьонгуроу тауушуча,
кыысыр да, сууукъ да кырангыда
этген кюмюш тауушчугъу.

Сен мени кымыжа шауданым,
мен а сени суусап жолоучунг,
кючден жетип,
юсюнге кыпланган,
ичип, ичип, кыаналмагъан
жолоучунг.

2

Кече ажашхан турнагъа
тынгылай, жарсыгъан жулдузлай,
жаланды мудахлыгынг.

Жаланды, эки кёгюрчюнча,
эки айкыанат ёшюнунг да,

кѡл аязымы чапыракъ тауушундан
элгенип,
учуп кетерик эки кѡгюрчюн.

Кюнню биринчи тиягъыча,
сен алай тамашаса, сейир.
Жай эртген аязыныча, сени
сакъ алып кѡйнума,
учуп кетеригим келеди,
узакъгъа учуп кетеригим.

* * *

Гюл
урлугъундан ариуду,
гѡбелек –
чыкъгъан кѡабындан.
Тейри кылыч
кюнден ариуду,
чыпчыкъ –
гаккычыгъындан.

Хау.
Алай бу назмучукъну
мен нек жазгъанымы
манга ким ангылатсын?

* * *

Терек
бир ариу чакъгъанды.

Баям, аны бутакъларында
алмачыкъла угъай,
чыпчыкъчыкъла битерикдиле.

Чилле аязчыгъ а
уя саллыкъды
жашил кѡйнунда.

ГУРТУЛАНЫ БЕРТ ЭМ МАЛКЪАР ТИЛ

Таулу халкыны чынтпы ёз тили ёмюрледен бери тюрк тиллени «ана-сына» саналып, бийик даражага тийишли болуп келгенди. Тилибизни сёз байлыгы, шатыклыгы белгиледи.

Хар инсан ана тилини тауушларын ананы макъамлы жырларында эшитеди. Ол сабийни ана тили бла биринчи тюбешуюдо.

Берт а халкындан не аз да айырылмагъанды, ана тилини къучагындан бир да чыкъмагъанды. Ана тилибизни илму халда тинтиуде, байкъылаңдыруда, аны тазалыгын сакълауда аны уллу къыйыны барды. Ол ана тилини тазалыгына бек сакъ болуп тургъанды, аны бай хазнасын суратлау чыгъармаларында туура кёргюзтгенди. Андан сора да ол ана тилге бузукълукъ салгъан юлгю кёрсе, тынгылап къалалмагъанды. Къайда – ол адам бла тюбешип, къайда – назмусу бла билдирип, къайда – жыйылгъан жерде ачыкъ сёлешип, ана тилге бузукълукъ салгъанланы тюзюне юйрете келгенди.

Бу статьяны жазарга мени не кёллендиргенди? Бирде Къыргъыстанны Илмула академиясы 1964 жылда басмалагъан кезиюлу илму жыйымдыгыны алтынчы томунда И.И.Юсуповну «Рукописные материалы Ф.В.Пояркова о киргизах» деген илму ишин окъуйма. Аны жазганына кёре, Ф.В.Поярковну басмаланган чыгъармаларындан тышында къагъыт журунчукълада белгиленип, илму оюмларын ачыкълагъан къол жазулары къалгъандыла. Аланы Ф.В.Поярковну къызы жыйып, жарашдырып, архивге бергенди. Ол зат да манга юлгю болгъанды. Бертни да къагъыт журунлада къалгъан жазулары кёпдюле. Алада миллетибизни тилин сакълауну, тарыхны, этнографияны, ана литератураны юслеринден оюмлары, планлары, эсгериулери, алагъа илму кёзден къалай къарагъаны белгиленедиле. Ол оюмларын халкъыбыз, жазыу иш бла кюрешгенле, тил илмуну адамлары билселе, бир хата кёрлюк туююлдюле деген акъылда Бертни къагъыт журунчукълада жазгъанларын да, аланы юслеринден кесими ангылаууму да туура этерге суюме..

Берт озгъан ёмюрню отузунчу жылларында, элдеде айланып, къара тарта билмегенлеге болушханды, алагъа жахилликден къутулургъа себеплик этгенди. Анга шагъатлыкъга Областыны энчи комиссиясыны председатели къол да, мухур да салгъан къагъытдан юлгю келтирейик. Анда былай жазылыпды: «... Гуртуев Берт, 1930 жылны 15-чи январьдан башлап, 1-чи апрельге дери къара танымагъанланы, жаза билмегенлени юйретип тургъанды. Ол бардыргъан ишин бек ахшы тамамлагъанды».

Андан сорагыгъ жашауунда Бертни бертни иши тил бла, билим бла байламлы болады.

Берт ЛУГ-ну педтехникумун айырмалы окъуп бошагъанды. Отузунчу жыллада малкъар тилни илму даражага келтириу иш ал борчха саналгъан эди. Аны тынгылы тамамлар ючюн а билимдиле керек эдиле. Ол себепден Бертни, билимлерин ёсдюрюрге керекли жашалагъа къошуп, Ленинградха аспирантурага жибередиле. Ары кирликлеге доку-

ментлерине бир кысха илму реферат да кыошаргъа тийишли эди. Берт ол рефератын арсарсыз жазады. Илму ишини темасына уа ана тилини грамматикасын белгилейди. Бертни ишине академик И.И.Мещанинов эс бурады. Сора ол анга «кичи илму ишчи» деген кзуллукуну да бердиреди, Бертни ишине илму насийхатлыкь этеди. Алай бла Берт СССР-ни Академиясыны тил жаны бла дуниягъа белгили академик Н.Я. Маррны атын жюрютген Ара илму-излем институтунда малкъар тилни грамматикасын жазаргъа иги онгла табады.

Ол заманлада бир уллу чырмау чыгып кыалады: Финляндия бла Совет Союзну арасында уруш башланады. Окзуу юйледе халла да осалгъа кетедиле. Тынч тохтап, илму адамыча оюмлай, тинтиу ишле бардыра турургъа онг бек кыйын болады. Ол кезиуде ВКП(б)-ны историясын кыабарты эм малкъар тиллеге кёчюрюу болжалсыз ишге саналып, комиссияла кыураладыла. Ол иш орус эм ана тиллерин терен билген адамлагъа буюрулады. Аны бла байламлы Бертни Ленинграддан артха чакырадыла. Комиссияны членлерине кёчюрюрге экишер бёлюм буюрулады. Эки да комиссияны членлерин бирге жыйып, Б.Э.Калмыков алагъа болжалсыз ишлерини магыанасын ангылатады. Сёзюню ахырында уа: «Иги кёчюрюгюз, иги кёчюрмесегиз, «подвалда» кёчюрюрсюз», - деп да этерик ишлери бек жууаплы иш болгъанын эслерине салады.

Аспирантурасы Бертни алай бла бёлюнеди.

Болса да, Берт Малкъар тилни грамматикасын, фонетика бла морфологиясын жазып бошайды. Ол ишин Берт басмагъа хазырлай эди да, Къумукъланы Салихге барады. Ол да, изим кыол салып, Наркомпросха жибереди. Ишге коллегия кыарарыкь эди. Коллегияны членлери быллай иш Алийланы Омаргъа буюрулуп, ол да аны эте тургъанын айтадыла. Алийланы Омар а Бертге: «Кел, экибиз бирер ишни тутайыкь да, сен литератураны айныт, тилни уа манга кыой, – дейди. – Алай этсек, халкыбызгъа кёбюрек хайыр келтирликбиз».

Келишедиле алай. Не медет, биягъы бир уллу сылтау чыгъады – уруш, урушдан сора уа сюрюн.

Кёчгюнчюлюкде биз Кыргызыстанны Фрунзе областыны Кант районундагъы «Киршёлк» атлы совхозунда тохтадыкь.

Уллу кыоркыуу болгъанына да кыарамай, Берт жазмасын биргесине келтиредди.

Берт Орта Азияда, онг болса, сабийлеге ана тилни окытурбуз депми умут этген болур эди. Алай бла Берт ата журтундан кыысталгъан халкына «АНА ТИЛНИ» сакъларгъа кюрешгенди.

Берт «Грамматикасын» чыгыарыргъа отузунчу жыллада да бир амал этген эди: аны юч юлюшден бирин – синтаксисни – Отарланы Керимге жазаргъа берип, фонетикасын бла морфологиясын кесинде кыоюп, энди экеулен болуп, китапны чыгыарыргъа кюрешедиле. Кыалай эсе да, Кыабарты-Малкъар илму-излем институту юсю бла китапны басмалап чыгыарыргъа келишим да этедиле. Ол келишим бюгюн да турады. Болса да, китап чыкмайды. Кюйсюз заманла жетедиле да, жазмала тас боладыла...

1963 жылда уа, мени бла бирге ишлеген Тамара Нуриевна Цагова

бир жол манга Бертни къолу бла жазылган къагъыт къысымчыкъны береди. Аны атасы Нури Цагов бла Берт шуёхла болуучу эдиле. Нури Цагов – къабартылы жарыкъландырычуладан бири эди. Ол къысымчыкъда уа Бертни «Малкъар-орус сёзлюгю». Школда окъуучулагда деп жазылган. Мен ол сёзлюкню юйге алып келгенимде, Берт бир бек къууанган эди, сора аны элтип, илму-излем институтну директоруна кёргюзтген эди. Ол а аны институтну фондуна къошхан эди. Андан сора да 36 бетде жазылган «Фонетикасын» Берт ол институтну фондуна береди. Бююнлюкде Къабарты-Малкъарны илму-излем институтуну тил бёлюмюню алимлери бек уллу, толу сёзлюкле чыгъаргандыла. Аны жаза тургъан кезиулеринде, аланы бир бирлери, ана тилге чигинжилик этип келген Бертни унутмай, сорлукъ затлары болса, юйюне селеше, аны бла сёлени юсюнден кенгеше тургъандыла. Алимлени бу иште жетишимлери Бертге ырахатлыкъ бергенди. Ана тилни таза сакълауну хар кимге да, бююн да бек газетчилеге, уллу борч болгъанын ол дайым айта туруучу эди. Ол борчну Берт назму тил бла да ангылата эди. Ма ол затха бир юлгю:

МАРДАКЕМ

*Ненча тилни сен билсенг,
Анча адам боласа.
Ана тилни билмесенг,
Жарымгъа саналаса.*

*Орусча жаркъмалатып,
Кёпле мур-мур этелле,
«Салам алейкум!» – десенг,
«Дырасти!» – деп кетелле.*

* * *

1937 жылда малкъар халкъны культурасыны айныуунда латин графикадан орус графикагъа кёчюу къыралны жер-жерлеринде жашауну излеми болуп къалады. Къабарты-Малкъарда да 1937 жылда ол иш къолгъа алынады. Малкъар жазманы орус графикагъа кёчюрюу ючюн обком комиссияла къурайды. Таулуланы комиссиясына партия жаны бла башчылыкъ этген Къумукъланы Салих болады. Ол обкомну секретарларындан бири эди. Комиссияда малкъар графиканы проектин орус графиканы мурдорунда хазырлауну Бертге буюрадыла, артда ол проектни комиссияны членлери сюзсерик эдиле. Берт кеси да ол комиссияны члениди. Комиссияны башчысы уа Къумукъланы Салихди. Комиссияда сюзюлюннген проектке партияны Ара Комитетинде, Н.Я.Маррны атын жюрютген институтда да къарайдыла да, къабыл этдиле. Андан бери малкъар жазмагъа орус алфавит толу къуллукъ этип келеди.

Тил билимден Бертни кесини къолу бла жазылган сейирлик жаз-

малары окъуучулагъа алыкъа жетмей турадыла. Аны «Бизде былай нек айтадыла?» деген ат бла иги кесек фразеологизм тизмелери бардыла. Алагъа окъуучу эсин бёлюрчады.

Ономастика уа Бертни бек суйген илму бёлюмюдю. Жерлени, жер юсюнде ёсген затланы, малланы ёсюу кезиулерине кёре атлары къагъыт журунчукълада, чапыракъчыкълада Бертни къолу бла жазылыпдыла. Адетлени, тёрелени, къой санауну, ахча санны да Берт къагъытха тюшюргенди.

Сёз ючюн, Берт белгилегенича, кёп сёздеде Ъ (къаты белги) жангы сёз къуараргъа болушады, К ны бла Г ны ызындан келсе. Ол сёзню магъанасын тюрлендирип къояды. Ана тилде ол бир сейирлик энчиликди. Юлгюле:

Как - къакъ.

Курт - къурт.

Кырдык - къырдыкъ.

Кырка - къыркъа.

Кылды - къылды.

Чык - чыкъ.

Кулак - къулакъ.

Калак - къалакъ.

Катык - къатыкъ.

Гургур - гьургьур.

Гыргыр - гьыргьыр.

Гырылдау - гьырылдау.

* * *

Ана тилни грамматикасын академиялы даражада чыгъарыудан алгъа бир къауум алимле, тилни алгъындан да терен билген поэтле Шимал Кавказгъа къайтхан кезиулеринде ана тилни, бирге жыйылып, кёп тюрлю жанындан тинте тургъандыла. Алайсыз амал жокъ эди. Малкъар элдеде школла ишлеп башлагъанда, аланы ишлери къыстау эди. Окъуу китапла болжалсыз терк керек эдиле. Бертден къалгъан кёп къагъытчыкълада аны нёгерлерини атлары бошундан сагъынылмайдыла. Аланы арасында: Сотталаны А., Шахмырзаланы С., Гулийланы Х., Борчаланы А., Теммоланы Х. деп да бар. Окъуу китапланы жарашдырыу бла байламлы дагъыда къысхартылып жазылгъан тукъум атла: Мусука, Жабо, Бёзю, Хола. Дагъыда бир къауум автор литературадан окъуу китапха «Ана сёз» атаргъа сую эдиле, алай барысы да литератураны «литературалай» къояргъа тап кёргендиле.

* * *

Таулу халкъда бир-бир сёз тутушланы неда айтымланы эки тюрлю айтылыуу тюбейди. Къагъытчыкъда жазылгъан юлгюле:

Баргъан эди. – Бара эди.

О жаш – ол жаш.

О къыз – ол къыз. Алай а: Ол адам; ол ариу. Неда: ол сылыкъ.

Дагъыда: Берген а этемиди! - Бере а этемиди!

Не алай, не былай. - Е алай, е былай.

Жазычуну эсин кеслерине энчи бургъан дагъыда эки айтым:

« Ой - уой (Хунакы), ой, эшитеме. Уой, не этесе?

«О - о! Ол дегенинг неди? - «О - о! Аз сейир этдинг!»

Андан ары уа «маа» деп бираз созулгъан сёзну этимлик этиую чертиледи (юлгю берилмегенди). Этимни магъанасын не башха сёзну магъанасын иги семиртип кёргюзтюр ючюн, аны тамырындагъы бир тауушну къатлап айтадыла. Келтирилген юлгюле: узакъ – бек узакъ; бийик – бек бийик; секкирип – талпынып, не бек бийикге, не бек узакъгъа секирген адам, неда адамла демекликде. Дагъыда: къыззыу – бек къыззыу; уллу – бек уллу; аууур – бек аууур; иссси – бек исси; терен – бек терен.

Бир-бир идараланы (учрежденияланы) атлары малкъар тилде жазылыргъа да керек эдиле. Ол жууаплы иш эди. Аны юсюнден оюмлай, Берт «Министерство просвещения» деген сёз тутушну юлгюге кёчюрюп башлайды. «Жарыкъландырыу» деген сёзну орунуна андан эсе игирек келишген сёзну излейди. «Билим бериу», «билдириу» деген сёзле бла тенгleshдире кетип, биринчи вариантны- «жарыкъландырыуну» – жеринде къояды. Экин- чиге «илму - излем институтну» юсюнден сагъышланады: алайлаймы тапды, огъесе «илму излеу институтму» болсун? Биринчи вариант сайланады.

* * *

Грамматикада терминлеге да ол уллу эс бурады. Аны бла байламлы Бертни къысха тизмечигине бир къарайыкъ:

Причастие – сыфатча.

Деепричастие – этимча.

Обстоятельство образа действия – болгъан ишини халы.

Обстоятельство условия – болумну халы.

Обстоятельство сравнения – тенгleshдириуню халы.

Обстоятельство времени – заманны халы.

Обстоятельство степени – даражаны халы.

Андан ары: Запятой – туру.

Точка – нохта.

Чёрточка – къысха ызлыкъ.

Тире – ызлыкъ.

Скобка – жия (бош жия, квадрат жия, фигур жия).

Двоеточие – эки нохта.

Точка с запятой - турулу нохта.

- графала (параграфла) !

= - жангы тизгин.

Баям, бу терминле асламысында Бертни отузунчу жыллада жазгъан морфологиясына да кирген болур эдиле.

«Сёзлени, айтымланы юсюнден» деп, бир кьагьытда. бир-бир сёзлени неда харфланы жазыучу тюбюн ызлап турады – былайда аны бир тюрлю оюму барды. «Алай а» – эшта, жазыучу А-ны артыкьгъа санай болур. «Жарсыугъа» – бу сёзню ол, мен кесим эшитип, тапсызгъа, ана тилибизге артыкь келишмегеннге санаучу эди, терсликни уа газетчилеге сала эди: «к сожалению» дегенни башха амал бла, «ана тилни сёзлери бла белгилерге боллукь эди», – деучю эди. Мен ангылагъаннга кёре, былайда « не медет... » десенг да боллукь эди. « Мени сартынг» – НГ-ны тюбюн ызлагъанды, жаратмайды. Адамланы сёлешгенлеринде терс айтыуларын эшитсе, китапланы, бютюнда газетлени окъуй, тюз жазылмагъан жерлерин тапса, Берт, ана тилини кьалаууруча, олсагъат ол кемликлени блокнотуна тюшюре эди. Нек? Артда аланы юсюнден ачыкь айтып, тюзге юйретип, ана тилини тазалыгъын сакълар ючюн.

«Эншгеракь», «ёргеракь», «игиракь» – хар биринде – АКЪ-ны тюбю ызланып, бош жияланы ичинде уа, кётюрюучю белгини да хайырланып, жазыучу эсге салады: --ре-(рек!) «Газетге жазылыгъыз» дегеннге тюбейди. Аны чотха алады - тюзетдирирге керекди. Къалай жазаргъа керек болгъанын билдиреди: «газетге жаздырыгъыз». «Атамь», «анамы» деген сёзледе экинчи М кереклиси соруулай къалады. Бир кьауум тукьум атланы жазылыулары юлгю халда бериледиле: Гюзеляны (Гузеланы – угъай), Тёпеляны, Кючмезляны, Ёлмезляны, Бёзюляны, Гуртуланы, Бабаланы ... Бир-бир «С» бла башланган сёзлени алларында Ы таууш чыкьгъанны юлгюлери: «Ыстауат», «ыстакан», «ыскындык» ; орус тилден келген сёз - «солдат»- ана тилибизге Ы-сыз киреди: «салдат», «Степан» деген ат С-ны аллында Ы бла – « Ыстепан». Л бла башланган сёзледе Л-ны аллында И бла Ы – юлгюле: Иллеука, ылачын, ылакьырда. Берт араб тилден келген «альхам» деген сёзню «илхам» деп алышындырыуну тюзге санамайды; «от жакь» деген айтым бар эсе да, лексикада кенг хайырланылгъан, анга кёре тынч, тап айтылынган онгла бардыла: «от эт», «от тиргиз»; «ырмах» деген сёзден эсе, халкьда «ырахын» деген сёз эркинирек жюрюйдю. Бир-бирде «дунья» («дуния») дер орнуна «дуйна» дегенлени эшитирге боллукьду. Ол да тилни тазалыгъына бузукьлукь салыну юлгюсюдю. « Парахат» араб тилде «рахмат» деген сёзню магъанасындады: «ырахат» («ырахатлыкь»), халкьны ауузунда дайым айтыла тургъан а – «ырахат». «Р» бла башланган орус тилден малкьар тилге кёчген «рюмкагъа» «урумка» дейдиле. Нек? Аны юсюнден да ангылатыу керек эди. Прозагъа «къара сёз» дегенни Берт жаратмайды, тюбюн ызлап турады тизмеде. Керти да, «къара сёз» «къара кюнню», «кьайгьы сёзню» эсинге тюшюртеди (ассоциация).

Тизмеде жазылгъан: «талкьы туз», «хант туз», «кюшлю туз». Сёлешгенде ючюсюн да хайырланадыла, болса да асламында «талкьы туз» дейдиле. Дагьыда: «шекер», «бал туз». Бу атла уа бизге не соруула бере болурла? Алагъа кёре дагьыда сёзле: «патчах», «сизляйла» («й» харфны тюбю ызланып), «хеуа» – «хауа», «телерадиобериуле», «ашхы» – «ахшы», «ашхам» – «ахшам», «урунуу», «пикир», «чертеди», «анда-

санда», «шарт», «кошарла»- «къой орунла». Жазычу, быланы жазып, не хыйсап эте болур эди? Ол «правительство» деген орус сёзню малкъар тилде эшитилиуюча жазаргъа кереклисин билдире болур эди: «правительства» деген сёзню бергенде. Берт, орфографиягъа тюз келишмеген сёзлени айгъакъ эте, аланы тюз жазылыулары къалай болгъанларына да бир къауум юлгю келтиреди: «кюлкю» (терс) – «кюлкю» (тюз); «чигинжи» (терс) – «жигинжи» (тюз). Адамны тукъум аты бла атасыны аты айтылгъанда, орус тилден алыннган суффикслени хайырланадыла. Ол суффиксле: - ов, - ев, - ович, - евич, - овна, -евна. «Ала нек алыннгандыла?» деген сорууну салады жазычу. Бир къагъытчыкъда кенг хайырланылгъан «да» деген къошуучу союзгъа арабчадан, узбекчадан, татарчадан аны синонимлери юлгюге келтириледи: «эм», «эмда», «уе», «ве», «уо», къыргъыз тилде «жана», узбек тилде «меж эм» (?) «Хасан, Хусейин уо Ибрахим» (араб.), «Хасан, Хусейин эм Ибрахим», неда: «Хасан, Хусейин, Ибрахим да» (малкъар тилде). Дагъыда бир энчи къагъытда жазылгъан сёзле - сол жанында Холамда, Чегемде айтылычула, бирси жанында аланы Огъары Малкъарда айтылыулары:

гебен – галлас

муртку – балам (?)

сиржи (огъесе: саржи?) – тегенек

чеги – ушхол

муржар (мулжар ?) – илистин

чыккыр – кюштел

къыйытхы – тырнаууч

сабан агъач – готон

дорбункъул – шамурху

юлёкъу («къулю» деп да айтадыла) – итбурун

мошкери – юшкери

кырка – гари

баргъанем – баргъыем

не а (не уа) – кене а

«гып» деп – «ган» деп

(Окъуп, соруу белгилени тюз чыгъаргъаныма ишекли болуп, кесим салгъанма. – М.Г.)

Алай бла бир жанында литература сёзле, бирси жанында уа аланы диалектде къалай айтылыннганы. Баям, Берт литература тилни таза тутар ючюн, аны ауур этмез ючюн, жазычула диалектизмлени керексизге кёп хайырланмасынла дерик болур эди.

Берт битимлени, жаныуарланы, хайыуанланы, жерде ёсген кырдыкланы жүзле бла атларын биле эди.

Ма къагъытчыкъда ызы къалгъан, оюмуну ачыкъларгъа болушхан бир тизгинчик: къушхамиш, къалияр, чюгюндюр, гедигин, чибижи, нар-тюх, бадражан, быхы. Ашланы атларындан: хантус, халыуа, къояжапха; кийимлени атларындан: гёнчарыкъ, кёнчек; бокка; къолда айландыргъан загладан: ахча, бохча, хуржун. Бу сёз жыйымдыкъла артда къолгъа алынырыкъ илму ишлени эсде тутар ючюн жазылып къалгъандыла къагъыт журунчукъда.

20-чы жыллада тюрк тилли миллетлени жазмаларында, айтыуларында да «литература», «культура», «искусство» деген терминле аланы лексикаларына алынган эдиле. Артда уа ол миллетлени кёбюсю аланы «адабият», «маданият», «инжесанат» деген терминлеге айландырған эдиле, бу терминлени араб тилден алып. Сёз ючюн, кечирек заманнга дери да Азербайджанда «Культура ве искусство» атлы журнал чыгып турганды. Артда уа азербайджанлыла ол журналгъа «Маданият ве инжесанат» атагандыла. Бизни тил орус тил бла артыгыракъ жууукълашгъаны себепли, тилибизге жангы терминле орусчадан кёбюрек киредиле эм тилибизге жарашып къаладыла. Андан болур ал кезиуледе жазыучу башда сагъынылган араб терминледен эсе орусчаларын сайлагъаны: «литература», «культура», «искусство». Бу терминле жашауда кёп айтылынып тургъанлары себепли, тилибизге хор бла кийирилмейдиле, кеслери аллына сёз байлыгыбызгъа тизилип къаладыла. Кюч бла, биреуню энчи оноуу бла кирген сёз тилибизде тамырланмайды. Аны халкъ жюрютюрге суймейди, ана тилге аны эркин къошмайды, аны быр-нак этеди. Сёз ючюн, «критиканы» орунуна «кесаматны» алмайдыла. Берт да башда саналган сёзлени орусча жазылыуларын ана тилибизде жюрюрлерин тап кёргенди. Болсада, тюркден, арабдан жайылган сёзле асламыракъ айтылына башласала уа, ала орус тилден келген сёзлени унутдура башлайдыла, сёз ючюн, алгъаракълада «учитель», «ученик», «урок», «книга» аслам айтылынып тургандыла, энди уа аланы орунлары «устаз», «окъуучу», «дерс», «китап» ала турадыла.

«Ана тилибизни юсюнден оюмларым» деген статьясыны бир кесегин келтирмей болмайма. Анда Берт башда айтылган затлагъа да эс бурады: «... мен ана тилибизни окъутуу халкъыбызгъа къалай сингенини, аны биринчи устазлары кимле болгъанларыны юсюнден бир къауум затны айтыргъа умут этеме. Андан сора да бизни шёндюю жазыуубузда болгъан бир къауум жартылыкъланы да эсгерликме. Жартылыкъла, жангылычла уа аз туююдюле. Болсада, чинг алгъа тилибизни жазыуу историясын эсгерейик.

Бизни тилибиз кимни тили болгъанын тохташдырыргъа керек эди да, Нальчик Окрисполкомда аны юсюнден сёз баргъанда, Исполкомда белгили таулу башчыладан бири – Ностуланы Юсюп – айтады: « Беш да тау элде бек кёп адамы болгъан эл Малкъарды. Да алай болгъаны себепли, таулу халкъгъа «Малкъар» деп атасакъ тийишлиди». Ол оюмгъа уа Калмыков да (Исполкомну председатели), Исполкомну бирси членлери да ыразы болгъандыла. Алай бла беш да тау элге «Малкъар» атап къойгъандыла. Къабарты бла Малкъар Тау республикден айырылгъандан сора уа, экиси да бир ауукъгъа энчи – энчи областьла болуп турадыла, артдаракъда уа ала, бирге къошулуп, бир автоном область – Къабарты – Малкъар автоном область – болуп, эл мюлкню, культураны, битеу да халкъ жашауну бирча къурап, жангы жашауну бардырадыла.

Жангы жашауну, совет жашауну биринчи уллу ишлеринден бири уа – мюлкюнден сора да культурасы бла бирге халкъны окъуулу этиуню,

суратлау литературасын, аны бла бирге уа жазыуун айнытыууна кьолгъа аладыла. Ол эки да уллу ишни айнытыуда уа биринчи ара жумушну Ленинчи Окъуу Городокну оноучуларына, устазларына да борч этедиле. Ол заманда биринчи борч жахилликни жокъ этиу эди. Биринчи лозунг: «Жахиллик кьорасын!» – деп эди. Ол иште махтаулу иш этгенлени саугьаларгъа «Жахиллик кьорасын!» – деген значок да чыгьаргъан эдиле. Аны ёшюнлерине тагъып, махтаулу жюрютгенле да бек кёп эдиле. Аллайланы алчылары уа Городокну учительлери эдиле (ол заманда «устаз» деген ат жюрюмей эди). Жахилликни кьоратыр ючюн, элдеде энчи юйледе «ликбезле» ачылгъан эдиле. Мен да, Городокну учительлеринден бири болгъаным ючюн, аллай ликбезде да ишлеген эдим. Аллай ликбезледен биринчи кере бирин Акъ-Сууда Бачиланы Кичиняуну, андан сора уа Созайланы Хусейни, ючюнчю кере уа Бачиланы Исмайылны юйюнде ачхан эдик. Ликбезге жюрюгенле уа хар ингир сайын тамата тёлю эди. Ала бла бирге кьартла окъуна жюрюй эдиле. Ары келалмай, окъургъа уа суйюп тургъан кьартыракъла окъуна юйлеринде тургъанлай, кьол салыргъа юйрене эдиле.

Ликбезледен сора да, совет власть, сабийлени окъутургъа да, элдеде, шахарлада да школла ишлеуно кьолгъа алгъан эди. Эсимдеди бизни элде (Акъ Сууда) эл школну Гемуланы Акону башчылыгъы бла ишленгени. Школ ачылгъанда, Ако алгъыш сёзюн айтхан эди, Аппайланы Токаш а ол кьууанчны юсюнден жыр этген эди, атына уа «Школну жыры» деп атагъан эди. Аллай школла хар уллу элде да ачылгъан эдиле. Алай ол школада сабийлени окъутур ючюн а, окъуу книгала керек эдиле, ала уа, орус тилде болмаса, тау тилде уа – жокъ.

Ол замандагъы Къабарты – Малкъар Совнарпросну председателини заместители Энейланы Махмут, Къарачайгъа барып, андан школчула окъургъа школ учебникле келтирген эди. Ол учебникни аты эсимдеди: «Кюч – бизде, жер – бизде» – деп эди. Ана тилде литература бизден эсе Къарачайда алгъа башланган эди. Болсада, школагъа учебникле чыгъарыуу биз да кьолгъа алгъан эдик. Ол ишни кьолгъа алгъанлада асламы арабча окъуу болгъан адамла эдиле: Отарланы Саид, Шахмырзаланы Саид, Улбашланы Ахмадия, алай айтханыма айып этмегиз, – мен да. Аны ючюн болур эди, жазгъанларыбызда араб сёзле кёп эдиле: статьягъа – макал, точкагъа – туру, запятойгъа – вергуль, кьычырыу белгиге уа – харфун нида, – дей эдик. Школ китапха – китап десек, адамла: «Алай кьурангы ол не китап болур! Китап – башха, книга – башха» – деп, адамланы асламы да кюле эдиле да, школ китаплагъа: «учебникле», – деп андан айтыучу эдик. Жахил адамла китап деп жаланда динни юсюнден китаплагъа айтыучу эдиле. Аны себепли школ китаплагъа «учебникле» деп андан айтыучу эдик. ... Ана тилден урокланы китапларындагъы грамматика атланы юслеринден а арабызда даулашыула да бола эдиле. Отарланы С.А. арабчагъа тарта эди, Шахмырзаланы С.О. – татарчагъа: айтыуда болгъан «и» байлаугъа Отар улу арабча «уе» десе, Шахмырза улу уа: «эмда» десе, Роберт а (Берт а): «да» деп да кьоя эди. Сёз ючюн, «Хаммат, Азрет, Сюлемен эм Омар окъургъа келгендиле», – дейди Шахмырза улу, Роберт а: «Хаммат, Азрет, Сюлемен, Омар да

оқурға келгендиле», – дейди. Энди жазыуубузда асламына да «эм» жүрюгенин кёребиз. Ол татарчадан, юзбекчадан келгенди, тау тилде уа аны магъанасы башхачады. Алай ол да эсленмейди.

Бизни тилибизни жазыуунда тюзетирге керекли сёзле да бардыла. СССР-гъа, «Совет Социалист Республикени Союзу» дей эсек, кысхартханда уа ССРС дерге тюшеди. Болсада, биз СССР деп къоябыз. Да сора КБГУну КъМКъУгъа нек бурабыз? Аллаи кысхартыулары алгъын формалары бла къойсакъ тап туйюлмюдю? Битеу дуния да АБШ демей, США – дейди.

Шёндюгю жазыуда: «улу», «къызы» – деген сёзлени нек жүрютмегенлерин билмейме. «Сюлемен улу» дер орунуна «Сюлеменни жашы» деп айтырға нек керекди? «Улу» деген сёзден жиргенир кереги жокъду. «Улу» деген адамны даражасын, намысын кем этгенми суна болурла? Бир къауум поэгле уа эри фронтда ёлген къатыннга «тул къатын» дейдиле. Ол тиширину ыспассыз этген, сындырған сёздю. Фольклорда да айтылады: «Тул къатынны тоғъуз тюпсюз кёлге атсанг да, къамамаз». Бирле «атха мин», «машинагъа мин» дер орунуна «атха олтур», «машинагъа олтур» дейдиле. «Бизни таулада эркеч жугъутурла» неда: «Атла иги жаныуарладыла» дегенле да бардыла. «Ёргеракъ», «бийигиракъ», «женгилиракъ», «теркиракъ», демей, «ёргерек», «бийигирек», «женгилирек», «теркирек» дерге керекди. Бир-бирле уа, алдагъы форманы жазып, жангылыч этедиле.

Бизни тау элдеде къырал магъанасы болғанла: Малкъар, Бызынгы, Холам, Чегем, Бакъсандыла. Аланы адамларына –лы, –ли жалгъаула къошуладыла, аладан жайылған элгеге уа –чу, –чи, –чы, –чю : къашхатаучу, ташкёпюрчю, хасаниячы, акъ суучу, кёнденчи.

Школ грамматиканы ичинде терс айтылғанла да кёпдюле. Сёз ючюн: 1/10, 3/100, 1/000 деген дробъ санлагъа: «бир онлукъ», «юч жүзлюк», «бир минглик» дейдиле, алай айтыр орунуна «ондан бири», «жюзден ючюсю», «мингден бири» дерге керекди. Школ китаплада да жангылычла асыры кёпдюле. Школда окъутуу программала бла окъутуу китапла кеслери да бири бири бла келишмегенлеринден устазла кёп тарыгъыучудула. Ол халгъа да эс бурурну керекге санайма. «Кеси жангылычын кеси тюзетген айып туйюлдю.» Бу статьясын Берт эрттерекледе жазған эди. Андан бери жазыуда ол санагъан халатладан кёбюсю кетерилгендиле.

* * *

Малкъар тилде ахча санны бурунгулу атларын а ол кеси къагъытха тюшюргенди: « ½ капек – грош (бир-бирде 2-капекликге да «грош» дей эдиле). 1,2,3,4 капеклеге – «1,2,3,4 капек», деп къойгъандыла. Андан ары атлары да бу тёбен келген тизмеге кёре болгъандыла: 6,7,8,9 – 6,7,8,9 капек, 10 капек а – 2 шай. 15 капек – 3 шай, 20 капек – 1 апасы, 25 капек – 1 къара сом, 30 капек – 6 шай, 35 капек – 7 шай, 40 капек – эки апасы, 45 капек – 9 шай неда 2 апасы бла бир шай, 50 капек – сом

жарым, 55 капек – 11 шай, 60 капек – юч апасы, 65 капек – 13 шай, неда 3 апасы бла бир шай, 70 капек – 14 шай, 75 капек – 3 къара сом, 80 капек – 4 апасы, 85 капек – 17 шай, неда 4 апасы бла бир шай, 90 капек – 18 шай неда 4 апасы бла бир шай, 95 капек – 19 шай неда 4 апасы бла 3 шай неда 1 сомдан бир шайы кем.

100 капек – бир сом, 10 сом – 1 тюмен, 20 сом – эки тюмен, 25 сом – 2 тюмен бла беш сом, 30 сом – 3 тюмен, 35 сом – 3 тюмен бла беш сом, 40 сом – 4 тюмен, 50 сом – 5 тюмен, 60, 70, 80, 90 сомла – 6,7,8,9 тюменле.

100 сом – 10 тюмен, 150 сом – 15 тюмен, 200 сом – 20 тюмен, 300 сом – 20 бла 10 тюмен, неда 300 сом, 3 жүз сомдан ары жүзле жүзлей саналып болгъандыла, мингле, миллионла, миллиардла кеси атлары бла жүрюютюлгендиле. Ала тюменлеге асламында да кёчюрюлмей къалгъандыла. Мингле бла саналгъан кьой сюрюуле жайгъан таулу адамла болгъандыла, миллиардла бла уа – угъай.

Ахча атланы айтыуда бизге орус тил бла тюрк тил бек иги болушаддыла: «жыйырма бла он» дерни орунуна «тридцать» неда «отуз» деп кьойсакъ, къалай тынчды! Болсада, биз кесибиздеги бурунгу ахча сан атланы да билсек, хатасы жокьду да, мен бу затны андан жазама».

* * *

Бир-бир жазычуларыбыз жаш заманларында кеслерине псевдонимле алгъан эдиле. Белгилиди, псевдонимле да тил байлыкьгъа киредиле, жазычуларыбыз ол затны артда, артыкъ жаратмай, кьуюп кьойгъандыла. Халкьгъа аланы тюз атлары жууугъуракъ эди псевдонимледен эсе. Бир ауукьгъа алыннган псевдонимле уа была эдиле: «Роберт», неда «Роберт кавказлы» – Бертни псевдоними, «кавказлы» – Хочуланы Салихни аты бла бирге айтылыннган псевдоними, Уллубашланы Ахмадияны да тюз алай; Отарулу Абдулкерим атыны экинчи жарымына ётюп, кесини Керим аты бла белгилегенди, Залийханланы Жанакъайыгъта «Жанаш» деп да тургъандыла. «Чегемли» уа Къайсын болгъанды. Этезланы Омаргъа «Газмай» дегендиле, Кациланы Хабугъа – «Хабиб – Дуглас». «Эльбрусский», «Къыяма» деп да къайсылары эсе да болгъандыла. 1931 жылда басмаланнган «Жангы жашау жолунда» деген назму жыйымдыкъда Бертни аты хар жерде «Роберт» ат бла белгиленгенди. Тюзюн айтсакъ, ол псевдонимни биринчи «R» харфы бла (латин харф).

* * *

Берт къагъытчыкълада: 1) ана тилде саламлашыу; 2) алфавит; 3) аббревиатурала; 4) айтым кьурау; 5) ритм бла рифма; 6) архаизмле; 7) грамматика терминле; 8) малкъар грамматиканы жашырынлары, деп да жазыула этгенди. Дефтер къагъытха жазылып дагъыда иги кесек кенгертилген тизмеге тюбейбиз.

Саламлашыу жорукъланы, артда аланы юсюнден кенг хапарлар ючюн, Берт алгъа аланы белгилеген этеди: 1) ишлей тургъаннга жолу-

кыгъанда; 2) ийнек саугъанда; 3) эртденде; 4) кюндюз; 5) ингирде; 6) кече; 7) жолда тюбегенде; 8) юйге киргенде; 9) сюрюучноге жолукъгъанда 10) ашай тургъаннга жолукъгъанда; 11) олтуруп; не да ишлемей тургъан тиширыулагъа; 12) жамаутха; 13) ауругъаннга; 14) келгеннге; 15) кетгеннге; 16) кече кете туруп; 17) тиширыуну жууабы; 18) жангы кийимлиге; 19) келин келтиргеннге; 20) окъуй тургъанлагъа тюбегенде.

* * *

Алгъа жазычу кесини эсинде тургъан адам атланы тизмесин этеди, ызындан, малкъар элlege барып, эллилени атларын жазып алады. Бу иште анга сельсоветледеги секретаръла да болушадыла, Берт, жашаулу адамла бла да ушакъ эте, тутхан ишине жангы материалла да къошады. Алай бла жыйылгъан адам атланы тизмеси кепден-кеп бола барады. Магъаналарын, къайдан чыкыгъанларын эм башха энчиликлерин ачыкълап, Берт 1633 адам атны кыагъытха тюзюреди. Алай этерден алгъа ол ономастикадан, тарыхдан, этнографиядан да кеп китапла, статьяла окъуйду, архив ишлеге къарайды. Иши тынгылы болгъандан сора ол аны илму-излем институтну этнографиядан секторуна элтип сюзюреди. Сюзюуге ана тилни секторундан да алимле кыатышадыла. Анда Берт бир кыауум соруулагъа да жауап этеди, алимлени «былайына, алайына дагъыда бир къара» дегенлерин да эсге алып, антропонимика сёзлюгюню бир кыауум жерлерин жангыртады, къол жазыуу бла дагъыда бир аз ишлейди да, аны басмагъа хазыр этеди. Болсада, сёзлюк анга кереклисича толу кёрюнмейди. Сёзлюкге кирмей къалгъан адам атла дагъыда табыла келедиле. Аны себепли «Малкъар антропонимика сёзлюкню» Берт 1974жылдан бери кеси тыйып тургъанды. Оза тургъан башха ашыгъышлы ишлери антропонимика сёзлюкню бир жанына салдыртадыла. Жашагъан кези-уюнде Берт анга жангыдан къараргъа бошамай тургъанды. Алай 1633 адам атдан кюралгъан антропонимика сёзлюкню, биз ангылагъандан, магъанасы аз туююлду, аны халкъгъа хайырлылыгыны юсюнден алимле эм ишчи адамла да оюмларын айтып билдиргендиле. Аны алайлыгына бир кыауум юлголе келтирейик. «Бу иш бек кыйматлыды, – дегенди филология илмуланы доктору Отарланы Исмаил – Бу, лексикографияны жорукъларыны мурдорунда тинтилип ачыкъланган, малкъар антропонимикада биринчи сынауду». История илмуланы доктору Г.Х.Мамбетов айтханнга кёре, «автор бек магъаналы, бек керекли иш этгенди». Алимле Берте тутхан ишин эки бёлюмге юлеширин айтадыла: биринчиден «Малкъар антропонимика сёзлюкню» басмадан чыгъарыу. Бертни «Малкъар антропонимика сёзлюгюн» турушунлай, ол бошамай къалгъан кемликлери бар эсе да, не къошмай, не къоратмай, басмагъа берир умутубуз барды. Ол жетишдирирге бошамай къалгъан жерлери бар эселе уа, жаш алимле жетишдирирле. Берт акъсакълалны да атын эскере, ала ономастикада кеп да темала сюзерле, анда кеп да соруулагъа илму тил бла жууап этерле.

Алайды да, Берт ана тилни тазалыгын, байлыгын сакъларгъа керек болгъанын келир тёлюлеге назму тил бла аманат халда былай билдиреди:

АНА ТИЛИМ

Жокъдан бар болуп, дуньягъа
Туугъан кюнюмде,
Биринчи эшитгенме ауаз
Ана тилимде.

Ана тилим, малкъар тилим, –
Оюм шауданым,
Сюйгенлей барырма сени,
Чыкыгъынчы жаным.

Сейир жыргъа, жомакъгъа да
Сен тынгылатдың,
Аманны да, игини да
Сен ангылатдың.

Къууанч, бушуу, къуугъун хапар
Айта турдунг сен.
Жоюлмадың, ёте келдинг
Сен къара кючден.

Ана тилим, жарыкъ тилим,
Жокъду тарлыгъынг.
Сен тенгизсе, мен а – жалан
Сени балыгъынг.
Досха сыйдам, жаугъа суху
Бересе ауаз.
Сени билгенле аз туююл,
Терен билген – аз.
Тюбейдиле ана тилин
Сыйсыз этгенле,
Омакъсынып, башха тилге
Кёлю кетгенле,
Экисин да таза билмей
Жаркъмалатханла,
Бай къышлыкъгъа бара билмей,
Хансха батханла.

Былайда Бертни къагыт журунчукъларына тюшюп, болгъан ишлене юслери бла халкъны кесинде жаратылгъан айтыулары беребиз. Сейир туююлмюдюле ала!

БИЗДЕ АЛАЙ НЕК АЙТАДЫЛА?

Оразайны суу гумулдан кѣпдюргенлей.
Эбизени кѣуутуна кѣатылгъанлай.
Кѣонакѣ ашыргъан жомакѣ.
Гоппан Бабалада ажашханлай.
Бабаланы эт кѣазанлай.
Ийбакѣны байталынлай учаса.
Жаныбек элге бий болгъанлай.
Мамма гылыуун кѣтюргенлей.
Доммай анасын кѣтюргенлей.
Габолайны бурууунлай.
Хучол бла Кѣонакѣлай.
Махара бла бѣрюча.
Уммойну таналарынлай
Тауукѣ кѣазча кѣозлагъанлай.
Гузоланы аякѣ жоллай.
Жарлыны эшигин махтау жапханлай.
Кѣызым, санга айтама, келиним, сен эшит.
Жаубермезни жангыз текесинлей.
Хызыр–Ильяс хансдан чыкѣгъанлай.
Ташны ата билмеген кесини башына ургъанлай.
Таш тюбюнден тегейли чыкѣгъанлай.
Кюбюрден эрменли чыкѣгъанлай.
Кѣутургъан ит суу башына чапханлай.
Кѣмажакѣны бий этсенг, бокѣгѣ тартыр дегенлей.
Киштикни отха тартханлай.
Тирменчини жыл кѣыйыны канкурак дегенлей.
Балдатханны кѣнчегинлей.
Бабаланы халыуалай.
Соколов, тогѣуз тюрлю тепсейме деп, тогѣуз кѣююн бѣрюлеге ашатханлай.
Хызырны хунасынлай.
Мамюйню кѣлю черкес тилге кетгенлей.
Аты чыкѣмагъан кѣыз кезлеуге сийгенлей.
Жау сюртюлмеген арбалай.
Тетууну созмасынлай.
Харбыз ичинден кѣумукѣлу чыкѣгъанлай.
Кѣонакѣ бла Кѣарамырзалай.
Айыуну кесин кѣрюп, ызын ызлагъанлай.
Тауукѣ багушну кѣазып, кесин кесерге бичакѣ чыгъаргъанлай.
Ийбакѣны байталынлай.
Мандалакѣ улу байталны тюп эрининлей.
Насрахожа жипге будай жайгъанлай.
Шабатай, апасы берип, сом заран этгенлей.
Бабаланы кѣазанлай.
Хажибекир, алты тюмен берип, партиядан чыкѣгъанлай.

Таусолтан къатынлагъа налат бергенлей.
Сютден ауuzu кюйген сууну юфкюрюп уртлагъанлай.
Тазия маулютде учханлай.
Аттыу Малкъргъа баргъанлай.
Сабийле чаукалагъа «мени атым» деп къычыргъанлай.
Шамيوخну изеуюнлей.
Индини улагъынлай.
Къумукъ намазлыкъдан къоркъгъанлай.
Къумукъ бахсаны атын унутханлай.
Этин ашап, шорпасындан жиргеннгенлей.
Жауундан къачып, чучхур тюбюне киргенлей.
Шариле киргенлей.
Ай кѳрген эбизелей.
Жилян дугъуманы кѳрюп болмай эди, ол а, барып, аны тешигини аллында битгенлей.
Эл – къууртха, Элбай – жууртха дегенлей.
Сокъур излеген – кѳз жарыкъ дегенлей.
Тухур айранны ѳнчелегенлей.
Отар кесин деуюрге къошханлай.
Гычы кесин сохталагъа къошханлай.
Байру Аллахын унутханлай.
Гяуур мылтыгъына базыннганлай.
Эчки къойгъа кюлгенлей.
Ажаллыгъа окъсуз ушкок атылгъанлай.
Жауунну ызындан жамычы кийгенлей.
Къарамуса балтаны буугъанлай.
Къул бийни агъачда къаргъагъанлай.
Эшек билген – арба жол дегенлей.
Сотталаныкъыла кеси къошларына от салгъанлай (къоншуланы къоркъутабыз деп.)
Эшек ишлер – ат ашар дегенлей.
Эшеки бир оюну бола эди да, ол да кюлде аунагъан дегенлей.
Кетди, Ахиялагъа кетгенлей.
Къадыр къылыгъынлай.
Сабийлени къалач бла алдагъанлай.
Бермез юйден кетмез къонакъ дегенлей.
Кашто къатынын танымай къалгъанлай.
Чурой шыкъычылагъа намаз этдиргенлей.
Ит болмагъан жерде тюлкую юргенлей.
Бѳрюланы Жаныбекни юйюнлей.
Тюлкую къуйругъу бла от салгъанлай.
Ат эшеке къайгыргъанлай.
Гассоланыкъыла тулукъ тюбюнде къалгъанлай.
Юре билмеген ит юйюне къонакъ келтиргенлей.
Гекканы ушкогунлай къурулуп къалды дегенлей.
Иши кѳпню кюню бош дегенлей.
Жаш кесини анасын бешик тебиретирге юйретгенлей.

Тауукъ тыюшо – тары бюртюк дегенлей.
Ахия картофну къабугъун арытыргъа юйренгенлей.
Кыкынны таягъынлай.
Магчи эски чабырла жыйгъанлай.
Байкъул Аппайланы итни сатханлай.
Ит туманнга юргенлей.
Жарты молла эл бузар дегенлей.
Китапны хукмусун Къуран бузгъанлай.
Какай Къулмырзагъа эшек жауурун тутдургъанлай.
Къыз тилегенни къоюну ётюрюкден толу болур дегенлей.
Бёрю атар бёркюнден белгили дегенлей.
Чычхан кеси кирирге тешик тапмай тургъанлай, къуйругъуна да дингил такъгъанлай.
Къатын жилин таба эди да, аны уа белине къыса эди дегенлей.
Макытланы Болака чолпуну жутханлай.
Жилинны аузуна макъа секирип киргенлей.
Ётюрюкню аты – бир тутум дегенлей.
Жемден эсирген ат къарынын къазыкъгъа уруп жыртханлай.
Къонакъ тереклеге сейирсингенлей.
Къасборукъа жугъутурча чычама деп, къаядан кетгенлей.
Тамматны къоянынлай.
Эки кичиу ат да бир бирлерин къашыгъанлай.
Сюлемен жууукъларын махтагъанлай.
Кукук кесини атын айтып къычыргъанлай.
Сюлемен грузовикни сёкгенлей.
Жамме шайтанланы къачыргъанлай.
Бёрюланы Жаныбек «башсыз элге» баш болгъанлай.
Жёрмеге жеталмагъан киштиклей.
Киштикге – оюн, чычханнга – ёлюм дегенлей.
Ётюрюкню Жарашыу кёзлерин ачып жукълагъанлай.
Эшек, окъуп, кесин бёрюге ашатханлай.
Маккагъа бармагъан Маккадан келгеннге Маккадан хапар айтханлай.
Ёлю гебенек кесин отха ургъанлай.
Эчкиге аман кюн келгенде, бёрюге: «Ана къарындашым», – дегенлей.
Балтасы суугъа кетген ызындан сабын атханлай.
Хатыу элли къатынланы туюгенлей.
Туумагъан айгъа салам бергенлей.
Чычханны жарасы, хар ким анга къарасы дегенлей.
Бугъа боюнлу, ахча къоюнлу дегенлей.
Кичиу къысхан тай кибик дегенлей.

***ГУРТУЛАНЫ Мариям,
педагогика билимлени Халкъла аралы
академиясыны член-корреспонденти, доцент.***

КЪАЯЛАДА КЮННЮ СУРАТЫ

(Аты таурухлада айтылган Ахия)

Бизни халкъны адамыны къадарында табийгъат энчи жерни алады. Аланы арала-рында байламлыкъны кючлюлююгю жырлада, таурухлада айтыла, кѣп тѣлюлюлени ниет байлыкълары болганлай келеди. Табийгъат таулуну кишиликеге – жигитликке, тѣзюмлюк-ке, тенгликни юлгюлю жюрютюрке, халаллы-къгъа юйретеди, къыйын сагъатында игилике кѣллендиреди, эс тапдырады.

Озган ъмюрледе тыш къыралладан, Рос-сейден да келген алиме, жолучула ол затла-ны кеслернии китапларнда – илму-тинтиу ишлеринде бек тынгылы жазгандыла. Къо-накъгъа суйген, башын тутхан, тюз ниетли, намысха, сыйгъа сакъ халгъыбызгъа бютюнда уллу багъа бичгендиле ала. Сѣз ючюн, 1875 жылда Лондонда «Холодный Кавказ» (автору Г.Ф. Грове) деген ат бла чыкъган китапда таулуланы юсюнден быллай оюм айтылады: «... народ этот замечательно красив, отличается хорошим здоровьем... способен на большой продолжительный труд. Этот народ, ведущий в своих уединенных ущельях спостшескую жизнь, обыкновенно отличается честностью, простой и правдивостью».

Аллай юлгюле кѣпдюле. Тыш къыралладан Минги таугъа ѳрлер акъылда келген жолоучула, алиме Бахсан ауузунда Орусбийланы элде (бусагъатда Огъары Бахсан) тохтап болгандыла. Аллайлагъа Орусбий-лары этген къонакъбайлыкъ бютюнда сейирсиндиргенди тышындан келген адамланы. Алагъа жол башычыны элни бийи сайлагъанды. Таулу халкъны ким болганын бек биринчиден жол башчы белгили этеригин иги ангылагъанды бий.

Ма аллай сайлауда бирничиден бола келген адам – бек уста, жигит къаячы къадарында аты кенг белгили Сотталаны Ахия, туугъанлы 220 жыл, ол Минги Тауну кюнчыгъыш тѣппесине ѳрлегенли уа 140 жыл бол-ганын къууанч халда белгилегенди республикабыз. Бюгюнню альпи-нистлени арасында аны атын эшитмеген, Ахияны жигитлигине, адам-лыгына баш урмагъан адамгъа туберик туююлсе. Бир тюрлю даулаш-сыз, Сотталаны Ахияны аты аланы жигитликке кѣллендиреди.

Сотталаны Ахия 1788 жылда туугъанды. Бахсан ауузунда бек кѣп жашагъан адамладан бирлерине саналгъанды Ахия. Залийханланы Ми-хаилни «Дом мой Эльбрус» деген китабыны (Москва, Издательский дом НП, 2007 г.). 119-чу бетинде быллай тизгинле бардыла: «Умер Ахия, прожив болкк 120 лет. По некоторым литературным источникам, он про-жил более 130 лет».

Бу сейирлик адамны алты жашы, эки кызы кырк беш туудугу болганды. Аланы барысы да Ахияны атына – кишилигине тийишли адамла болуп ёсгендиле эм жашагандыла. Ахия алагга жашауну, учулаукъну тышындына келген кьонакылагга таулада жол башчы болууну магъанасыны юсюнден, миллетни адет-тёрелерини, кёлден чыгъармачылыгыны юсюнден ийнаныулу да, магъаналы да хапар айтып болганды, ол затла уа тас болмай тёлүден тёлүге ёте келгендиле. Бу тюрлю шартла тырнаузда Элбрус району музейинде Сотталаны Ахияга аталган кёрмючде (аны кьурагъан музейни ишчиси, РСФСР-ни сыйлы устазы Жаппулары Раиса) да айтылады.

Къулийланы Къайсынны «Къаячыны жыры» деген чыгъармасын окъусанг, ол Сотталаны Ахияны юсюнден хапар айтхан сунарыкъса:

*... Къонгур къая ,жашауча тикди,
Булутладан къарайды жерге.
Жолум кылыч аузу кибики,
Барыргъа уа керекди ёрге.
Кёзлерими толтурадыла
Къар бла мылы туман бирге,
Желе, сызгыра, урадыла,
Къарайма жалан ёрге, ёрге...*

Залийхан улуну китабында айтылган хапарга кёре, Ахия бек уста учу, чабанчы да болганды. Бахсанчыла анга «Чабакчы» деп да бош атамагандыла. Башда белгилегенибизча, халкъны кёлден чыгъармачылыгын да (жырланы, жомакъланы, таурухланы) тюз аныча алай кёп адам билмегенди. Ол аланы айтып башласа уллу, гитче да кёз къакмай тынгылагандыла. Орусбийланы Сафар – Алий Сотталаны Ахиядан жазып алган затла – халкъ чыгъармаланы адамла бюгюнлюкде да хайырландыла. Ала 19-чу ёмюрде «Сборник материалов для описания местной и племен Кавказа» деген китапны биринчи томунда да басмангандыла.

Сёзсюз, учулуку Ахияны жашауунда баш магъананы тутханды. Уллу юйюрюн апчытмай кечиндирир ючюн алай этмей онгу да жокъ эди. «Жолум кылыч аузу кибики», деп Къайсын кесини жырында айтханлай, къаячы Ахия учуну жолу бла Бахсан ауузунда ёрлемеген тау къалмаганды, аланы бичакъ аузуча жютю тёппелеринде кийиклени кеслерича теркликде бир ташдан экинчисине секире. Арыгъан деген затны билегенди ол.

Нальчикде, Москвада да чыкыган кёп тарых китаплада окъургга боллукъду белгили ингилисли алимни, альпинистни – Дуглас Фрешфильдни юсюнден. Ол 1845 жылда тууганды. Бу адам таугга биринчи кере 5-жыллыгында ёлегенди. Аны атасы, анасы да альпинистле болгандыла. Ол себепден таугга тебиреселе жашларын да биргелерине элтип болгандыла кёбюсюнде. Аны хайырындан Дуглас бек уста къаячы болуугга жетишгенди. Университетни бошагандан сора ол

Кавказгъа экспедиция къураугъа хазырланып тебирейди. Алай ла 1868 жылда Бахсан аузуна келеди бир къауум нёгери бла. Кертиди, ары дери ингиллизлиле бёлек заманны Гюржюде боладыла, анда да алгъадан белгилеген ишлерин тамамлайдыла. Бизни жерибизде уа къонакълагъа Орусбийланы Исмайыл болмагъанча жарыкъ тюбейди, – таулу адетни – къонакъбайлыкъны бек ахшы юлгюсюн кёргюзтеди. Ала Минги Таугъа ёрлериклерин айтханларында Исмайыл къонакълагъа нёгерге бек уста къаячыланы кеси сайлайды. Ала 80-жыллыкъ Ахия бла 28 жылы болгъан Жаппуланы Датчи эдиле.

Къонакъла Сотталаны Ахияны жыл санын билгенден сора тынгысыз боладыла. Ол деген не сёздю, сексен жыллыкъ къарт киши алагъа къалай нёгерлик этерикди?! Аллаой оюмгъа келедиле ингиллизлиле. Бахсан аузуну бийи Орусбийланы Исмайыл къонакъланы къоркъуу алгъанын ангылагъандан сора, аз ышарады, алай иги кесекге дери сёз айтмайды.

– Жашыракъ адам беригиз бизге нёгерге, – дейди Дуглас Исмайылны тынгылагъаны жюрегинде ишеклик туудура.

– Жюйюсхан Дуглас, – дейди Орусбий улу, – Ахияны жыл саны сизни бош элгендиреди, бусагъатда ол таугъа отуз жыллыкъ жашладаны эсе терк ёрлерикди: айтдырмай къоймай эсегиз, керек болса сизни хапчукларыгъызны да сыртына кётюрюп.

... 1868 жылда 29-чу июльда Ахия бла Датчи тыш къыраллы альпинистлени Минги таугъа чырмаусуз чыгъарадыла. Сёзсюз, жыйынны бек аллында Сотталаны Ахия баргъанды.

Арта Дуглас ол жолоучулугъуну юсюнден «Вектральный Кавказ и Бахсан» деген ат бла китап жазып басмалагъанды. Анда ол Орусбийланы адамларыны саулайда бахсанчыланы, сёзсюз, бек алгъа Ахияны бла Датчини юслеринден этген жазыуларын окъусанг къуунып башынг кёкге жетгенча болады.

Бир тюрлю даулашсыз, Дугласны къауумун Минги Таугъа чыгъаргъан алай тынч иш болмагъанды. Быланы араларында таугъа ёрлеуню къыйынлыгъын кётюралмай аман сагъатлы болгъанлары да бар эди – солуулары тыйылып, борбайлары къыйылып... Алай Ахия бла Датчи ала этген муратларына жетер ючюн къолдан келгенни аямагъандыла.

Тырнаузда музейде документледен биринде быллай сёзле жазылыпдыла: «Тяжелое восхождение завершилось успешно лишь благодаря Соттаеву и Джаппуеву.

В своих книгах Фрешфильд выражает искреннее восхищение местными проводниками и носильщиками. Ни в одном месте мира ему не приходилось видеть ничего подобного. Балкарцы показали себя физически и морально готовыми к альпинистским восхождениям. Кроме того, Фрешфильд отмечает, что ни в одном другом месте Кавказа ему не был оказан столь учтивый прием, нигде не было такого организованного порядка в действии сопровождающей его группы. Поведение при восхождении обоих проводников дает все основания предположить, что балкарские охотники ранее поднимались высоко по склонам Эльбруса, и весьма вероятно, на его вершину».

Андан бери 140 жыл озганды. Айтхылыкъ жерлешибиз – Сотталаны Ахия, Дуглас Фрешфильдге экинчи кере арадан 19 жыл озгандан сора тюбегенди. Ол заманда Дуглас Ахия акъсакъалгъа жюрек ыразылыгъын билдире, саугъагъа хар заманда биргесине жюрютген, кишиге аны бла бет этмеген подзорный трубасын (узакъгъа къараучу труба, бизнича – кездюреуюк) бергенди.

Аты кѣп къыраллагъа белгигили алим – географ Ф.Грофе 1874 жылда Бахсан ауузуна келип, Орусбийлада къонакъ болады. Аны да, аны альпинист нѣгерлерин да Орусбийланы Исмайыл бек багъалы къонакълагъа санап, сыйларын-намысларын кѣреди. Быланы жол башчылары да Сотталаны Ахия болады. Сексек алты жылгъа чыкыгъан акъсакъал Ахия, къонакъланы Минги тауну кюнбатхан жанындагъы тѣппесине ѳрлетгенди. Алай бла Ахия Минги Тауну эки тѣппесине да ѳрлеген биринчи адамды.

Ф.Грофе кесини «Холодный Кавказ» деген китабында Ахияны юсюнден бек тынгылы хапар айтханды.

«... Этот замечательный охотник деревни Урсбиево, по всей вероятности, более всех других успел ознакомиться с окружающими долинами и горами... Худощавый, крепкий, но совершенно свободно поднимался по склонам гор, тогда как в действительности путь его настолько труден, что обыкновенный человек едва ли в состоянии был следовать за ним, он же, в случае нужды, не убавляя шага, мог совершить довольно большой переход. Зрение его было поразительным...»

Андан арысында Грофе Сотталаны Ахия бек ахшы сѣз нѣгер болгъаныны, адамлыгъыны, тенглигини юслеринден да кѣлно кѣтюрюлюп жазады. Аны юсю бла бахсанчылагъа – саулай да таулу халкъгъа бек уллу багъа бичип, аланы адамлыкъларына, ариу намысларына, сыйларына, ала быллай сейирлик къонакъбайлагъа бир жерде да тюбегенлерине энчи эс буруп, тынгылы да, ыйнаныулу да хапар айтадыла.

Ахия кеси уа, тыш къыралладан, Россейден, дагъыда башха жерледен келген жолоучула, альпинистле, алимле бизни тауларыбызда табиигъат болумланы, алагъа ѳрлеген заманларында бу жерледе эрттеден жашагъан, бийикликге ѳрлеуню жорукъларына усталыкъларына сейир этгенлей, ол затланы юсюнден жаш тѣлюге хапар айтханлай жашагъанды ѳлюп кетгинчи.

– Мени кѣз жарыгъым, – деп болгъанды бек суйген туудугъуна – Адилгерийге, – сен да мен хапарларын айтхан алимлеча адам болургъа керексе.

Алай къалай билимдиле, акъыллыладыла. Дуниялыкъдан, жашаудан хапарлары уллуду, ала билмеген зат жокъду.

Сотталаны Хажимусаны жашы Адилгерий кертиси бла да аппаланы айтханларын эсинде тутуп, аты айтылгъан алим болургъа жетишген эди. Андан сора да Адилгерий белгигили спортчу эди, легкая атлетикадан эришиуледе Север Кавказны эм СССР-ни чемпиону болуугъа жетишгенди. Ол футбол да ойнагъанды. 1963 эм 1960 жыллада аппасы баргъан жолла бла Минги Таугъа ѳрлегенди. 1941–1945 жыллада Ата журт урушда душман бла чынтты эрча сермешгенди, Совет аскерни офицери орденле, майдалла бла саугъаланганды.

Халкъын бек суйгенди, аны терс кѣчюргенсиз деп, къырал башчыгъа къагъыт жазгъаны ючюн тутмакълыкъ сынап, кѣп жылланы ичинде уллу азап да сынагъанды.

Башында белгилегенибизча, Къабарты-Малкъар Сотталаны Ахия Минги

Таугъа биринчи кере чыкъгъанлы 220 жыл, туугъанлы уа 140 жыл болгъанын белгилегенди. Бу къуанчха ингилисли альпинистле да келгенди.

Минги Таугъа чыгъа туруп алагъа жол башчылыкъны Сотталаны Камал бла Жаппулары Адамей этгенди.

Бу ишге атап кесибизни республикадан да Минги Таугъа кѣп адам ѳрлегенди. Бу жыйыннга башчылыкъны Абайлары Мухадин этгенди. Ол бу жол бла Минги Таугъа 61 кере ѳрлегенди. Аллай жетишим а дуняда окъуна хазна адам этмегенди.

Мухадин жыйыннга уста башчылыкъ этгенини, адамлыгъыны юсюнден айтып таусмайдыла аны биргесине болгъан жашла. Ала уа быладыла: Къабарты-Малкъарны эл мюлкню сыйлы ишчиси Мырзаланы Шарапий, тех-

Солдан онгга: (сюелгенле) Мамайлары Алий, Абайлары Мухадин, Мырзаланы Шарапий, Анахаланы Кошкинбай, (олтургъанла) Къаракъызлары Тахир, Холамханлары Хасан, Абайлары Таулан, Ахкѳбеклары Аслан

ника илмулары доктору, профессор Анахаланы Кошкинбай, Элбрус району агъач мюлкню ишчиси Къаракъызлары Тахир, республиканы телевидени-ясыны (49-чу канал) редактору Ахкѳбеклары Аслан, бу телевиденианы оператору Холамханлары Хасан, «Заман» газетни суратчысы Мамайлары Алий, Нальчикде медицина колледжни студенти Абайлары Таулан. Бу ѳрлеуню къурагъан Элбрус району администрациясыны башчысы Сотталаны Къурман болгъанды. Сотталаны жашла: Солтан, Бузжигит, Расул, Ахия Минги Таугъа ѳрлегенлеге билеклик, нѳгерлик да этгенди.

Миллетни Сотталаны Ахия кибик адамларыны атлары ѳмюрден ахыргъа халкъны биргесине жашарыкъларына сѳз жокъду.

Ахияны битеу жашауу уа кюнню къаялада суратына ушайды.

***Бу материалны басмагъа
ШАУАЛАНЫ ХАСАН хазырлагъанды.***

ЖАРСЫУ БЮГАЛМАГЪАН, ЖАШАУ А КЪАНАТ БЕРГЕН АДАМ

Геляланы Лиза республикада белгили адамды. Ол РФ-ни Журналистлерини союзуна члениди, Къабарты-Малкъарны культурасыны сыйлы къуллукъчусуду, халкъны жамауат жумушуна тири къатышхан тиширыуду, тюз ниетли сабийле ёсдюрген анады, жашау гюллерича, чагъа келген туудукъланы ынналарыды. Бу жарыкъ, ариу тилли адамны жазыу иште фахмусуна да бюсюрейме мен. Аны статьялары, очерклер, репортажлары, назмулары эки жыйырма жылгъа жууукъ заманны ичинде бизни республиканы газетлеринде, журналларында терк-терк басмаланадыла, радио, телевидение бла бериледи.

Лизаны жазгъанлары бла «Мир женщины» деген журналны, «Ленинабадская правда» (Таджикистан), «Черноморская здравница», «Казахстанская правда» деген газетлени окъуучулары да шагъарейдиле.

Лизаны биринчи китабыны («Черек аузу – бешик жырым») къол жазмасы бла шагъарей болгъанымда уа, бек алгъа кёчгюнчюлюкде сынагъан къыйынлыкъларыбыз кёз аллыма келедиле. Алай бийик тауларыбызны, шош аязда «къол булгъай» туруучу сабанларыбызны ариу суратлары, тау суучукъну бла къойчуну сыбызгъы тауушлары къыйынлыкъларымы унуттурдула, – кёчгюнчюлюкден Кавказгъа къайтардыла. Зулму кюч сау халкъны бу жерледен къалай айыргъан болур эди, – къагъанакъны анасыны бауурундан айыргъанча?!

Бизге ол тюрю сагъышланы этдирген Геляланы Лизаны кёчгюнчюлюкден эки бутундан, сабийлеринден да айырылып къайтхан Жарлы тиширыугъа Цийкъанланы Зариятха атагъан жырыды, Черек ауузунда эллени, колхозланы жангъдан къурагъан, айнытхан адамланы юслеринден жазылгъан очеркледиле. Аны китабында назмучуну, жырчыны, алимни, сабанчыны, малчыны юсюнден жазылгъан затланы окъусанг окъуна, къалай эсе да шолукъну мудах ауазы эшитилгенча боласа; сагъышлыса, Цийкъанланы Зариятны жырындагъы бушуулу тизгинлени жангъдан къайтарып-къайтарып окъугъанча боласа:

Не ачы къадар жазгъан эдинг, Аллах, Жангызлыкъ сынатып башыма. Тёрт сабийимден бири къалмады, Осуят этерча жашыма...

Мен бюгюн ол китапны юсюнден эсе, аны жазгъан адамны жашау жолундан толуракъ айтыуну тюзге санайма. Нек дегенде, авторну къадары мында басмалангъан очерклени, статьяланы, хапарланы баш жигитлерини къадарларына бир бек ушайды.

Артдан онгнган адамгъа: «Аны бюгюнню жашауун Аллах кызгъанмасын», – деучюдоле халкъда. Биз да Лизагъа алай айтайыкъ, башда белгилегенибизча, ол уллу тау элде бир толу юйюрню анасыды, намысы

жюрюген, ёмюрюнде колхоз ишден айырылмагъан баш иеси – Геляланы Ибрагим, малы, мюлкую. Алай «Ачы къапмагъан татлыны татыуун ангыламайды», – дегенлей, Лиза жашауну сабийлигинде сынагъан ачы дерсин эсинден бюгюн-бюгече да кетермейди. Ол, эски альбомда суратлагъа къарай, неда 1951 жылда ёксюзле туруучу юйде кийиучю пальто-чугъун къолуна алып, бирде мудах бола, бирде бети жарыйды.

Жаз башы, жылы ингир, Къысыр къаяла къоюнунда, Мен сагъышлы сюелеме Малкъар черекни боюнунда, – деп, Лиза кесини назмуларындан биринде жазгъаныча, сагъыш этген заманлары аз болмайдыла.

Хар адамны жашаунда башхала билмеген, сезмеген жашырынлыкъла

кёпдюле. Кеси назмуларын окъугъанында да, телевизор бла, радио бла бериулерин бардыргъанда да, элинде тюрлю-тюрлю ингирлени къурагъанында да жарыкълыгъына жан жетмеген Лизаны сабийлиги къарангы кечеча ётгенди деп кимни эсине келликди? Ёксюзле юйюнде туруучу заманындан бери сакъланнган документлеринде кёрюннгенича. Лизаны миллетине кими къарачайлы, кими къабартылы, атасыны атына уа – Рамазанны орунуна Роман деп жазып болгъандыла..

Аликаланы Рамазанны къызы Лиза Догъват деген элде туугъанды. Алгъын Огъары Малкъарны бла Огъары Жемталаны ортасында аллай эл болгъанды. Лизаны анасы Халиймат – Мисирланы Албекни къызы, урушну заманында тюп болгъан Сауту элден эди. Ол огъурсуз кюнде Саутуда Халийматны да битеу жууукълары къырылгъандыла. «Минг къойгъа таякъ сюеген Алибекни жууаш къызы», – дегендиле Халийматха. Лизаны атасы Рамазан а колхозда агъач уста болгъанды. Ол ишлеген эшик-терезени адамла къол ызындан таныгъандыла. Жыр этерге, жырларгъа да уста адам эди дейдиле Рамазаннга. «Тахир бла Зухраны» къумукъ тилде кёлюнден айтычусун бюгюн да кёпле унутмагъандыла. Сёзсюз, аллай кишини къызы уа бизни фахмусу бла къууандырмай къоярыкъ туююл эди.

Жангы чагъа келген юйюрге къыйынлыкъ урушну башланыуу бла келгенди. Юйюр ючжыллыкъ Мухтарны асырап, аны жилиуун этип бошагъынчы, Рамазанны къазауатха ашырады. Алай аны ызындан мычымай жетген зарауатлыкъ – кёчгюнчюлюк, бар къыйынлыкъны да унутдурады. Кёчгюнчюлюкню кезиуюнде Халийматны къызчыгъы Зоя да ёледи. Жарлы ана энди, не да этип, Лизаны жанын сакъларгъа кюрешеди. Ол Къыргъызстанда Фрунзе областда, мадар этип, жууугъу, тенги, кёбюрек таулула тургъан жерлени излеп, эки-юч элге кечеди. Ол Кавказда устаз болуп тургъаны себепли, баргъан жеринде, артыкъ бек онгдурмай эселе да, школда, сабий садда жубаныргъа онг бередила. Арта, Рот-Фронт деген элге кёчгенлеринден сора, Халиймат бир кесек эс табады – анда къарачайлыла, таулула да кёп эдиле.

– Былайда сабийлигимде мен сынагъанны ким сынады деп айтмайма, – дейди Лиза, – урушну, кёчгюнчюлюкню заманларында хар адамны къадары халкъыны къадары бла къаты байламлы болгъанды. Рот-Фронт деген элни немециле къурагъандыла, андан сора къарачайлыла бла малкъарлыла. Ол эл кёчгюнчюлени сюеклеринде ишленнгенди деген ха-

Жеттеланы Мустафир бла Геляланы Лиза

парны халкъда жюригенин артда эшитген эдим. Ары кѣчген заманыбызда сабий эдим да, аманны-ахшыны да билмейме. Алай анам сабий садда ишлей эди да, аны бла ары барсам, ач, жалангач болганымы да унутуучу эдим. Колхозну сабий садында бизге худар ичириучю эдиле. Бюгюн да сейир этеме, анда анам мени бирси сабийледен энчи бир заманда да кѣр-

мегенди. Анда колхозну председатели Юсупов Магомет Юнусалиевич кѣчгюнчю халкъгъа этген игиликни уа аны таныгъанла бюгюн да унутмайдыла...

Лиза хапарын андан ары айталмай, кѣлю толады.

Кюнлени биринде Халийматны больницагъа алып кетедиле. Лиза бирде кече кьоншулада, бирде кеси юйлеринде жукълап да къалады. Кьоркъмагъанына уа бюгюн-бюгече да сейир этеди. Кьоншуда Байды деп кьарачайлы къатын бар эди да, тапханындан Лизагъа да ашатыргъа кюрешеди... Бир эрттенликде уа ол юйге келди да, былай айтды:

– Топайчыкъ, сен жатып тургъанлыкыгъа, юйюнге аман кюн келгенди. Бар да, жууукъларынга, башха адамлагъа да билдир, анангы юйге келтиредиле.

Ол кюн юйюбюзге кѣп адам жыйылгъанына да махтанама тенглерими арасында, – дейди Лиза. – Юйге кирип, юй тьобюнде сал болуп тургъан анама сѣлешеме. Алай жууап алалмайма, сора анга ѳпкелейме... – Анасы ѳлген кюн колхозну председатели хар кереклисине бек иги болушханын Лиза бюгюн да унутмай сагъына туруучуду.

Эки-юч кюнден сора къызчыкъ анасын излеп жилайды. Адамла жапсарыргъа кюрешедиле. Болмайды. Сора Байдыу, аны тьонгюлтюр акъыл бла, къолундан тутуп, къабырлагъа элтеди:

– Ма мындады ананг, ол энди бери келлик тьойюлдю, аны унут, – дейди.

– Нек келлик тьойюлдю?

Ангылатады. Кетедиле. Андан сора Лиза къабырлагъа кеси барды.

– Анака, юйге кел, кесим туралмайма. Санга тансыкъ болгъанма, – дейди. Алай эте, кеси кесине жаншай кетип, жукълап къалады. Бир заманда уянса, тѳгерек кьарангы. Къанжал, къычырыкъ, пырх-чырх тауушла эшитиледиле. Эс жыйып, тѳгерекге-башха кьарайды. Кишенленип отлай тургъан атланы кѳредди. Алай, асыры кьоркъгъандан, шайтан-

лы болургъа жетип, къабырланы бирини юсюнден экинчисини юсюне секире, къачады. Ызындан бир сейирлик тауушла къуадыла. Тохтаса, ала да тохтайдыла. Былайы элди, былайы жолду деп билалмайды. Бир кесекден нартюх бахчагъа жетеди да, аны ичине ташаяды. Акъылына бахчаны къыйыры не элге, не орамгъа чыгъарыр деп келеди. Сора бир заманда терезечигинден бир амалсыз чыракъ жарыкъчыкъ ургъан гытыны эслейди да, ары барады. Бир къангачыкъланы юслери бла атлап, арбазгъа киргенинлей, тагъылып тургъан ит, хырылдап, юсюне сюеледи. Алайда андан сора Лиза бир зат да билмей къалады.

Бир заманда эсине келеди да, тешекде жатып тургъанын биледи. Биреулен чыракъчыкъны юсюне тутуп, аны да жаннганчыгъы къалтырай, биреу а сютчюк уртлатыргъа кюреше. Ала уа немецли киши Герман бла къатыны Берта боладыла. Герман колхозну бухгалтериясында ишлей эди да, эрттенликде ол Лизаны къолундан тутуп, конторгъа элтеди. Былай да былай деп, колхозну председателине хапар айтады.

– Бюгюнден тебиреп, къызым, сен бизни юйде жашарыкъса, – дейди Магомет Юсупов Лизагъа. – Бир сёз да айтма, мени бла юйге тебире.

Ол кюнден арысында Лиза колхозну председателини юйюнде жашап турады. Къызларына къаллай кийим алсала, Лизагъа да аллай кийим аладыла, къаллай аш ашатсала, аллай аш ашатадыла. Лизаны школгъа барыргъа жыл саны жетеди. Ол кезиуде колхозну председателин Къыргъыз ССР-ни Баш Советине депутатха айырадыла, кесин да Фрунзе шахаргъа башха къуллукъгъа кёчюредиле. Лиза анга былай айтады:

– Ата, мени детдомгъа бер. Мен андан сизге письмола жазып турума.

– Санга ол затланы ким юйретгенди? – деп, кёлкъалды этеди Магомет Юсупов.

– Киши да юйретмегенди, кесим алай болса сюеме...

Юсупов Лизаны Фрунзе областьда Калининский районда ёксюз сабийле тургъан юйге элтип барады. Аны таматалары бла сёлешеди, кеси да терк-терк жокълап турады.

Анда Лизагъа да бек сакъдыла. Кертиди, къызчыкъ кеси да ариу къылыкълы, хар кимге да жумуш этерге итиниую, окъургъа кёл салыуу бла уллуну, кичини да эркеси болады. Алай ол анда жетинчи классны бошап, Ленинабад шахаргъа кетгенинден сора сынагъан къыйынлыгъын айтып тауусмайды, – тенгни, жууукъну къайдагъысын билмегенли, сабий заманында анасы Халиймат сёлешуочю тилни эшитмегенли кёп заман бола эди.

Мында эрттеден жүрюген адет алай эди – ёксюз сабийлени жете келгенлери, ишлеп, кеси башларын кечиндирирге керек эдиле, Лизаны Ленинабадда къумач сокъгъан комбинатха жибергенлери да аны ючюн эди. Ол, кюндюз училищеде окъуп, билимин ёсдюреди, кече уа ишлеп, башын кечиндиреди.

Жашаулары общежитиядады. Лиза бла Лида Яндиева деген ингушлу къыз тюз да туугъан гечлеча жашайдыла. Алай кюнлени биринде Лиданы атасыны къарындашы келип, аны алып кетгенинден сора, Лиза-

да кече жукъу, кюндюз жүрек тынчылыкъ жокъ. «Ярабий, мени уа табылмазмыш аллай бир адамь?» – дейди Лиза.

Общежитде аны биргесине жашагъан Руденко Вера таулу кызычыкны кыайгысын чачар ючюн бар мадарын аямайды. Сора кюлени биринде ол былай айтады:

– Лиза, Кызыл-Кыя шахарда мени туугъан эгечим жашайды. Бир жол атагъа конакыгъа баргъанымда, анда кеп кыарачайлыла, малкыарлыла жашайдыла деп эшитгенме. Ары паспорт столгъа письмо жазып керчю, ким биледи, жууукъларынгдан адам табылып калса уа.

Ол ат башындан хапар эсе да, Лизагъа дунягъа жаппа-жангыдан туургъа болушады. Лиза, Вера айтханча, атасыны, анасыны, жууукъ-тенгни юсюнден билгенчиклерин бирге тийишдирип, Кызыл-Кыяда паспорт столгъа письмо жазады. «Бу письмуно сизге бек алгъа тюбеген малкыарлыгъа бериригизни тилейме», – деп белгилейди конвертни тышында.

Паспорт столгъа биринчи болуп баргъан таулу Кырчаланы Жикирия болады. (Дунядан кетгенди, жаннетли болсун.)

– О-ха-хай, тохта, ашыкыма, – деп кычырады паспорт столда ишлеген тиширыу, жумушун этип бошап, тышына чыкыгъан Жикирияны ызындан.

Кырча улу артха арсар бола кыайтады, бир кесек кыоркыгъан да эте.

– Тышында да быллай жазуулары бла письмо алгъанбыз да, ичин ачаргъа базынмай турабыз, – дейди ол тиширыу Жикириягъа.

Ишни халын билгенден сора, Жикирия былай айтады:

– Да ач, экибиз да бирге окуюкы...

Оруслу тиширыу письмуно окуп бошагынчы окуна Жикирия «Бу Халийматны кызыды», – дейди кеси акылында. Сора, алайдан мычымай чыгып кетип, Мисирладан анда болгъан адамлагъа билдиреди. Мисирланы Адрахман, мажаралгъанына кер, кыагытларын кыурап, Ленинабадха барып, Лизаны алып келеди. Жыл саны келген эр кишини жиягъанын Лиза Адрахманны юсюнде кергенди. Ол 1954 жылда эди.

Адрахман бла Лиза Кызыл-Кыягъа келгенлеринде, халкъ тегереклерин алып жияйды. Анда Лиза анасыны кыарындашы Дауутну кергенинде уа (Мисирланы Дауут жеринден тебалмай сюеле эди, кезлери да, жюреги да жияй):

– Ма ол дядяны кезлери мени анамы кезлерине ушайдыла, – деп орусча айтады. Ол сезле жыйылгъанланы жүреклерин бютюнда кыозгъайдыла.

* * *

...Андан бери кеп заман озгъанды. Алай ол тюбешиуде хар зат да кезюне керюннгенлей, айтылгъан сезле Лизаны кыулагына эшитилгенлей турадыла.

Ма жашауну ол шартларыдыла Лизаны адамлагъа, гыржыннга уллу келлюлюкден кери этгенле, бу китапны жазаргъа кюч-кыарыу да бергенле. Сабийлерин да етмекни, адамлыкны багыасын билирча есдюрюге болушхан да. Ибрагимни бла Лизаны тамата кызылары Ариука филология илмуланы кандидатыды, университетде орус тилден окутады, Ари-

*Ондан солгъа: Созаева Амина, Кокова Виолетта, Баразбиев Исмаил,
Гелъева Лиза, Дадали Лёля*

ужан сатыу-алыуда ишлейди, Фаризат филологу, Огъары Малкъарны орта школуну устазыды. Къызланы кеслерини юйюрлери, сабийлери. Жашланы – Къанаматны бла Чомайны да юйюрлери.

Сабийлени араларында бир бирни ангылаулык уллуду. Бусагъатлыкь дуняда ол да бек иги ишди. Бу затда, сёзсюз, ата-ананы юлгюсю танылады, Ибрагим бла Лиза бир бирлерине кёзюнг къара болсун деп окъуна айтмагъандыла. Къоншу-тийре бла да шуёхлукьда жашайдыла. Къалай насыпды ол!

Лиза журналистиканы бек сюеди. Ол къурагъан телерадио бериулеге хар ким да сюйюп къарайды, газетледе, журналлада статьяла басмалайды. Ол теманы тап сайлай, аны тынгылы ачыкълай да биледи – факмулуду, эринген деген не болгъанын билмейди. Табийгъатны, адамны юсюнден назмулары да ариу тил бла, иги суратлау кюч бла жазылгъандыла. «Черек ауузу – бешик жырым» деген китапны окъурукъла мени ол сёзюмю ангыларыкъдыла.

Лизаны юсюнде болгъан дагъыда бир иги шарт – ол ёксюз сабийле тургъан юйде нёгерлери бла байламлыкьны бюгюн-бюгече да юзмейди. Ленинабад шахар ишленгенли 2500 жыл толгъанда, анга аталгъан къуанчха Лизаны да чакьыргъандыла. Ол анда кёп шуёхлары, тенглери, танышлары бла тюбешгенди, аланы алгъыш сёзлерине тынгылагъанды, къумач сокъгъан комбинатха барып, кесини станогуну къатында олтуруп, чырмаусуз ишлеп тебирегенинде уа, алайда болгъанла тамашагъа къалгъандыла.

Быйыл тенг-жууукь, туугъан, туудукь Лизаны юбилейини къууанчын эте, хар ишине – жашау жолуна багъа биче, анга игилик тилерикдиле – бек алгъа саулукь, узакь ёмюр.

ШАУАЛАНЫ ХАСАН.

КЯЗИМНИ ЭСГЕРМЕСИ БЛА СЕЛЕШЕ

Тюбейме келип санга,
Эрттен жолукъгъанча жерге.
Назмучу терен сагъышда
Тизеди жангы тизгинле...

Жазгъыда гюлле ачылып,
Жашнай турсунла, дегенсе.
Дуниягъа инсан къошулуп,
Ёлмей жашасын, дегенсе.

Сёзден ишленнген эспертменг
Ёлюмсюз болду ёмюрге.
Журтунгу, гюрбежинги да
Сюйюп, келебиз кёрюрге.

Оюлмаз ёлюмсюз къаланг –
Намысынг бийик элингде.
Жоюлмаз сылтаусуз баланг,
Сен ырахат жат кёрюнгде.

Баш ура, келебиз санга –
Холам тарны бийигине.

Сыфатынг кезде сакълана,
Жашайса халкъны эсинде.

Зулму жолунда жоюлуп,
Къайтмазгъа кетдинг, не мадар.
Къаядан къаты халкъынгы
Бюгалмады ачы къадар.

Заманны жели, бораны
Сени жырлатды, жилиятды.
Сен жарсый келген халкъынга
Энди уа жарыкъ танг атды.

Тюзлюкню чырагъы жанды
Кючю сыналгъан халкъынга.
Кёпдюле фахмулу жашла,
Кир къондурмазла атынга.

Кавказда къысыр къаяла
Айта тургъанча – аузынг...
Нальчик башында къабырны
Сылайды Холам аязы.

МАЛКЪАР БЛА КЪАРАЧАЙ

Жаз ортасы, шош ингирде,
Къысыр къаяла къойнунда,
Сагъышлы сюелеме мен
Малкъар черекни бойнунда

Малкъар сууу, суху саркъа,
Сёлешеди мени бла,
Сенден манга хапар айта,
Жыры бла, кюлгени бла.

Ол биледи жүрегими
Ачыга тургъан жарасын.
Уллу Малкъар бла Къарачай –
Бир ата-ана баласы.

Сени манга жылыуунгу
Бу суу толкъунла берелле.
Кёкден къарагъан жулдузла
Анда сени да кёрелле.

Арабыз узакъ кёрюнюп,
Сыфатынг кёзден кетмейди.
Санга атагъан сёзюмю
Ауазы санга жетмейди.

Сен – суу къундузум, жулдузум,
Жюрек жаууму ашайса.
Бердим да жанымдан юзюп,
Дайым биргеме жашайса.

Къыйнды къадаргъа тѣзген –
Сюйдюрюп жазыу жазмагъан.
Айдан, жылдан кѣрлюкме деп,
Арабыз а – азаймагъан.

Жокъду жашау деп сенсизлей,
Алай келеди кѣлюме.
Санга тансыкъдан, ашыкъдым
Бу сен жарытхан элиме.

ТОЛСУН, ДЕЙМЕ ХАР БИРИНИ УМУТУ -

Хорлам кюн – байрам кюн къууанчдан толуп,
Заман терк барады, чархы бурулуп,
Озгъан уруш, кюйген элле, сахарла...
Эсибизден кетмезле, унутулуп.

Энтда, тенгим, тынчлыкъ бермезле бизге,
Душман окъла салгъан ачы жарала.
Агъач аягъы да къыйнай, жюрюйдю
Сакъат солдат сырт жоллада, абына.

Жаралы къарт солдатлагъа жолукъсам,
Къайгъыларына мен да къайгъырама.
Кесим да ауур жаралы болгъанча,
Ачийма мен, жарсыйма, къыйналама.

Къайсы тауда, тюзде къалдыла алай
Къолсузну да – къолу, бутсузну – буту?
Бу байрам кюн мен, аланы алгъышлай,
Толсун, дейме, хар бирини умуту!

УММАИЛАНЫ МУХАЖИРНИ ЭГЕЧИ БАЙХАНАТНЫ ТИЛЕГИ БЛА ЖАЗЫЛГЪАН НАЗМУ

Тюбюне оюлсун, тюбюне батсын
Терс оноулары къаласы.
Мал вагонлада жилий барады
Мухажирни уа анасы.

Бизден сора да, ой, болгъандыла
Жашлары кетгенле фронтха.
Ата-аналарын ашырадыла
Ой, къум тюзлеге «курортха».

Офицер кийим ариу ушайды,
Мухажир, сени санынга,
Окъ жаралагъа, ой, тѣзалмадыкъ,
Тѣзюб турабыз жанынга.

Ой, сенден тынчлыкь кетди,
Мухажир Ата журт уруш башланып,
Бир бек жашчыкьлай кьойдунг дуниянгы,
Окь жараларынг ашланып.

Замансыз кетип, бизни жилиятдынг,
Кьалай кьыйынды ауушхан.
Кимге аманат этгенсе бизни,
О, манга талау жабышхан?

Иги муратынг бодду, Мухажир
Мариям бла той этерге.
Аллах да жашау бермеди сизге
Муратыгьызгьа жетерге.

Сени халкьынга алай суйдюрген –
Ариу кьылыгьынг эм ызынг.
Кьабырынгдан жилият кетеди
Мариям атлы суйген кьызынг.

Кюнубюз тийип, алай келеди
Ма тегерекге – башлагьа.
Эгечинг Байханат бир бек жилияды,
Суйгенинг кетип башхагьа.

Миллетибизни тамам жартысы
Киши топракьда кьалгьанды.
Сени ачыуунг саулай эллинге
Сау болмаз жара салгьанды.

Халкьгьа эркинлик чыкьгьандан сора,
Бары Кавказгьа кетдиле.
Кьазахстанны ма кьум тюзлери уа,
Ой, сени кьонакь этдиле.

Кесинг алмагьан алтын Жулдузунг
Бизге Москваны танытды.
Алып келдик да туугьан элинге,
Малкьар таулары жарытды.

Жыргьа тийишли эдинг, Мухажир,
Эркин болмадыкь жырларгьа.
Кечпончюлюгь' а себеп болгьанды
Алтын Жулдузну урларгьа.

Алтын Жулдузну алып бардыкь да,
Жер-жерден келип кердюле,
Сен жатхан жерни огьурлу халкьы
Сый да, хурмет да бердиле.

Ата журтунгдан топуракъ юлюшню
 Жатхан элинге бергенбиз.
 Сыйлы саугъангы туруп алмадың.
 Ёпкелеп. къайтгъа келгенбиз.

МЕН А ЖИЛЯП, ИЗЛЕЙ ЭДИМ АНАМЫ

Мал вагонла элтип тюзге атханда,
 Кюннубюз да жилий-жиляй батханда,
 Къырал берген уууч ундан аш этип,
 Кёз жаш бла бирге аны татханда,

Насып излей, къыргъыз жерни къыдырдыкъ
 Ёлмез ючюн жан сакъларгъа кюреше,
 Машогубуз къыйынлыкъдан болуп тыкъ,
 Бизге андан азап юлюш юлеше.

Сынай эдик артыкълыкъны, ачлыкъны
 Уллу-гитче, туугъан жерге тарала,
 Ёлгенле кёп, сынамайын къартлыкъны,
 Гыржын бурху тапмай, кёкге арала.

Ачлыкъдан да къыйын эди минг кере
 Халкъыбызгъа жетген жюрек къыйынлыкъ.
 Айыпсызгъа айып жакъгъан ол төре
 Жашау халгъа марда болуп, сыйынып.

Аманлыкъла игиликге саналып,
 Адамланы кёп тутсала къадалып,
 Къыраллыкъны кючлейбиз деп, ийнанып,
 Кенг жайылып адамсызлыкъ, мурдарлыкъ.

Не хатасы жетген эди анамы,
 Ачдан ёлген гитче эгешчигими,
 Журту ючюн уруш этген атамь,
 Юч жылымда неда мени кесими?

Къарын тоя башлагъанда аш-суудан,
 Къатынгда уа болмай жууукъ адамынг,
 Ёлюп кетдинг, жарлы анам, ачыудан,
 Кётюралмай кёчгюнчюлюк азабын.

Жиляй эдим, къабырынгы къучакълап,
 «Бери чыкъчы бугъуп турмай, анам», – деп.
 Башчыгъындан, сыларыкъча ийнакълап,
 «Нек жилийса, ачмы болдунг, балам?» – деп.

Къалгъан эдим жукълап къабыр юсюнде
Жюрексинип, жилий кетип алайда.
Сен а мени кетюрдюнг да тюшюмде,
Алып кетдинг, турмайыкъ – деп былайда.

Эталмадым мен санга бир игилик,
Къыйынымдан жыйрыкъ алып бермедим.
Тобукъланып тилер эдим кечгинлик,
Болгъан эсе, анам, мени терслигим.

Кюйсюз заман айыргъанда бир бирден,
Кетген эдинг къоюп Къула Тюзюнде.
Мен а жилип, излей эдим кесимлей,
Ма ол энди кетмей къалды тюшюмден.

Ёзге жерде къалды сени къабырынг,
Салалмадым барып анга гюлле мен.
Ёлгенсе деп жетмей эди акъылым,
Аны ючюн кеч дейме, энди, анам, сен.

1993

НЕК ЧЫКЪДЫНГ АЛЛЫМА

Нек чыкъдынг аллыма,
Нек салдынг къайгъыла?
Жарсыулу жүрекни
Нек алдынг къолунга?

Кёрмейми эдинг сен
Бюгюннге деричи?
Сезмейми эдинг сен:
Сюймеклик сёз – энчи!

Тынгысыз жүрекни
Тынчлыгъын да алып,
Сен чыкъдынг аллыма,
Къайгъыла да салып.

Мен суйдюм деп, сени,
Ичинги билдирдинг.
Бу жаннган ёртенде
Жанымы кюйдюрдюнг.

Сагъышла бла мен...
Мен бла сагъышла...

Экибиз жашадыкъ,
Насыпха ашыгъа.
Кёмюлген отуму
Мыдыхын чачхан – сен.
Туманлы кюнюмю
Ышарып ачхан – сен.

Къадарны ачысы
Нёгерлик этгенде,
О, къайда эдинг сен,
Насыбым кетгенде?

Бюгюн а къатымда
Ауазынг эшитилди,
Насыпны кенгледе
Къалгъанын билдире.

Насыбым жалан ол –
Тюбешиу жарыгъы,
Чакъдан бир жолугъуп,
Аллынга барлыгъым.

*ХИТИЙЛАНЫ Мухадин,
урунууну ветераны*

БЁРЮНЮ ДЕРТИ

(поэма)

1

Жаз кюнлени биринде,
Хайт деген жаш кюнюмде
Атым ауур жоукленип
Базардан келе келип,

Элге, юйге кечиге,
Тирелдим суу кечюуге.
Кирирге – суу кьутуруп,
Сагьышландым олтуруп:

Узакь жолну кетерге,
Кёпюр бла ётерге,
Айтсам бираз агьартып,
Кьыркь кьычырымдан артыкь.

Турмай чёгюп кечгиде,
Урдум атны кечюуге.
Сууну тюз ортасында
Ташайдыкь шорхасына.

Суу айырды атымдан,
Бек багьалы затымдан.
Жашаудан умут юздюм,
Телилигими сюздюм.

Аягьымда чабырла,
Ёшонюмде хазырла,
Башымда чьрта бёркюм,
Жюзалмадым мен эркин.

Болсада кьучюм барда
Тьялмазса, суу, жайрга
Деп, кюрешдим жюзерге,
Сюймей умут юзерге

Кьутургьан суу ташлагьа
Ачыгып ура, кьагьа,
Тюз аманны кебинден,
Суу жагьагьа чыкьдым мен.

Атым – жигит Шохайып,
Этсегиз да бек айып,
Бутум, кьолум бошайып,
Жыгьылдым, эсим тайып

2

Кёпмю жатдым, не да аз,
Урду бетиме аяз.
Жайыкьдым да, кёз ачдым,
Алайдан кери кьачдым.

Узакь баралмай чёкдюм,
Кёз жашларымы тёкдюм.
Сакьлай болур юйдегим
Деп, кьыйналды жюрегим.

Гууулдай хайран
Кьаралып кёзюм, кьашым,
Эзилсе да тёрт саным,
Жеринде эди жаным,

Не дериесе бу кюйге?
Къалай барайым юйге:
Атымы элтгенди суу,
Къуруд арбазда уа дуу.

Хазырладан төртчюю,
Жокъ, башымда бёркчююм.
Чепкенчигим да хурттак,
Къысха айтсам – ишим как.

Бир заманда къарасам,
Жортуп келди алашам.
Жайыкъды сылхыр башым.
Сыладым кёзюн, къашын.

Машокларым сёгюлюп,
Нартюхчююм тёгюлюп.
Хау, ишим тюйюлду тап,
Къалай этгин, не хыйсап?

Хуржунумда шайым жокъ,
Аш юйюмде майым жокъ
Акъ унум угъай жармам
Жокъ. Юйге къурлай бармам.

3

Болмаса да апасым,
Бармам юйге арпасыз
Къайытыргъа деп артха.
Секирип миндим атха,

Деп, къатылдым жоргъама,
Не айтырма соргъаннга,
Кесинг келдинг сау, эсен,
Мирзеуюнг къайда десе?

Биз жетгенлей пошт жолгъа,
Тирелди сары жоргъа.
Ары, бери атлады,
Ол артха туракълады.

Къарасам – кёксюл бойнакъ,
Итден къоркъуп бет жоймакъ!
Къатылдым да мен атха,
Бютюн тепчиди артха.

Тутар умутда аны
Сермеп алып аркъанны,
Атдым этмезча ажым,
Бойнуна тюшдю жыжым.

Алашагъа къатылдым,
Аркъан къаты тартылды.
Не сейир, не тамаша,
Жол кёл алды алаша.

Кёрсе да аякъ тиреп,
Башладым итни сюйреп.
Баям этсем мен эсеп,
Гюнях алдым бир кесек.

Тохтамай жортууумдан,
Чыгълмай къоркъууумдан,
Кече атым да иги,
Терлеп жетдим бир элге.

Къачан келсенг да айып
Къабартылы къарт Найып.
Мен анга бек базаына,
Бурулдум арбазына.

4

Атны быкъыгъа такъдым,
Эшик, терезе къакъдым.
Чыкъды къарт Найып чартлап,
Жаш кибик, тири атлап.

Салам, келям болушдукъ,
Тынчлыкъ, саулукъ сорушдукъ.
Къартны къолунда чыракъ,
Тили – алтын чапыракъ:

«Ким тюйгенд сени, былай? –
Деди, бетими сылай. –
Юсюнгде жокъ сау жеринг,
Жыртылып кийимлеринг.

Болмагъанмыд, эй аман,
Жашлыкъны къояр заман?
Тюйюшоу жетген жерде,
Ушайд сенлей эрге». –

Бош этесе сен айып,
Жанымча кёрген Найып.
Тюйюлме аллай буруш,
Болмагъанд туююш, уруш.

Кесими суугъа атып,
Кетейим жюз да батып.
Тюйгендиле суу ташла.
Акъыл жокълукъдан башда.

«Алай эсе кечгинлик,
Этсенг да сен эссизлик,
Энди акъыл жыярса,
Чёрчеклени тыярса.

Бу уа неди, бу жатхан,
Къаны тюгоне къатхан?
Бичакъсыз сойгъанса да,
Ёлтюрюп къойгъанса да!»

Айтдым болушун къартха,
Бир сёзюн салмай артха.
«Сора кёрейик итни,
Деп Найып тешди жипни».

5

Чыракъны жарыкъ этди
Ит угъай, бёрю эди.
Аудурдукъ ары, бери,
Къымылдамады бёрю.

Юй бийче стол къурады,
Тынчлыкъ, саулукъ сурады.
Оздурмасакъ да артыкъ,
Кёмюк боза да тартдыкъ.

Манга дарман жакъдыла,
Дохтурлача бакъдыла.
Келдим бираз кебиме,
Адамлыкъ эсебине.

«Тынчай» – делле да жатдым,
Терен жукъугъа батдым.
Бир аман тюшле кёрдюм,
Тынч жукълатмады бёрюм.

Кийимлерими жамап,
Кир-кипчигине къарап,
Къурутхан эди бийче,
Аз да жукъламай кече.

6

Танг жарыгъында туруп,
Чыкъсам арбазгъа уруп,
Къонакъбайым бёрюню
Излегенча кёрюндю.

Мен да къошулуп чапдыкъ,
Къоншу эшик да къакъдыкъ.
Табылмады сау элден,
Бёрюню кёрдюм деген.

Кёп тюрлю ойгъа кирдик,
Тапмазыбызны билдик.
Сейир эте къарашдыкъ,
Аш къангагъа жарашдыкъ.

Азыкъгъа хурмет этдик,
Терен ушакъгъа кетдик.
Болсада заман жетди,
Атланыр мурат этдим.

Айтды туруп къарт Найып:
«Этме сен манга айып,
Берейим кесек арпа,
Болса жюклерем арба.

Менде да жокъду къолай,
Алай барма сен къурулай.
Кёп бералмайма жокъдан.
Кюз артынад бир жокъла,

7

Арпа жюкледим атха,
Кёп алгъыш эте къартха.
Найып, узакъдан жолум...
Сау къал деп, тутдум къолун.

Хапарны къысха берсем,
Жыйылдым юйге эсен.
Этдиле жилияу, сыйыт,
Мени ырбыннга жыйып.

Айтдым бийчеме хыны,
«Саудула чархым-сыным»!

Ач болурла сабийле,
Арпа тарт, тылы ийле.
Манга уа төше төшек,
Солуйуюм мен бир кесек.

8

Кёре турганлай жашны,
Къаралган кёзюн, къашын,
Айтсам да болган ишни,
Ыйнанмад хазна киши.

Кюлген да болду ачыкъ,
Кетер этдиле къачып.
Хапарны айтханда мен
Чамланды къарт Сюлемен:

«Болганса акъыл-балыкъ,
Жашха ушамайд халынг,
Атарча кесинги суугъа,
Кимед ызынгдан къуугъан?»

Тапмасанг айтырға сёз,
Къол кётюр, тынгыла, тёз.
Энш къарай эки кёзюм,
Чыкъмад аузумдан сёзюм.

Да кюлген турсун кюле, –
Мен, этерими биле,
Хапарыма къайтайым,
Ахырын да айтайым.

9

Этсегиз кесек тёзюм,
Алдад тамаша сёзюм.
Хапарым, ант этеме,
Сейирине ётеме.

Къалмай ызымдан ачлыкъ,
Излерге будай, ашлыкъ,
Ётгенде бир жыл чакълы,
Таудан ёзеннге саркъдым.

Жукъа болса да хуржун,
Атны базаргъа бурдум.
Хар капекге талаша,
Жюкленди къарт алаша.

Кесим да минип атха
Кетдим мычымай артха.
Къайытдым ингир ала
Биягъы Найып къартха.

Сюймесем да тохтаргъа,
Керек эди жокъларгъа.
Хан къонакъча кётюрдю,
Уялтыб а ёлтюрдю:

Берсем бир нартюх къапчыкъ,
«Баям къалмазем апчып.
Бюгюн да ары ётюп,
Келдинг базаргъа жетип».

Мен тиледим кечгинлик.
«Жокъду сенде энчилик.
Къыйнамаз умут этип,
Кетдим базаргъа ётюп.»

Чай иче, лахор эте,
Бир ишден бирге ёте,
Тынчайыр заман жетди,
Мен къонакъ юйге кетдим.

10

Ашыра юй тамата,
Чыкъдым жолгъа танг ата.
Къаты тутду къолуму,
Азыкъ салды жолума.

«Сау къал» деп асыл къартха
Къатылдым сары атха.
Юйюме бек ашыгъа,
Кетдим элден ташагъа.

Болганда тюз кюн орта.
Алашаны солута,
Юсюнден жүгюн алып,
Жибердим кишен салып.

Иерин жастыкъ этдим,
Терен сагъышха кетдим.
Ырахатланып жата
Эдим, кёрмейин хата.

Тыйянсам, къарай таугъа,
Не эсе да бир къаугъа
Мени кёзюмю ачды,
Сагъышларымы чачды.

Ийнансагъыз сёзюме,
Жукъу кирмед кёзюме.
Къарасам бир ит жаллы,
Айланып манга аллы,

Келеди таудан энип,
Баям да мени кёрюп.
Тынчлыкъдан кетди маза,
Сахилик этди таза.

Келед энип тик жолну,
Атым шайтанлы болду.
Берданымы сермедим,
Терк окъуна жерледим.

Сол жанымда арба жол,
Арт жанымда терен къол.
Билмей къайры барырын,
Жан-жанымы къармадым.

Къолну эринде атым,
Отламайын сир къатып,
Къулакълары жумулуп,
Башы къолгъа бурулуп.

Кишнеди эки кере,
Сакъ бол деп, белги бере.
Бир кесекден бёрюню
Къабыргъасы крюндю.

Ийисгеп кёрдю атны,
Олсагъат жерге жатды.
Эки атлай да жата,
Хансны ичине бата,

Келеди манга жанлап,
Тюз да юсюмю марап,
Бассам сампалны малап,
Къалмайамыд къауал чарлап?!

Секирип тутду бёрю,
Суу-салам – аркъа терим.
Биз бир-бирге байландыкъ,
Болгъанымы чайнады.

Терледим бютюн да бек,
Нек чарладынг, къаууал, нек?
Къоркъуу кирсе да аман.
Эсиме тюшдю къамам.

Терк чыгъарып къынындан,
Бекледим быгъынындан.
Бираз шошайды бёрюм,
Жетмеди манга ёлном

Туурадым ары, бери,
Атдым юсюмден кери.
Ол да къанымы тёкдю,
Къарыусуз болуп чёкдюм.

Бир жанына бурдум сакъ,
Тюгю, жангы къарча, акъ.
Мени тас болгъан бёрюм!
Аллай сейирни кёрдюм.

Хапарымы бошайым,
Алай былай къошайым:
Толуду хапар къапчыкъ,
Энтда къарарбыз ачып.

ЖУГЪУТУРНУ ЖАРСЫУУ

Биз – кийик жугъутурла –
Бийикледе жашайбыз.
Къарлы къышла келселе,
Къаудан кырдык ашайбыз.

Эталгъан амалыбыз
Олду – ансы жашау жокъ.
Адам кёрмей отласакъ,
Жюрек – рахат, къарын-токъ.

Юрке, къоркъа жюрюйбюз
Къаялада, ташлада,
Кечиниу тынч туюнюлдю
Таракъ-таракъ башлада.

Къарлы боран кюнледе
Баш сугъар жерибиз жокъ.
Кюн ачылса уа, бизни
Марайды огъурсуз окъ.

Вертолёт бла келип,
Саныбызны санайла.
Илишаннга салсала,
Уллубузну сайлайла.

Бизни бир кишиге да
Бир хатабыз жетмейди,
Алай, уугъа келген а
Юлюш алмай кетмейди.

Да, биз къайры барайыкъ?
Биз кимге тарыгъайыкъ?
Ачыуубузну айтып,
Кимге сарнап жиляйыкъ?

Бизге бир кюн чыгъармы
Коркъмай, рахат жашаргъа,
Ушкок таууш эшитмей,
Ышныр эте жатаргъа?..

АЗАТ ПОЭЗИЯ

(баргъаны)

* * *

Белгилегенибизча, хар фахмулу поэтни чыгъармачылыкъ ишинде, Жаухарча жылтырап, кёрюнюп тургъан, бир ёзек сыфаты неда сыфатланы къаууму болмай къалмайды. Ол сыфат эсе да сыфатланы къаууму жазыучуну энчилигин белгилеген, аны атын, тукъумун танытхан тамгъасычады. Жазыучуну оюмуна ачхычлыкъ этип, биргесине жюрюген мухуруча. Додулары Аскерни поэзиясында аллай сыфатла кёп тюрлюдюле, аладан бек тутхучлусу – жолду эм аны кенг магъанасыды. Кертиди, энчи тамгъалары, сыфатларынача жолгъа кёпле эс бура келгендиле, сёз ючюн, орус халкъны айтхылыкъ поэти А.Твардовский, Отарланы Керим. Алай Додулары Аскер жолну сыфатын кесича къурап, философия жибин дуниягъа кёз къарамын ёз суратлау бла мадарланы болушлугъу бла ачыкълайды. Аны ангылагъан да тынчды, нек дегенде биз хар бирибиз да жолоучулабыз, инсанла бир-бирге ушамгъанларыча аланы жоллары да энчидиле. Додулары Аскерни да лирикасында жол кёп кере айтылгъаны аны бла байламлыды. Поэтни чыгъармачылыкъ ишинде «жол» демеклик «жашау», «заман» дегенча ангыламагъа тенгди. «Жолунга жатады ай», не да «Чыгъама энтда да жолгъа», деп да андан жазады поэт.

Ол затланы эсге ала, Додулары Аскер «жолну» жырчысыды дерге тийишлиди. Хар иш – уллусу, гитчеси да – жолда тамамланады. Инсан ангыламагъанын, билялмагъанын жолда ангылап, жашауну жашырын шартларын алай ачыкълайды.

*Жол да уа игини
Амандан айыргъанма,*

деп жазады поэт назмуларыны биринде.

Неда:

Жанымда баргъаннга ышанама,–

дейди башхасында.

Айтханыбызча, «жол» демеклик жашау дегеннге тенгди, жолда жюрюген жашайды, иш тындырады муратлагъа жетеди дегенчады ол. Итиниулюгю болмагъан не да излеуню жолундан ажашхан жамауатны аллында жууап сезмегени кертиди. Инсанны халимлигин ёсдюрген, адамлыгъын ёсдюрген да тохтаусуз талпыныууду, жол жангыртып, алгъа барыуду. Билим, ангылам бла байламлы ёсмеген а жажиллей къалады, ол угъай керексиз оспарлыкъгъа хорлатады. Дуниягъа аллай кёз къарам-

ны ачыкъялай, Додуланы Аскер, айтханыбызча, нарт сёзлеге тенг этерча назму тизгинле жазады:

***Тохтагъан суу тенгиз
Кёрюнюр кесине,–***

дегенча.

Тохтагъан суу – тохтагъан адам – анга къадары буюргъан заманны керексиз оздурады. Айхайда, аллай адам кеси кесин ангылап, дунягъа кёз ачхынчы, акъны къарадан айырыргъа тынгылы тюзелгинчи жашау юзюлюп да къалады. Адам улуну аллай бушуулу кёлсюзлюгюню юсюнден да поэт окъуучусуна эс тапдырыргъа, сагъышландырыргъа жазады. «Адамла игини амандан толу айыргъынчы ёмюрлери озады, деп.

Заман, жол инсанны къадары, жашауу – была барысы да бир тизмени къурайдыла поэтни философия жибин белгилеп, поэзиясына турурукълукъ этгенледе да аладыла. Ол жаны бла къарагъанда, Аскерни «Арба» деген назмусу миллет лирикабызда тынгылы айтылып, махталгъан назмуладан бириди. Жашауну шош саркъгъан окуяларына бла болумларына къулакъ салып, бирикдирип башлайды поэт назмусун:

***Эки ат
Жегилген арбагъа,
Чапханлай,
Тагъыла эдик
Биз,
Сабийле.
Арбачы,
Айланып,
Къамичи бла
Узала эди
Бизге.***

Биз барыбыз да сабийлигибизде ол затланы сынай ёсгенбиз. Алай кёз бла кёрген, кеси сынагъан гитче жашау шартладан бла окуяладан уллу поэзияны отун чакъдырыр ючюн фахму бла усталыкъ керекди. Аскер сабийлик дуняаны тынгылы ачыкълап, башха, андан кенгиракъ, философия мекамгъа жол ишлейди. Ашыкъмай, шартланы эпосну сабырлыгъы бла тийишдире. Ол философия мекамгъа жол ачхан атланы бири – акъды, экинчиси – къара. Экиси да арбаны тири тартып барадыла. Ызы бла атла да, арба да башха магъанагъа айланадыла. Акъ ат – ол жашауну алгъа элтген кюч эсе, къарасы анга ёртюшедеги кючдю. Ала экиси да энди арбаны тартмайдыла – «заманны» тартадыла. Анга кёре чабып арбагъа тагъылгъан сабийле да заманны бешигинде тебиретилген сабийле болгъанларын ангылайбыз. Назмуда заман, арба деген ангыламли бири бирлерин алышындыргъан тенг сыфатландыла. Заман – арба – сабийлени, уллайгъан адамланы да къайры элтеди – ол белгисизди. Додуланы

Аскер аллай соруу салып, аны юсюнден барыбыз да саггышланырча жазады. Поэт жаланда жолну ахыры кьайдады, не бла бошалады, деген соруулагъа толу жууап береди:

*Заманны
Кимди билген
Ол кьайры
Атланып баргъанын,
Жумушун да?
Аны ызы уа
Къалады
Жаланда
Сынлада.*

Додуланы Аскер заманны арбаны сыфатыны болушу бла кьргюзтеди. Хар инсан миннген арбасын тюз жолгъа тюзете билгенича, заманны ёз фахмусуна, усталыгъына бойсундурургъа кьолундан келликди – аны керексизге оздурмай, адамны адамлыгъын сакълатхан мардагъа сыйынып. Болсада Додуланы Аскер заманнга, атлагъа жюген салгъанча, жюген нохта салып, аны суйген жанына бардыралмазын да уста биледи. Алай былайда тас этмез ючюн заманны хыйсапсыз оздурургъа керек туююлду, деген фикирни да ачыкълайды.

* * *

Додуланы Аскер ариу кылыкълы, таза жюрекли жашларыбыздан бириди. Миллетни маданиятын суйген. Анга кьере литературабызны жетишимлерин, тил байлыгъыбызны жамауатха баямлар ючюн ол уллу кыйын сала, миллет кыйматы болгъан жумушла тындыра келеди. Жашауда белгилеген кылыкъ, адет жорукъларындан поэт жигитине не да жигитлерине юлюш чыгъармай кьоймайды. Ол себепден Аскерни лирикасында инсанлыкъ бла таза ниетлик, инсанланы бир-бирлери бла шуёх байламлыкълары неден да багъалы ниет ырысхылагъа, баш жерни алып, адамлыкълны ёлчеми, мардасыча ачыкъланадыла. «Огъурсузлукъ бермез жетишмеген кюнню», – деп, Аскер уллу рухийлиги, сынауу болгъан поэтча жазады. Ёхтемлик бла эслилик, тазалыкъ бла халимликдиле Доду улуну лирика жигитини илишанлары. Поэт да ол оюмун, ангылауун ачыкълар ючюн жаз тил излеп кюрешмейди: керти шартла, адамлыкълны бийик илишанлары ачыкъ сёзлени юсю бла да табадыла окъуучуну жюрегине жол:

*Къыралым
Садакъа жыйгъанда да,
Базынмай биреден тилерге.
Болгъанын алыма
Жайгъанды да,
Ыйлыгъырма жукъгъа тиерге.*

Алай Аскер жаз тилге да устады. Жашауда, табийгъатда эслеген, кѳрген илишанларын жыйышдырып, алагъа кѳре, жашырын тил, суратлау-ачыкълау амалла жарашдырыуунда закийлигине ким да бюсюреу берирчады. Биз башында айта келгенибизча, кѳп назмулары, неда назму тизгинлери окъуучу тил тѳбюнде айландырып турурчадыла:

**Итинмей,
Насындан узакъ
Турсанг, болурму игирек?
Желде бийикдеги бутакъ
Бюгюлюучюдю безирек.**

Аз сѳз къоратып, терен фикирни ачыкълай билмеклик – къыйматлы жорукъду. Ол Аскерни поэзиясына кесини тамгъасын, белгисин да салгъанды: терен магъананы къысха да, шатык да тизгинлеге сыйындырыуу поэтни энчилиги («Ётмек да, суу къуруса, сакъланады кѳпге. Керекли кери къуулса, сыйынады «кепге»). Ол жаны бла «Кюз», «Кюйген таш», «Терс эди кеси» эм да кѳп алача назмула кертида малкъар поэзияны тѳрѳнде сыйлы жер алырчадыла. Табийгъатда кѳре, эслей келген шартланы хайырланып, Аскер миллетини къыйын тарих къадарын, аны энчи къыйын илишанларын ачыкълауда да жолун жазып, излеп да белгилегенди. Сѳз ючюн, «Кюйген таш» деген назмугъа къарагъыз. Малкъар халкъны чыдамлыгъыны юсюнден оюм этерге ол ташны сыфаты поэтке онг бередиди.

* * *

Додуланы Аскер бийик умутлу, хар неге да таукел кѳзден къарай билген поэтди. Айтханыбызча, жарыкъ кѳллю, халкъына, миллетине ийнаныулу, иги къуууму бла жашагъан, ишлеген. Болсада ол да заманны адамыды. Заман а къыйынды, игини бла артыкълыкъны, хыянатчылыкъны тенг ёсдюрюп семиртген. Айхай да, жашаууну жылыууна шежда эте билген фахму аны ачы сууугъун да сезмей бла кѳрмей къаллыкъ тѳйюлдю. Ол себепден Аскерни лирикасына заманны ажымлы атламлары, бузукълыкъ келтирген жорюшлю зорлукъ да энлерин салгъандыла.

**Азатлыкъгъа ычхынганлай,
Ауузубузну тыялмайбыз.
Жолсуз баргъан къачхынчылай
Сабырлыкъгъа тыянмайбыз!**

Озгъан ёмюрню арт онжыллыгъында тарыхха кѳз къарам тюрленгени бла байламлы инсанланы кылыкълары да тюрленгендиле. Бютюн да тарых, дуня ангыламлары. Эркинликни магъанасын терс ангылап адепсизлик этгенлени саны кюнден-кюннге ёсгени кертиди. Аллаиланы Аскер «Жолсун баргъан къачхынчыла» бла тенглешидиреди. Быллай сыфатланы ачыкъ, жашырын магъанасы да болгъаны къайсыбызгъа да

баямды. Тап, ол заманны темасы, мухуруду дерге окъуна жарарыкъды. «Келир кюннге жырламайма, озгъан кюннге жилимайма» деп да поэт аны ючюн жазады. Аны бла бирге Доду улу арт төрт-беш жылны ичинде осал жанына тюрлениулени инсан кылыккълагъа сыйындырыргъа, жыйышдырыргъа да устады:

***Къайгъы да жокъду, шоиду тёр.
Азат болгъанбыз, не да айт!
Кимни да сёк, хайыр да кёр,
Файда келтирмеген кёр, уят.***

Поэтни «Оспар», «Сынар кегет терек», «Ол тюз болса» дегенча чыгъармалары жюгю тил бла жазылып, малкёзлеге, керексиз ушакълагъа бла зарлыккъгъа хорлатхан адамланы толу сыфатларын къурайдыла. Аллаи чыгъармаланы ёнлери, сёз, суратлау-ачыкълау мадарланы сайлаулары да башхадыла. Аны айтханыбыз, автор ачыкъ сёзледен, жашырын тилге, андан да ушашдырыулагъа ёте, не да аланы барысын да бирикдирип, заманны бетин, жүрюшюн тынгылы ачыкълайды. Поэтни иги къууум бла бийик умутха ийнаныуу кючлюча, адепсизликге бла кылыкъсызлыккъгъа дерти да алай кючлюдоле. Анга кёре сёгюу салгъан шартланы ачыкълауда Додуланы Аскер къара бояула бла хайырланыргъа да ёчдю, ол угъай асыры тириди, мадарлыды, дерге тийишлиди.

***Хар ким бёрюдю энди бир бирге,
Сени игилигинг къайда къалыр.***

Болсада, башында белгилегенибизча, Аскер жарыкълыккыны сайлагъан, бийик умутлагъа ийнаныуун сакълагъан поэтди, инсанда. Поэт жамауат жашауну, дуняны кыйырсыз-чексиз тенгизге ушашдырады, тенгиз а чайпалса-чайкъалса да тенгизлик бетин тас этмейди. Доду улу кесини ол оюмун, философия жибин биягъы нарт сёзле бла эриширик тизгинлени кючу бла ачыкълайды. «Келир кюннге жырлай турдукъ, жырыбыз кюзде тирлик» деп да бошуна жазмайды поэт.

Неда:

***Къуруп кетсе да бир черек,
Тенгиз къалады тенгизлей.***

Дагъыда:

Умут тенгиз а чайкъала турады дайым кёлюнде.

* * *

Додуланы Аскер жашауну кенгден-теренден ангылап, аны тынчлыгын, кыйынлыгын да толу кёргюзте билген поэтлерибизденди. Аны оюму, философия жиби да кеп бутакълыды, дерге да тийиншлиди.

Поэтни аллай фахму илишанлары «Бетден бетге» деген поэмасында бютюн тынгылы шартланнгандыла.

Айхайда, ол лирика-эпикалы чыгъармады. Сай жерде толу черек саркъыганлай, басымлы хапарлагъан эм да ачыкълагъан поэмады. Чыгъарманы сюжет ызы буду, ол былай айныйды, дерча туюнюдю, нек дегенде хапарлауу бир ызгъа тюшмейди, болсада поэма тизгинлиди, къурау эм жорюш агъачы чыгъарманы фикир къолайын, тарых окуяланы тизмесин тири айнытырча жарашдырылганды. Аны айтханыбыз: поэманы къуралыуу эки баш жигити бла байламлыды – лирика жигит бла жамауат, миллет.

Лирика жигит миллетни жашыды, келечилеринден бириди. Миллет сынагъанны, кӛргенни ол да сынай ёсенди. Башха жаны бла къарагъанда уа лирика жигитни кӛп илишанлары халкъны да къылыкъ илишанларыдыла, дерчады. Поэманы темалары халкъны жашаууду, аны къыйын тарыхы, жорюген-къоратхан жолуду. Миллет бла тарых миллет бла инсан, миллет аллында жууаплыкъ, аны бирлиги, дегенча сорууладыла поэтни сагъышландыргъан. Аз санлы халкъны жарсылулары кӛпдюле, аны басынчакъларгъа, уу тишин жетдирирге уа кӛпле ёчдюле. Хата, къыйынлыкъ билмей тургъанлай чыгъып къаладыла. Болсада поэтни ангылаууна кӛре, миллетге халкъ кеси этмеген хатаны киши да этмейди, хата, жарсыу чыгъа эсе, ол кесини ичинден чыгады. Бютюнда бусагъатлада. «Отунланы да жандыргъан кеслерини юзгелеридиле», деп да поэт андан жазады. Чыгъарманы лирика жигити ёз аллында, миллет аллында да уллу жууаплыгъын сезген, халкъ ючюн къайгъырыуу болгъан адамды Бушуулу ишлени чирчиклендирген жууапсызлыкъды. Ол сакъланмагъан жерде «Намыс да, сый да бир кюнлюкдюле», – дейди Доду улу. Нени да мурдор ташы бирликди, нӛгерлеринги, хоншунгу, ахлуларынгы сыйлап, аланы ангылай билмекликди. Адамны инсан этген миллет топурагъыды, аны адетлери, тӛрелери.

*Кеси эркин ёсген терек –
Кӛгет бермез – чыбыкъ ийип,
Жангыз аны билдим терен,
Эски бӛркню алчи кийип.*

Анга кӛре Аскерни лирика жигитини бек уллу жарсылуларындан бири халкъда бирлик болмагъанла бла байламлыды. Аны юсюнден поэт ачыкъ жазады («Адамлыкъдан уллу, бийик санга тау болмады жерде. Жаланда жокъ эди бирлик, жарсыу санга андан жетди»). Малкъар халкъ кӛп тюрлю къыйынлыкъла сынай келген эсе да тилин, ниет ырысхыларын сакълай келгенди, мындан ары уа миллет алагъа бютюн тынгылы сагъаймаса, агъач кеси «жонгурчаларындан» кюйгенлей болур деп, Аскер аны эскертди окъуучуларына.

* * *

Башында сагъына келгенибизча, Доду улу жашауну, инсанланы да кӛп тюрлю бетлерин бирикдирип ачыкълай билген поэтледенди. Юлгюге айтханда, адамны ич ишлери осал, иги, махтаулу къылыкъладан къуралгъаны кимге да баямды. Анга кӛре хар инсанны «ёз бӛрю-

сюню», «кьузгъуну» болгъаны да белгилиди. Алай адам дегенинг «ёз бёрюсюню» ауазын, улуун маданияты бла тунчукъдуруп, ич огъурлу-лугъуна жол ачып жашайды. Болсада былайда заманны жорюшон эсге алмай да жарамайды. Заманны кыйынлыгы, ол угъай кюйсюзлюгю кёп адамланы кюйсюз этеди, жалаңда былайда сакълыкъ, жууаплыкъ керекдиле. Ол затланы эсге алып, Додулары Аскер «Бёрюнню улутма» деп назму жазады. Бёрюлерин улутханла асламдан аслам бола баргъанларын «къара кьузгъунларыны тышына бошлагъанланы саны асыры озгъанын да поэт арт жылланы энчилигича ачыкълайды. Аны айтханым: Аскер бёрюлерине, кьузгъунларына жол ачханланы юслеринден кёп назму къанатлындыргъанды: ала барысы да окъуучулары адежликге бла сакълыкъгъа чакъырадыла. Ол жаны бла «Черек», «Жангыз тал» дегена артыкъда махтаулудула. Табийгъатда эслеген болумларына бла шартларыны жашырын магъана берип, неда аланы жаз тилге, белгилеге айландырып, жашауну бушуулугъун бла жазыкъсыныгусузлугъун, ёрюшон ачыкълауда усталыгы Аскерни энчиликлеринден бириди:

*Барады суу,
Жагъаларын талай.
Барады ол,
Тамырларын тарай,
Жагъасында ёсген талны
Жангызлыгъын
Элемей арталлы.*

Малкъар халкъны поэтлери дуняны кенглигин, уллулугъун да ангылап, аны хар бюртюгюн – жангыз чёпден, терек бутакъдан башлап, таулагъа дери кёрюп, эслеп, фикирни ёчюлмезлик чырагъын жандыра билген закийледиле. Поэзиябызны ол тюрлю усталыкъ энчилигини юсюнден айта келебиз. Алай ол энчилик да фахмулукъну айтхылыкъ илишаны эсе да, ёсюю, жорюшо тохтагъан усталыкъ туююлдо – ёседен ёсе, жангы бет алып, окъуучулары сагъышларын, сезимлерин да жангырта баргъан усталыкъды. Аны сагъыннганыбыз: сёз искусствода къалу-баладан бери ачыкълана келген темала окъуна малкъар халкъны поэзиясына жангы жол табадыла.

Сёз ючюн, соймекликни темасы. Ол бек эрттеден айтыла келген, кыйын темаладанды. Алай, тиширугъа кёз къарам, аны сыйлай билмеклик миллетни эсин белгилегенича, соймеклик да жамауатны, поэтни да ангылауну, рухийликни кюзгюсюдо. Болсада, соймекликни юсюнден тынгылы сёз айтыр ючюн поэтге фахму бла усталыкъдан сора да ниет хазнагъа уллу ийнаныулукъ, кёк тежеген изми да керекдиле.

Додулары Аскер кесини назму китапларында соймеклик бла байламлы кёп назму жазгъан поэтлерибизден бириди. Алада аны лирика жигитини ич дунясын соймеклик жарытханы ачыкъланады. Кертиди, поэт окъуучуларын анга ийнандырып муратда энчи сёзле, суратлау мадарла излерге алданмайды. Таза, керти сезимге ол керек да болмаз:

*Сангырау жангызлыкь
Бойнумдан асханда,
Эсгереме сени
Ол узакь Бахсанда
(«Узакь Бахсанда»).*

Неда:

*Дуня – мени төрт кьабыргьам,
Жууугьум, узагьым да – сени кёзлеринг
(«Төрт кьабыргьам»).*

Сюймеклик – инсаннга насып, кьанат берген сезимди. Болсада суймеклик толуп, адамны насыбыча кьалгьанлай турса эди, ким биледи, поэтле анга чыгьармала жоралагьандан талып, эригип кьалыр эдиле. Алай суймекликни бир сейири – толмаса да жызычуну сансыз этмейди – насып сезим, сагьышны зауукьлугьун берип, бийик умутха учундурады.

*Мен суйгенча, болмады, угьай,
Мен суйгенча болдукь да болмаз эди.
.....
Мен суйгенча болмады, угьай,
Мен суйгенча болсада – суймез эдинг,*

деп жазады Табакьсойланы Мухтар.

Сюймеклик толса, насыпха кьууанган кьыйын тьуйюлдю. Толмагьан суймекликден ёнгелемей кьалгьан, насыпха санагьан инсанлыкьны, эслиликни илишаныды.

*Сенсиз кюнюм – кюнсюз кюнюм, -
Сакьлай эдим – кьайтмадынг.
Санга айтыр сёзюмю башхагьа айтмадым, -*

деп, Табакьсой улу андан жазады.

Малкьар халкьны поэтлери суймекликни ёз тазалыгьын ачыкьлап чекленмейдиле: ол аланы лирика жигитлерине кёп тюрлю сезимни бирлиги бла ёртенлендиреди жюреклерин – кьууанч, жарсыу, аллануу, сокьурануу, жангызлыкь, бушу дегенча. Алай лирика жигитни жюрегинде ол сезимлени дунясы толусунлай ачыкьланмайды. Ачыкьланган бир сезимни юсю бла поэт окьуучуну башхаларына да ишекли этеди, кьууанч сезим жюрекеге жарсыу бир тюрлю кьайгьы да кьозгьагьанын ангылатып. Юлгюге айтханда, Доду улу Аскер «Узакь Бахсанда» былай жазады:

*Кьалай азды заман бир бирни таныргьа,
Алай кёндю амал бир бирни жсауларгьа.*

Неда:

*Эсге тюшсенг, болдум кьама кесгенча,**Мени эсгерме сен а ёмюрде.**Ёхтем кюеди ичинден, кесеуча,**Сюймеклиги теренди ёхтемде**(«Ёхтемни сюймеклиги»).*

Лирика жигитге сюймеклин салган кьууанчны, жарсыуну, бушуу-лукь сезимни юсюнден поэтле Додулары Аскер, Бегийланы Абдуллах, Ёлмезланы Мурадин эм башхала ачыкь айтыргьа да тартынмайдыла. Ол заманда назмуну тили кесгин, шатык да болуп, магьаналары бла бир бирден узакь шартланы жууукьлашдырыуда усталыкь жангырады:

*Къайгьым – тенгиз,**Сюймеклигим – жыры ёлген чарлакь.**Къалдым сенсиз,**Кёлсюзлюгюм насыбымы урлап**(Табакьсойланы Мухтар).*

Таза сюймекликни кючу уллуду. Ол кюч поэтлени сёзлерин, тизгинлерин да къанатлы этеди. Алай туююл эсе да, алай сунарчады: сюймекликге жораланган чыгьармаладача «алтын бюртюкле», нарт сёз-леге тенг болурча, неда окьуучу тил тюбюнде айландырырча тизгинле башха темалагьа жазылган назмулада эркин жюрюмейдиле. Сёз ючюн, «Бир тауну башындан къараган – минг тауну тёппесин кёралыр узакь-да» (Додулары А.), «Сенден толуду кюнюм, ызынгдан барады жолум» (Созайланы А.), «Зарлыкь уун жюрегиме кьоймадым, жутлукь этип, намысымы жоймадым» (Табакьсойланы М.) дегенча эм башхала.

Сюймеклик таза, кьууанчлы сезим эсе да, ол поэтлени лирика жигитлерине, айтханыбызча, келип, ала аны уллу насыпча кьубулта эселе да, кьууанчларына, жарыкь сезимлерине толусунлай берилип, шукурланып къалмайдыла. Аны сылтауу недеди деп сагьышланганда, Ата журтларына, миллетлерине сюймекликди, дерге тийишлиди.

Жюреклеринде тиширыулагьа, жууукь адамларына бла туугьан жерлерине сюймекликни сакьлагьан, алагьа табынган поэтлерибиз кьыйын сагьышларындан бла миллет бла байламлы жарсыуларындан азат туююлдуле. Халкъына, миллетине кертчилик, сюймеклик неден да сыйлыды. Ол сюймеклик тиширыула бла байламлы сюймекликни мутхуз этмейди, тунчукьдурмайды деп да айтхан кьыйынды. Нек дегенде, миллетни миллет этген ата-бабадан къалган жер, ниет, ырысхыла – төреле, тил – барысы да бюгюнню кьыйын кюнледе ажымлы болмай сакьланамыдыла, бармыды аланы келир кюнлери огьесе заманны жюрюшю аладан кючлюмюдю деген фикир къайсы поэтибизге да тынчлыкь бермейди, мудах да, къайгьылы да этеди. Аллай къайгьы поэзиябызгьа (Кьулийланы Кь., Отарланы К.) кёпден бери тынчлыкь берме-

генди. Алай бусагъатладача уа шургулу тнойюл эди. Ол себепден Табакъ-сойланы Мухтар китапларыны бирине «Чарх оюн» деп атагъанды:

*Тёнгереп келеди чарх,
Болгъанны бузуп-оюн...
Сагъайып сакълайды халкъ,
Ахындан бошан, уюн.*

«Халкъ болайыкъ» деп да андан чакъырады Созайланы Ахмат.

Халкъ болайыкъ, бирликни, кишиликни сакълайыкъ деп, жазадыла Зумакъулланы Танзиля, Гуртуланы Салих, Бегийланы Абдуллах, Беппайланы Муталип, Ёлмезланы Мурадин.

Анга кёре, 1930-1960-чы жыллада табийгъат бла байламлы ачыкъланган магъана, ниет да башха бет алгъандыла. Сёз ючюн, Къулийланы Къайсынны тенгизге ашыгъып, аны бла оспар сёлешген тау суучукъну жарыкъ жырчыгъы энди шургулу болуп, жилиуча эшитиледи:

*– Нек сытылады тенгиз былай?
– Бери келип тутулгъан,
Мында батып, унутулгъан
Черекле жилийдыла алай
(Созайланы А. «Тенгиз»).*

Неда:

*Озгъан кюнню сюземе,
Келлиги уа – белгисиз.
Къууанчларынг чууакъды,
Жарсыуларынг – сууукъ.
Жагъаларынг узакъды,
Тенгиз таба жууукъ...
(Додуланы А. «Черек»).*

Малкъар халкъгъа ёге болгъан заман поэтлерибизге кёп тюрлю соруулагъа жууапла да излетеди. Аладан бири – миллетибизни от жагъасын ёчюлтмей ким сакълар, аны ёмюрю узакъмыды огъесе юзюлеми турады деген сорууду. Тилин-тинин да сакъларыкъ миллет кесиди, аны кишилиги, артыкълыкъ этмей, артыкълыкъ да этдирмей, ТЮЗ ниетге табыныуду – олду поэтлени лирика жигитлерини ич дунияларыны рухий жиблери. Жарсыулу сагъышына кёре Къулийланы Къайсын Прометейге кёп чыгъармала жоралагъанды. Хар ким – сюрюучю, хуначы, алим адам, устаз, жазыучу, къаячы да кеслерича Прометейдиле деген оюмну окъуучуну эслеринден кетермегенди.

Прометейлик бла анга чакъырыуну бусагъатлада малкъар халкъны поэзиясыны баш энчиликлеринден бири болгъанды.

«Тёзезибиз», – деп махтанганлай,

**Чыгълмайбыз кьайнар буздан,
Кьочхар мулхар малтагьанлай,
Ычхынмайбыз бауубуздан.
Мурат а энтда да алдар,
Аллыбызда жьылтыраса,
Алай табарбыз бир мадар,
Жюрек жолну жьылыталса, -**

деп жазады Додуланы Аскер, мадар эталмай, «Тёзюмлюбюз» деп махтанганла «Тёш ашап» бармайдыла деген оюмну эсге салып. Ол жаны бла Табакьсойланы Мухтарны поэзиясына энчи кесамат этерчады:

**Биз да саубуз, - деп, чыгьып,
Сюелалмайды бири,
«Сен» дей, «мен» дей, ашыгьып,
Ташаядыла керу.**

Табакьсойланы Мухтар литературагьа 1980-чы жыллада келген потлени барысындан да жашды, алай усталыгьы эртте тохташханды. Бююнледе ол республикабызны окьуучуларына, андан тышында да белгилиди. Кишиге ушамагьан ёз жолун тынгьылы ызлагьан. Мухтарны поэзиясына, бир сёз бла айтханда, кьырал саясатдан, аны идеологиясындан, кёзбауундан бла текьоталыкьдан толу азатланган поэзияды дерге керекди. Анга кёре поэт малкьар халкьны озгьан тарыхын, бююнню кюнлерин, жарсыуларын – барысын да жюрегине сыйындырып, келир кюнлерини, барлыкь жолуну юсюнден терен сагьышланып, айтыр сёзюн, фикирин ачыкьлагьан.

Табакьсойланы Мухтарны жютюлю, фахмусу да аны алдамайды – жашауда, жамауат аллында сёзюн ачыкь да, тынгьылы да айтханыча, поэзиясы да алайды.

Поэтни лирика жигити миллетини узакь заманына, миллет төрелерине, адетине бла тюз ниетлигине табынып, келир кюнлерини юсюнден сагьышына берилген адамды. Халкь туугьан жеринден кьысталып, бир талай жылны ичинде учузлукь сынап тургьаны бла келир кюнлерини белгисизлиги биригип, тынчлыгьы сыйыргьанын поэт жашырмайды: «Суу жагьада олтурама сагьышлы» деген тизгин бла башланады Мухтарны «Чарс» деген китабы. Поэтни лирика жигитини халын, жюрек уруун белгилеген назму тизгин.

**Сагьышларым, юзюлюп, суугьа тюше,
Хар бири да таба ачы юлюшюн.
.....
Пулгура да эшитилмез жагьада...
Туз кьуяма сау болмагьан жарама, -**

бу тизгинле назмуну башлагьан тизгинине кьошулуп, лирика жигитни ич дуниясын, бютюн да тынчлыгьын алып тургьан кьайгьысын белги-

лейдиле. «Туз къяума сау болмагъан жарама», «жана тургъан жарам» деген сёзлени ёчгеге айтмайды – жюрекден суурулуп алынган сёзледи ала.

Лирика жигитине тынчлыкъ бермеген сагъышланы, жарсыууну ачыкълай, Мухтар бизни миллет поэзиябызда төрелени айнытып, неда жангыртып чекленмейди, окъуучугъа белгили болмагъан суратлау-ачыкълау мадарлагъа да жюрюш алдырады. Поэтни юч-төрт назмусуна кёре эмблематикасын къурасакъ окъуна, биз аны ол энчилигин шарт кёрлюкбюз. Сёз ючюн, «биягъы тенгизге кёмюлген къайыкъла», «жер юсюнде бир хата этмеген таш, нек жарылдынг», «мени жаргъан салта», «къалай ачыу эди ол», «жюрегинде къара жор», «тирликсиз саргългъан кюзлери», дегенча.

Халкъгъа жетген зорлукъну юсюнден сагъыш Мухтаргъа лирикалы сюжет ызлы назмуланы («Жар эринде», «Мухажирле орамы», «Ата журтубузну») жазаргъа кёллендиргенича, бир бирледе къайнасы ашланса элия ургъанча, къысха айтып да жюрегин чёкдюреди. Алай ол къысха айтылгъан тизгинле магъана жаны бла къысха туююлдюле: сюжет жиплери болгъан назмуладан кем къалмай жылыу береди:

***Кимден къоруулай эдинг, балам, бизни,
Неден къоруулай эдинг, балам?
(«Жашы уруида жоюлгъан таулу ананы кюйюнден»).***

Бир бир алимлени айтханларына кёре, сёз сайлауда усталыкъ бла аны макъамын эшите билмекликни магъанасы уллуду, алай адамны поэт, жазычу этген ол шартла туююлдюле. Инсаннга поэт деп айтдыргъан халкъны бла адамны къадарларыды, аны баш борчха алып, сагъышлана билмекликди.

Табакъсойланы Мухтарны уллу поэтлени тизмелерине кёшуп, атын ыспас бла айтдыргъан ол энчиликди, кесин халкъны уланыча жюрютгени бла байламлы энчилик. Бютюнда терслик-тюзлюк, тенглик-кишилик дегенча ниет ырысхыланы тарых, философия фикирни даражасында ангылауун эсге алсакъ, поэтни инсанлыгъы тынгылы болгъанына ийнанырыкъбыз.

Сагъына келгенибизча, Мухтар назму тилни не тюрлюсюне да ёчдю, къайсысын да ачыкълар фикирине бойсундура биледи.

Поэтни ол усталыгъын белгилей, тарыхны жюрюшюн, аны чоллакълыгъын жаз тилге сыйындырып, жазгъанына окъуучула бютюн бюсюрейдиле:

***Биягъы балтала къалдыла эшикте,
Биягъы бегеул сакълагъан эшикле,
Ким атлы, ким жыяу, биягъы ишеклик,
Биягъы айрылыкъ, биягъы эришлик.
(«Биягъы»).***

Поэтни жүрек урууу кѣп тюрлю шартла, окъуяла бла байламлыды. Алай халкъны апчытхан артыкълыкъла, кемчиликле, зорлукъла саркъмай, бет алышындырмай, малкъар халкъны босагъаларына къайтып келип тургъанлары тынчлыкъ бермейдиле. Поэт, миллетни бетине къарап, анга айланып, «тарыхынг окъуна урланды, къымдыла гудула» деп, жарсыуун ачыкъ айтады.

Мухтар XX-XXI ъмюрлени жүрюшлерин толу билип, ангылап ъсген поэтледенди. Аны айтханыбыз – жазуучуну чыгъармачылыкъы жаланда ол жашагъан ъмюрге къуллукъ этеди демеклик туююлдо – суратлау литератураны ъмюрюне чек жокъду. Бизни фикирибиз – Мухтар башында сагъынылгъан эки ъмюрню жаймасын-чучхурун да толу билгени бла байламлы къырал, инсан даражалы шарайыпла миллетни къадарына чырмау болгъанларына уллу эс буруп, жазады демекликди.

Озгъан заманлагъа къарап, аланы энчиликлерин эсине тюшюрюп, поэт былай айтады:

*Къыйынлыкъ къуюлуп келгенде,
Юсюнге оюлуп келгенде,
«Къыралым!» - деп, ариу кѣргеним,
Къанымы-жанымы бергеним,
– Уой, тюзлюк жолундама! – деген,
Айт, къалай этдинг бу ишни сен?
(«Марамагъыз»).*

Табакъсойланы Мухтар лирика жигитини, миллетни да дунияларын къурап, ол кѣп бетли болгъанын ачыкълайды. Ол дунияда къууанчны терслик тунчукъдуруп тургъанын жашырмайды. Жашагъан ъмюрюне, XX ъмюрге да «Сокъур ъмюр» деп да андан айтады. Аны шартларын жыйышдырып, айып этген, сейирсинген, чамланган сѣзлерин да ар-тха салмайды:

*Биз таулу элле эдик,
Биз толу элле эдик,
Кимге не этген эдик?
Кюл этдиле бизни,
Тюп этдиле бизни...*

Неда:

*Ашадыгъыз, ашадыгъыз...
Тоймадыгъыз,
Ташны, агъачны да
Къоймадыгъыз,
Халкъны терисин
Сыдыртдыгъыз...*

Мухтар миллетте терслик этген кючню шартлап чекленмейди. Ол зор кючню тамыры недеди, ким бла, не бла байламлыды, аны хорларча кюч бармыды, неда терс ишге терсди деп, сюелирча инсанлыкъ, дегенча соруулары салып, аны алагъа жууаплары поэзиясына энчи низам бет алдырады. Кертида, башында сагъыннганыбызча, озгъан заманланы – 1942-1944 жылланы терслепп, аланы ызларындан келгенлени азат этмейди. Поэтни лирика жигитини, халкъны да дуняларын сыйырып, барамталагъан бу неда ол ёмюрдю демекликде туююлду – не заманда да аз санлы халкъла бла байламлы къабыл кёрюрча къыралны миллет саясаты болмагъанды, бусагъатлада да ышанырча саясат къуралмагъанды – Мухтаргъа ачыкъ сёз айтдыргъан ол шарайып ишди.

Табакъсой улу бусагъат заманны терслеуде да азатды. Алай ол жаны бла поэт жангыз да туююлду. Литературагъа арт жыллада келген Ариссейни жаш поэтлери, жазыуучулары бизни заманны жюрюшпоне сёгюю салырдан артха турмайдыла. Малктар халкъны сёз искусствосунда да терсликни сюрген «демократиягъа» налат бергенле аз туююлдюле (Зумакъулланы Т., Созайланы А., Бегийланы А., Додуланы А., Беппайланы М., Байзуллаланы А.). Болсада ол жаны бла Мухтарны кёп назмулары миллетни тил туюбюнде айланган сёзледен къуралгъанларына ыразы болурчады:

- *Биз да халкъбыз, халкъ!*
- *Угъай, туююлсюз!*
- *Бизни да жерибиз!*
- *Жокъду жеригиз!*
- *Тауларыбыз, сууларыбыз, ташларыбыз!*
- *Сизни туююл – бизнидиле ала.*

Поэт тюзлюк бла терсликни, халаллыкъ бла сугъанакълыкъны бетден бетге сюелип даулашханларын, даулашда сугъанакълыкъ бир тюрлю марда билмегенин кёргюзтеди. Ол жаны бла Мухтарны кёп назмулары сахна оюнча къураладыла дерге тийишлидиле. Алай ол ачы, бушуулу сахна оюнланы баш жигити бармыды, бар эсе, кимди, кишилиги недеди, сугъанакълыкъны аллында бел иймей, миллетим, миллетими жери, тили, төрелери, тауу, ташы деп, сюелирге базыналлыкъмыды – ол сорууладыла Мухтарны сайлауун, кёп назмуларыны жюрюшлерин, макъамларын да белгилеген.

Мухтар малктар халкъны кенг, ариу, бийик дуняларын къурап, аны ачыкълай билген поэтди. Ол кенг, ариу дуняда ётлери, миллетим дей билген кюрешчиле жашаргъа керек эдиле. Аллайла бардыла, миллетни жерге къаратырыкъ туююлдюле деген муратына уа ийнанмайды. «Юююм деген – кёп, элим деген – аз, былай барса – къазаныбыз къайнамаз» деп, да андан жарсыйды. Башха назмусунда поэт былай айтып, жарсыйды:

*Уллу кёллю таулула
Жашайбыз, ёлмей-къалмай,
Кеси аякъ туюбюздөн
Кесибизни алалмай.*

Поэт туйюшге, керексиз даулашха чакъырмайды, миллетни келечилерини кьозутургъа да итинмейди. Ол шуёхлукъну, тенгликни излеген, аланы кюсеп жашагъан назмучуду. Алай шуёхлукъ бла тенглик сакъланыр ючюн адам дегенинг кишилигин бла миллет ёхтемлигин сакъларгъа борчлуду. Борчларындан къачханла хомухла туйюлдюле, сатхычлагъа тенгдиле. Жашауда хар нени да – тёзюмлюкню, сакълыкны, кишиликни, шуёхлукъну окъуна ёз мардасы болгъанын поэт тынгылы ангылагъанладанды:

**Сакъланайыкъ, тёзе да билейик,
Жалынмайыкъ, тилей да билейик,
Болушурукъду! – Баш да урайыкъ,
Угъай дегенге – аллахдан айып
(«Айып бла бирге – налат да»).**

Болсада тюзлюк келир, терсликни, керексиз дауну ол хорлар деген ахшы умутуна ийнанмагъан поэтледен туйюлдю Мухтар. Тюзлюкге бла шуёхлукъгъа, тенгликге жораланнган поэзияны кючю уллуду – анга ышаннганын да жашырмайды поэт:

**Назмуму жюрек уруунда
Эшитиледи Малкъарны орайдасы,
Азатлыкъгъа чакъырыуну хайдасы –
Болурму да жазгъанымы файдасы...**

* * *

Табакъсойланы Мухтарны поэзиясы кёп ауазлыды, жашауну жюрюшюн белгилеген шартлагъа жораланнган. Социальна-саясатлы ачыкъ сёзлю назмуларындан жаз, табийгъат тилли чыгъармалагъа ауушланнган. Анга кёре Мухтар кесини поэзиясында, бютюнда «Чарс» деген китабында, малкъар халкъны жашауунда эки тюрлю дунияны къадаарын ачыкълайды. Айтханыбызча, бир дуниясы ол социальна-саясат бла, саясатны терсбоюн къарауашлары, жалчылары бла байламлыды. Ол дунияда эки тюрлю кюч бетден бетге сюелип, туракълашып кюрешедиле – къайсы кюч хорларыгъы белгисизди. Алай малкъар халкъны андан башха сайлауу болмаса эди, керти да тузакъда тургъаннга саналыр эди. Болсада, аны башха – экинчи – насып, къууанч берген дунияны жарыкъ бетин суратлайды Мухтар. Ол дуния зынгырдауукъду, кёкге итиннген таулары бла, шаудан сууларын, череклерин ай жарыгъы кюмюшлендирген, тереклери шууулдагъан, кырдыкы ёзенле, тёшле, ёзенле, «Минги тауну жыры эшитилгенлей тургъан». Анда, ол дунияда, жарыкъ тойла, «азатлыкъны» къанатла тауушу, анда лирика жигитни атасы, башхаланы да огъурлу аталары жылы мал орунлагъа къойларын жыя, жашайдыла.

**Мен туугъунчу сен билдинг аны –
Жокъду санга аз да тырманым.**

**Къор болайым жангынга, жаранга – балхам,
Акъялман да, чомарт да, дуниям, -**

деп, ёхтемленеди поэт.

Бийик, зынгырдауукъ, къышы, жазы да бирча айбат дунияны сыфатына тийишли сёз, белги, ачыкълау-суратлау бояула тапхан тынч туююлдо. Алай Мухтарны фахмусу чомартды: аны сёзю сабыр бола билгенича, атха миннгенча, жюйрюк да болады. Ол сёз эпикалы кенгликни, лирика жумушакълыкъны да сыйындырады. Сёз ючюн, хапарлагъан назмуларындан бири былай башланады:

**Бу къартны мен эртмеден танийма,
Кеси жангыз къалгъанды ол...**

Неда:

**Терек ёседи алай –
Кёкню кёклюгон тансыкълай...**

Табакъсойланы Мухтар сёзлени ушашдырып, бир бирге чалдырып, ойнагъан халда да жазады – сагъыш эте билген окъуучу уа аланы терен магъаналарын ангылап, жютюлюклерине къууанады:

**Тансыкъ болгъаннга айт –
Чыкъгъанды ай:
Мангылайчыгъында ай –
Жортады тай.**

Мухтар поэзиясында бир бирге къошулургъа, бир бир ызларындан тизилирге юйренмеген сёзлени юйюрсюндюрюп, ич сезимин, дуниясын ачыкъларгъа бойсундурады. Не да сёзню багъасын тынгылы билген поэтди ол, деп кесаматларгъа тийишлиди. Болсада, биз башында эсгерте келенибизча, былайда иш кёп сёз билгенде не да сёзлени хайырлана билгенде туююлдо. Жазыучулукъну къанатландыргъан фикирди, халкъны, миллетни къадарыны юсюнден оюмунгу азат болуп ачыкълауду. Анга кёре уа поэт жюрек уруун узун сёзден эсе, къысха сёзге бек ышанып да къояды. Къысха шарт айта билмеклик – ол да Мухтарны усталыкъ илишанларындан бириди:

**Туугъан жерим –
Жерни бир кесекчиги.**

Санга сюймеклигим чеге –

Жер этеги.

Фахму бла ич къудуретдиле назму низамны тынгылы ызгъа салдырхан, ол жаны бла поэтни мадарыулу да этген. Аны юсюнден айта, биз

Мухтарны рифмаларын эсибизге тюшюрсек окъуна тамамды. Табакъ-сой улу тизген рифмала малкъар поэзияда аздыла деп, белгилемейбиз – Мухтарны рифмалары энчи эс бурурчадыла, назму тизгинлерини къанын жюрютген рифмала дейбиз. Сёз ючюн, ич рифмала:

*Бу къартны мен эрттеден таныйма,
Кеси жангыз къалгъанды ол,
Гулоч таякъчыгъы – таянчагъы
Бу уллу да, такъыр да дуняда.*

Не да:

*Ышандыра, ышарады
Жыйын алдагъан жулдуз.*

Толу эм тамырлы рифмаладан а, Мухтар ажашмайды десек, аны чыгъармачылыкъ иши малкъар поэзияда жангы сёз, жазычулукъ хат болгъанын окъуучу ангыларыкъды (Туушда-урушда, тёллюбюз-телибиз; жарысын-жарасын, келсенг-таулу эсенг; сындыла-басындыла, дегенча).

Рифма къурагъанына ушаш ачыкъ-къысыкъ тауушланы да къошуп, бирикдирип, кёргюзтген болумну не да суратны макъамын къулакъ эшитирча этгени Мухтарны усталыкъ шартыды:

*Ашхамда, атым чандыра, чандыра,
Ашыгъама къойчу къошха.
Наллары бла атым ташланы чакъдыра.*

Быллай жазу амалгъа илмуда аллитерация (ушаш тауушладан къош къурау) дейдиле. Ол назмучулукъ амал поэтке къууанчын неда бушуулу-жарсылу сезимин толлу шартларгъа, окъуучуну эсин, къулагъын да сагъайтыргъа онг береди:

*Энтда бир сыйлы къартыбыз ауушду.
Энди анга чыгъыш жокъ, ныгъыш да жокъ,
Халал жаны – жаннет чыпчыгъы, - учду,
Энди анга алгъыш да жокъ, къаргъыш да жокъ...*

* * *

Адам жашайма, мени жашауум барды деп айтыр ючюн ол жамауат бла байламлыкъ жюрютюп, аны аллында инсан борчун сезерге керекди. Башха туююлду – жигитликми этеди ол, огъесе къойламы кютеди, бешикми ишлейди. Ишсиз тургъан, ёз башын булжутуп кечинген халкъындан айырылып, жангызлыкъны тузагъындан азатланалмайды. Тамамлагъан жумушу, тындыргъан иши адамны кюзгюсю – анга къарап, ол кесин кёреди, жамауат да аны къылакъ-ылыгъын ангылайды. Этген

иши, тамамлагъан жумушу, къол усталыгъы – быладыла адамны ёлюм-сюз этип, халкъы бла бирлигин юзмей тутхан.

Табакъсойланы Мухтарны чыгъармачылыкъ ишини – поэзиясыны – туугургуу аллай инсанды – миллетим, туугъан жерим дей билген. Ёз миллетлигин унутмай, миллетини жумушчусу болургъа итинген. Ёз юйюм, ёз башым деп, кесин кенге тутхан – халкъдан да кенгеди. Алай болмаз ючюн ол заманын бошуна оздурмай, иш, жумуш тындырыргъа борчлуду. Къаллай жумуш, не иш? Хар ким хунерине, усталыгъына кёре. Мухтар ол оюмну айнытхан, аны жолу бла баргъан поэтледенди. Алайды, хар инсан да Прометейча жашасын, дейди Табакъсой улу. Миллетини, туугъан жерини ёкюлю болсун, азатлыкъгъа кюрешден къачмасын, къой кютсюн, мал ёсдюрсюн, бешикле ишлеп, къоншуларына болушсун. Ал сёзю, айтыр сёзю «миллет», «халкъ», «биз» демеклик болсун. Мухтарны поэзиясыны жибин айнытхан фикирни излегенде, ол «Прометейликди», дерге тийишлиди:

*Кезлеу суукъгъа хорлатмаз, бузламаз,
Алай тунчугъур да кълыр,
Сен да, мен да болмасакъ сакъ, -
Ауар таиха таянсакъ.*

* * *

Жыйырманчы ёмюрню ахырында бла жыйырма биринчи ёмюрню ал кезиунде айныгъан малкъар поэзия тамата тёлнюю келечилерини тёрелерин айнытып, заманны чаришине тийишли ёз тёрелерин да бийик усталыкъгъа жетдиргендиле. Ол усталыкъ поэзияны бир излем жолу бла жюрюш алып, къанат кермегенди: излеуню тюрлю-тюрлю жолларында чыныкъгъанды – терек ёсгенлей ёсюп, бийикге тартынып, кёп бутакълы болгъанды. Бусагъатлада бизни миллет поэзиябызда белгиленмеген, тюсюн айтханда уа, жетишимли болуп, тамырланмагъан чыгъармачылыкъ кёрюмдю, жазыу хат жокъду дерчады. Тап, бюгюнледе биз орус халкъны ёмюрледен бери сынауу жыйышдырып, махталгъан поэзиясын эсибизге тюшюрсек окъуна, сёз искусствобуз ючюн биз энишге къарарыкъ туйюлбюз.

Бусагъатлыкъ дуняда кёп миллетлени литературалары, заманнга ёрюшлик этип, жангычылыкъгъа жол ачхан сунуп, «модернизм» бла «постмодернизмни» юсюнден алиMLE кесамат сёзлерин айтадыла, кими бюсюреп, кими онгсунмай. Кёп миллет литературала, орус литература да ичлеринде болуп, постмодернизмни заманнга тийишли кёредиле. Шимал Кавказны сёз искусстволары ол тюрлю «жангычылыкъгъа» хазна итинмейдиле – тёрелени бузмагъан жазыу хатны сайлап. Малкъар халкъны арт жыллада айныгъан поэзиясыны юсюнден айтханда, ол тёрелеге тёре къошхан, аны къайсы тюрлюсюне да кенг жол ачып, эркин солугъан, азат болгъан поэзияды, деп тохташдырыргъа тийишлиди. Зумакъулланы Танзиладан, Моттайланы Светладан башлап, Мусу-

каланы Сакинатха дери, Байзуллаланы Алийден, Созайланы Ахматдан башлап, Доду улугъа, Бегий улугъа, Табакъсойланы Мухтаргъа дери назмуну хар не тюрлюсюне да уста чалыу алдыргъандыла. Былайда Ахматланы Любаны, Мёчуланы Хадисни, Байдаланы Мусаны да унутургъа керек туююлдо.

Биз атларын айта келген шайырларыбыз фахму, литературагъа кыйын салыу жаны бла тенг туююлдоле. Биз аланы бир тахтагъа олтуртургъа итинмейбиз. Сёз жангылыкъгъа итиниуюкню юсюнден барады.

Сёз дегенлей, малкъар литературагъа бусагъатлада постмодернизмни илишанлары окъуна киргендиле. Футуризм дегенни магъанасы «келлик заман» дегенликге тенгди. Ол XIX-чу ёмюрню ахыр онжыллыкларында орус литературалада белгиленнген жазыу хатладан бириди. Аны энчиликлери кёпдоле, алай бек баш илишанлары – сёз искусствону төрелеринден азатланьргъа, ниетсизликге итинирге эди. Башха шартлары тил бла байламлыдыла: тилде жорюмеген сёзле, неда сёз къауумла къуаргъа эди.

Малкъар поэзияда футуризмни (төреледен азат жангычылыкъ) илишанларыны юсюнден айтханда, төрелени эскергеннге санап, ниетсизликге итинмекликден кериди ол. Тилде жорюмеген сёзлени табаргъа неда къуаргъа итинмекликде уа поэтни фахмусу «айныгъанын», поэзияны жорюсюнде излем кёп тюрлю болгъанын ачыкълайды:

*Алай ала,
Алайлалла:
Алдай алдан,
Къаргъай артдан –
Баралалла,
Къабалалла, -*

деп жазады Беппайланы Муталипэ
Неда:

*Созулмакъ,
Бузулмакъ,
Сёз гулмак –
Къутулмакъ*

Быллай тизгинлени окъуй, ала назму тилге жарашмайдыла дерге керек туююлбюз. Аллай назмула жазгъанла, биринчиден, поэзиябыз бла окъуучуланы ёсгенлерине базаынадыла, экинчиден а, поэтни чыгъармачылыкъ дуниясы кенг болгъанына шагъатлыкъ этедиле. Сёзле къуаргъа, неда жашау шартланы тилде жорюю келмеген сёзле бла белгили этерге Созайланы Ахмат хунерин биринчи китабында окъуна ачыкълагъан эди. Бюгюнледе аны ол хунери бютюнда тирилгенди. Поэтни сёз къурау, туудуруу усталыгъы табийгъат илишанланы кёз кёрюмеген

болумланы шартларгъа, кѣзге кѣрюнюрча этерге бойсунады. Юлгюге алгъанда, «чалбаш дуния», «чалбаш ауаз», «чалбаш сѣзле», «сют татыу-лу таула», «ай къанатлы музыка», «къымыжа танг», «жаланаякъ шауданчыкъ», «сѣзле жюзюм чопаллагъа ушайдыла» дегенча.

Сѣзлени сайларгъа, аланы байлашдырыргъа усталыкъ поэтлени башха онгларын да аякъландыргъанын сагъына, эсгерте келгенибизча, ол онг нарт сѣзлеге тенг боллукъ назму тизгинле Зумакъулланы Танзиляны, Созайланы Ахматны, Бегийланы Абдуллахны, Ёлмезланы Мурадинни эм башхала чыгъармачылыкъ ишлерин окъаландырып-налмазландырып тургъанлары сѣз искусствобузну махтаулу энчиликлеринден бириди. Юлгюле орнуна Додуланы Аскерни «Салта бла тѣш арасында» деген китабындан алыннган бир къауум тизгинле: «ачыу женглерин къайырады», «Уллу Аллахды шашмагъан, кѣкде, жерде ажашмагъан», «жарты жолда къалмаз келлик», «къайдан урса да жел, толкъун жолун табады жагъагъа», «жукъ билмеген кемечиге, ачлыкъ къысса акъыл келир...». Неда Бегийланы Абдуллахдан: «жаз башы кюле келди да, суу бойнун тешиндирди», «сабырлыкъ тѣре болур – жашауну кѣре барсанг», «ырхыларын тамчыдан болдурду, шорхалары тирмен ташла бурдурду», «гумулжукла да бир ызны жюрюй жашау этедиле», «азатлыкъ ол мен тюшюмде кѣрген бир къыз эди», «къул къолтукъ тюбюнге жабышыр, аманлыкъ аманнга жарашыр...» дагъыда башхала.

Башында белгилегенибизча, бусагъатлада малкъар халкъны поэзиясында постмодернизмни илишанларын XIX ёмюрледеча, сансыз этерча туююлдо. Ол узакъ заманладача, постмодернизм жашауну масхаралмайды, анга сѣгюу салып, магъанасызлыкъгъа итинмейди. Бююннгю малкъар халкъны поэзиясында постмодернизмни илишанларын тамырландыргъан поэтлени «къошакъ оюмларыды», «жютюлюклериди». Башхача айтханда уа сѣзню ѳз магъанасын ёсдюрюрге итинмекликди.

Алай бла кеси магъаналары бла чекленип, жашагъан сѣзле, неда тюрлю ол сѣзлени тизмелери малкъар поэзияда жерлерин табадыла:

*Къарама –
Къарама, къаргъама –
Къаргъама,
Жалынма –
Жалынма,
Жаныма –
Жаныма! –*

деп жазады Беппайланы Муталип.

Неда:

*Бу гумулжукчукъ,
Азчыкъ жугъурчукъ,
Гумуду жукъчукъ,
Урчулу жсахчукъ –*

*Угу-жугучукъ...
Бу гумулжукъчукъ,
Гумму жууукъчукъ!
(Бепайланы М.)*

Ол жаны бла Бепай улуну «Тилек», «Метеке», «Топчукъ», «Къарама», «Чапхыч топчукъ» дегенча назмулары постмодернизмни бла футуризмни илишанларына толу келишедиле. Белгили закий поэт О.Мандельштам аллай сёзлеге кесамат эте, жанлары «тёммеклеринден» азатланып, бийикде учуп айланганла, дегенди.

Ёз магъаналыра бла чекленип, жашагъан сыфатла да малкъар поэзияны энчиликлеринден бири болуп жангы төре чирчиклендире башлагъанын да эскерттирге тийишлиди.

*Бахчамда
Биягъы жырын жырлайды
Сабан чыпчыкъ,
Жангыз жырын
(Созайланы А. «Тынгылайма»).*

Неда:

*Жокъ болуп къалды
Чыкъ –
Сейирлик къанатлычыкъ.
(Учупму кетди?)
Ол – азат
Зат
(Созайланы А. «Чыкъ-къанатлычыкъ»).*

Кертиди, кеси багъаларына базынган сёзлени бла сыфатланы эсге тюшюргенде, Бепайланы Муталипни чыгъармачылыгыны юсюнден энчи айтырчады.

* * *

Малкъар халкъны литературасы, узакъ жол къыдырып, кёп тарых ауушлагъа шагъат бола, миллет ниетге толусунлай 1980 жыллада табынганды дерге тийишлиди. Ол жаны бла элли жыллыкъларындан энди озгъан поэтлерибизни (Бепайланы М., Додулары А., Ёлмезланы М., Бегиылары А.) атлары окъуучулагъа эртте белгилидиле.

Биз былайда 60-70-чи жыллыкъла бла 55-чи жыллыкъланы ёрюш этер муратда туююлбюз. Бусагъатлада жахил окъуучула неда чамланыуулары къыйнагъан «кесаматчыла» 60-70-жыллыкъланы къагъып, эниш этерге кюрешип селешедиле. Алай жахиллени айтханлары-къалгъанлары да кишиге керек туююлдо. Миллетибизни чынттты интеллигенциясы, билимли инсанлары сёз искусствобузну от жагъасына 1960-чы

жыллада келгенле кимле, къаллай жазычула болгъанларын ангылагъандыла. Тюзюн белгилегенде уа, хар заманда айта келгенибизча, бизни литературабызны 65-70-жыллыкъ поэтлерибиз бла жазычуларыбыз айнытханча, башхала Шимал Кавказда ёз искусстволарын айнытгалмагъандыла. Ол да кертиди, хакъды.

Уллу орус халкъ къубултхан А.Вознесенскийни, Е.Евтушенкону, Р.Рождественскийни неда Р.Казакованы, Н.Рубцовну тизмелерине къошуп, атларын айтырыкъ поэтлерибиз бла жазычуларыбыз. Тап, 60-жыллада келгенлени чыгъармачылыкъ ишлери алай тири, тынгылы айнымаса эди, аладан 9-10 жылгъа кичиле литературабызны тёрюне ёталлыкъ туююл эдиле. Таматала кичилеге устазлыкъ эте, тёлюле алай ёседиле. Бизни ана литературабызда тёлюлены устазлыкъ байламлыкълары не заманда да тынгылы бола келгенди. Алай устазлыкъ бла байламлыкъ ушашлыкъ туююлдо: сёз искусствобузгъа 1970 жыллада не да андан аз кечирек келгенле, (Беппай улу, Доду улу, Бегий улу, Ёлмез улу, Гекки улу) Мечиланы Кязимни, Къулийланы Къайсынны эм 65-70-жыллыкъ поэтлени бла жазычуланы тёрелерине тыяна къанатланган эселе да, литературабызда энчи ызларын ызлагъандыла, кеслерини энчи жазычулукъ бетлери бла ыспасха тийишли болгъандыла. Былайда биз, сагъыннганыбызча, саясат, назму жорукъладан азатлыкъны юсюнден айтабыз. Бек башы уа, баям, саясат, къырал ниет тежегенден азатлыкъ болур. Беппайланы Муталип да аллай поэзиябызны келечисиди.

Поэт эртте тохташхан жорукъланы ыспассыз этмей эсе да алагъа баш ургъанладан туююлдо: ол жаланда туугъан жерине, миллет ниетге баш урады. Аны поэзиясыны къанын жюрютюп, жюрегин ишлетген туугъан жерине бийик суймеклик бла халкъгъа улан кертичилигиди. Беппай улугъа аладан сыйлы, багъалы шарт жокъду. Барысын да белгилеген, тамырландыргъан, жашауну чархын буруп, суратлау бояулары излетген, сайлатхан да олду. «Эльбруслу Малкъарым» деген китабыны ал тизгининде «Таулулукъ» деген назмусу миллетни уланы демекликге тенгди. Халкъны инсанына алай айтдыргъан ышанла кёп тюрлюдюле, болсада бек башы туугъан жеринге сакълыкъды, аны бла ёхтемлене билмекликди. Поэтни ол ийнаныууна хар сёзю шагъатды. Бир-бири ызындан тизилип айтылгъан сёзлери Беппай улуну сезим теренлигин ачыкълауда усталыгъын тынгылы кёргюзтедиле.

*Сагъышымыса,
Алгъышымыса,
Жан-жанымда,
Къан-къанымда –
Балкъарым
Чегемимсе,
Билимлимсе,
Тау къушлумса,
Кийиклимсе –
Балкъарым...*

Ата журтуну юсюнден Муталипни быллай тизгинлери айны бар-гъанлары къадар, окъуучуну, мукъуладисча, кеслерине тартадыла. Намаз къыла туруп шыбырдагъанча, дууа окъугъанча, Аллахдан тилек этгенча эшитиледи. Башхача айтханда уа, Малкъарны ненча тереги, бутагъы, ташы, шауданы бар эсе да, поэт да анча сёз, ачыкълау мадар табалды, дерге тийишлиди. Кёп шартлы, минг бетли, ышанлы Ата журту Беппай улун анча бояу, суратлау-ачыкълау мадаргъа кёллендиреди. Поэтни сезим, сүймеклик теренлиги чексиз болгъаныча, ачыкълау мадарлары да чексиздиле, деп да кесаматларчады. Акъыл, сабырлыкъ, эс, жүрек ырахатлыкъ да Муталипни лирика жигити Ата журтундан, аны табийгъатындан излейди, инсанлыгъын аны бла байламлы сезеди. Адамны инсанлыгъы туугъан жерине сүймеклигинден энчи этилмейди:

*Узакъдан келди таулу,
Тузакъда болуп даулу.
Шам Чегем, санга – жолу:
Къучакълай онгу, солу.
Къууанчдан топна-толу
Кёзлери, бети, къолу!
Чеп, тау да – жапсарыулу;
Кёк, жер, суу да – аяулу;
Тауларын кёрдю таулу!
(«Тауларын кёрдю таулу»).*

Беппайланы Муталипни Ата журтуна бла инсанлыкъгъа жораланган назмуларын окъугъан Къулийланы Къайсынны «Таулу болгъанын ёхтемлигимди» деген чыгъармасын эсине тюшюрмей къоярыкъ туююлду. 1940-чы жыллада алай айтып жазар ючюн кишилик бла миллетине терен сүймеклик керек эдиле. Шимал Кавказны кёп жазыучулары бла поэтлери аллай атламлагъа базыналмагъандыла – анга базынганладан бири Къайсын эди. Жан тынчлыкъ бла саясатха текъоталыкъдан эсе миллет ёхтемлигин сайлагъан. Бусагъатлада миллетинг бла ёхтемленесе деп, кишини къара чёпге тюшюрмейдиле. Болсада миллет ниет хазнала бла ёхтемлене билмеклик хар инсанны эсин, сезим байлыгън тынгылы жарытады, деп да тохташдыраллыкъ туююлбюз. Ол себепден Муталип Къулий улуну махтаулу төрелерин заманга кёре тири айнытханыны магъанасы уллуду. Бютюн да поэтни назму тизгинлери, сёз сайлауда мадарлыгъын туугъан жерине бла миллетине сакълыгъы жарытхан эсге алсакъ, Беппай улуну философия жибин толу ангыларыкъбыз.

Туугъан, ёсген жерини инсаннга, саулай миллетге да астрология магъанасы болгъанын малкъар поэзияда Къулийланы Къайсын кёп назмуларында ачыкълагъанды. Биз аны юсюнден жаза тургъанбыз. Алай Муталип жерни бла халкъны ол байламлыгъына сакъды, деп белгилерге керекбиз. Былайда «байламлыкъ» демеклик, эштада, тамамлыкъ эталмаз. Беппай улу «туугъан жер» бла «миллет», «халкъым» деген ангыламланы бир-бирден айырмайды. Халкъны миллет даражагъа чыгъар-

гъан туугъан жериди, алай аны жарытхан, анга къууат берген халкъды, миллетди. Экиси да бир-бир бетлерин жарытхан ангыламладыла. Андан болур, поэтни назмуларында ол эки «сыфат» бир бирлерин алышындыра, хар инсанны жулдузу, ташы-тереги барды деген оюмну да тынгылы айнытады:

*Бююн жыр айта кюном:
Талада назик гюлюм,
Назылы майданларым,
Къайынлы къайындарым,
Жулдузлу шауданларым,
Кийикли къауданларым.
(«Теп, тенсе, шыйых Балкъар»).*

Беппай улуну лирикасында адам кеси да Ата журтну бир бутагъы, тереги-ташыча ачыкъланган назмулары аз туююдюле, болсада асламысында инсан дуния къудретин сыйындыргъан, табийгъатха бийиклик этген жанча кёргозтюлкюнеди. «Бардыла адамлада да къанатла» деп андан жазады поэт. Неда:

*Жулдузну учуу,
Черекни чуу,
Челекни бушуу,
Ожакъны шуу-шуу,
Тирменни жуу-жуу,
Къартчыкъны булжуу!*

Анга кёре, кюн, ай, жулдузла табийгъатны, инсанланы бетлерин жарыталгъанларыча, адам да аланы кючлеринден кем къалмагъанды:

*Тёр жердеди тамата,
Тёппеси кюн къамата;
Лакъырда, оюн ата,
Уянса ол – танг ата!
Жарыкълыкъ бере, жарыу,
Хар кимге керек жаныу!
(«Жашла, жаныу»).*

* * *

Беппайланы Муталип тарых сураглау оюму тынгылы тохташхан поэтди. Дунияны, табийгъатны кёп бетлилизин кёргозтюрге итингеннича, халкъланы узакъ тарыхларын билирге, аны тынгылы ачыкъларгъа да итинеди ол. «Ата-бабаланы тамырларына жоралап», «Билгич Тоньюкук», «Кюл-Тегин» деген поэмаларын андан жазгъанды Беппай улу. Малкъар халкъ къалай къуралгъанды, узакъ заманлада ол кимни къанат тюбнде эди, уллу тюрк дунияны бир бутагъы эсе, бутакъ терегинден нек

айырылды, зорлукъ, артыкълыкъ къайдан келди, дегенча соруулугъа жууап излей, поэт тарыхны жолундан таймай, ёмюрлени теренине кирип, басымлы сёзюн айтады. Бусагъат кюнледе миллетибизни эслилигине бла бирлигине термиле, поэт къарысузлукъну баш сылтаун бирлик бла миллет ниет болмагъанында кёреди:

*Тынчыды жукъаны
Бирге жыйгъан,
Тынчыды инчке затны
Къыйгъан...*
(«*Билгич Тоньюкук*»).

Тарых болумланы, окуяланы тинте, бизни бюгюнню жашаубузгъа къайгъыргъанын да жашырмай жазады. Тап, поэт аны юсюнден ачыкъ айтмай эсе да, миллетни жарлы этип жойгъан, чачхан оноусузлукъну, тёзюмсюзлюк бла билимсизликди, деген оюмну ачыкълап, аны экинчи поэмасында «Кюл-Тегинде да» айнытады.

Миллетни онгун алгъан, бирлигине заран келтирген сылтаула кёп тюрлюдюле, ала барысы да бирча ауурдула, къыйындыла, болсада миллет ёзюлюгюн, билеклигин тас этип, тозурай эсе, аны бек уллу сылтауу кесиндеди, деп кёргюзтеди поэт:

*О, тюрк халкъ,
Сен къайыт
                                  тобагъа!*
*Бар терслик
бир сенде –
Кесингде!
Бир сенде –
кесингде,
О, тюрк халкъ,
бар терслик!*

Поэтни быллай назму тизгинлери озгъан ёмюрлени юслеринден айтылып къалмай, ХХ-чи ёмюрню юсюнден да сагъыш этдиредиле. Не заманда да халкъны миллет даражасын сакълатхан бирликди, билим бла эслиликди.

Суратлау оюмну бийик ышаны дунягъа, жашаугъа тарых кёз къарамды. Муталип поэзияны ол энчилигине уллу эс бургъан поэтлерибизденди, неда аны билим, ангылау, философия даражасыды дерге тийишлиди. Анга кёре Беппай улу тюрлю-тюрлю илмуланы, окуяланы болушлукълары бла тарыхны жюрюшюн, атламын бла аны къуралгъанланы кёре, кёргюзте да биледи. Былайда, эштада, поэт юйюр-жашау шартланы да тарыхны белгилерине айландырып, кёп назмуларын алай къанатландырады десек да, жалгъан кесаматха саналмаз. Сёз ючюн, Муталипни «Урчукъ» деген назмусу миллет тиширыулары юйюр жу-

мушларындан бирине жораланнганды: лирика жигитни анасы, кече-кюн демей, арымай-талмай, урчукъ ийиреди:

*Анам жыр айтханлай,
 Санга къапланнганлай,
 Юйюн къутхаргъанлай...
 Чирик бай этерине
 Бир бек ышаннганлай:
 Кечесин эрттенине –
 Тарыкъмай,
   такъгъанлай...
 Жанын аямагъанлай –
 Юзметге
   къошханлай...*

Назмуну сакъ окъугъан адам аны ачыкъ магъанасы бла байламлы экинчи жашырын магъанасын да тынч ангылырыкъды. Кертиди, къадалып урчукъ ийирген тиширыуну иш кёллююгю тынгылы ачыкъланады, аны сыфаты таулу тиширыулары сыфатлары бла толу келишеди. Ол юйюрюн «чирик бай этерге» кюрешеди, деп да айтырчады. Алай кеси къыйыны бла от жагъасын жарыкъ жандыргъан тиширыу тарыхдан кенгдемиди? Иш анда да туйюлдю: аз-аздан, тизгинден тизгиннге ёте, урчукъ бургъан тиширыу «тарыхны атламларын белгилеген, тарыхны бургъан» тиширыугъа тенг этиледи. Неда къыстау бурулгъан урчукъ-ба-шха туйюлдю – ол «бурулгъан, жюрюген тарыхды», дерге керекди.

*Кечесин эрттенине –
 Тарыкъмай,
   такъгъанлай...
 Жанын аямагъанлай –
   юзметге
   къошханлай...*

деп да поэт андан жазады.

Неда:

*Урчукъгъа къапланнганлай,
 Халкъын къутхаргъанлай!..*

Инсанланы жумушлары, ишлери, усталыкълары, акъыллары, эслери бирге къошулсала, хар инсан къол къыйыны бла миллетине жараса, ол туйюлмюдю тарых, деп кесаматлайды Беппай улу.

Башында айта келгенибизча, тарых суратлау оюму тынгылы тохташхан поэт дунияны кёп бетлилигин, аны сынаун, тауусулмагъан бояуларын, ким да махтау берирча, жютю кёреди. Муталипни кёз къарамына сыйыннган тала кенгди, анда жюрюмеген, къымылдамагъан, жортма-

гъан неда кёгермеген-агъармагъан зат жокъду. Жаны болгъан, болмагъан да – гумулжукдан, сенгиркеден башлап, къанатлылагъа, тенгизге, гъаршха дери. Алай барысы да байламлыдыла, жашау шынжырны тогъайларыдыла. Бири къораса, экинчисине – ючюнчюсуне заран келеди. Жашаудан, табиьгъатдан къорагъан лирика жигитни жюрегинде да мудах, шургулу сезим къозгъап, назмуланы бушуулу макъамлы этедиле:

*Къарт ием бла бирге
Сюйюучем эригирге,
Оюмда биригирге,
Кюлкюге берилирге,
Оюнда керилирге,
Ишлеге жегилирге –
Къарт ием бла бирге!
Къарт ием бла бирге
Энди онг жокъ тюберге,
Кюн ахшы болсун дерге
(«Эски юй»).*

Юлгюге алгъанда, Беппай улуну ол кёз къарамы «Не да барды», «Хар зат аздан» деген назмуларында да сылтаусуз ачыкъланады. Болсада Муталип, жашауну кёзге илиннген ууакъ неда уллу шартларына терилип, ала-ны энчиликлерин ачыкълар муратда жазмайды чыкъармаларын: аз, гитче затланы не да табиьгъат шартланы кёргюзтюуден башлап, магъаналы ниетни аякъландыра билмеклик поэтни назмучулукъ жоругъуду. Кертиди, окъуучула аллай жорукъ малкъар литературада эртте тохташханды дерле. Былайда даулаш жокъду. Алай аны хар ким кесича бойсундурады. Ол жаны бла Беппайланы Муталипни усталыгъына энчи эс бурурчады. Сёз ючюн, «Жабышмакъ» деген назмуда табиьгъат шарт поэтни кёзюне илинир-илинмез фикирин къабындырып, учуруп, кюнде-кечеде инсанланы тил тюплеринде айланнган ниетни юсюнден шатык да, жангы да сёз айтдырады:

*Къолда –
Жабышмакъ:
Бирге жабышсакъ,
Женгилди
Артмакъ –
Аякъ
Арытмакъ.*

Асламында поэт назмуларын юч-тёрт тизгинден не да сёзден къурап да чекленеди, «Кюзгю будай – кюзгю», - дегенча. Болсада, сёзге къыр-слыгъы фикирине такъырлыкъ этмейди – поэт муратына жеталады, ол угъай, аллай тизгинле уллу чыгъарманы къыйматын тутуп, даражалары бла нарт сёзлеге жууукълашадыла. Не да, Муталип кеси айтханча, алагъа омакъ жасалгъан минчакълачадыла, дерге керекди.

Беппай улуну поэзиясы окъуучу юйреннген, малкъар литература-да тохташхан суратлау сыфатлагъа бла жорукълагъа сыйынмайды эмда табынмайды. Асламысында аны назмулары жагъаларын жыртып-талап, чачакъланып, эски ызларындан жангыларына тѣгюлюп, кеслерин тыйдырмай баргъан тау суучукълагъа ушайдыла. Аланы зынгырдаулары да биз эшите келген «жыр макъамладан», эжиуледен башхадыла, шош, сыйдам макъамлагъа юйреннген къулакълa бюсюреп, бюсюремей да сaгъайырча.

Былайда Муталип «акъ, эркин» (верлибрле) назмула жазады, демклик тамамлыкъ этмейди. Нек деп, соруу салгъанда, малкъар халкъны лирикасы, Къулийланы Къайсын айтычулай, «акъ назмулагъа» эртте юйреннгенин белгилерге тийишлиди: айтханыбызча, верлибрлени Созайланы Ахмат, Моттайланы Светлана, Байзуллаланы Алий тынгылы хайырланадыла, аладан жашыракъла Додулары Аскер, Бегийланы Абдуллах, Ёлмезланы Мурадин да жаза турадыла. Беппайланы Муталип да «акъ назмуладан» къачмайды:

*Къап-къара таи,
Сап-сары ай,
Къып-къызыл кюн,
Кѣм-кѣк да кѣк
(«Чабакълыда»).*

Алай Беппай улу ол тюрлю назмулагъа артыкъ ѳч туююлдо: поэт тамырлы, толу, къуралгъан, афиксли рифмалагъа эркин таянады, аланы сайлайды, дерчады. Иш рифмалада туююлдо. Муталипни лирикасы, кертиди, малкъар поэзияда энчи жердеди, окъуучуну кесине тарта эсе да, ол энчилиги бла тартады. Бир бирле, сѣз искусствогъа жажил кѣз бла къарагъанла, была не къужур назмуладыла, деп да айтырла. Ол да хакъды. Алай «къужур» эселе да, бюсюреуге, махтаугъа тийишлидиле. Анга кѣре айтханда, Беппай улуну чыгъармалары бизни сѣз искусствобуз, миллетни эси да ѳсгенлерин кѣргюзтедиле.

Миллетни сурамы, эстетика-суратлау излеми тири айнымаса эди, «къужур» назмула къанатланмаз эдиле, тап, къанатлансала окъуна, дуния жарыгъын кѣрлюк туююл эдиле – биз не ары-бери десек да, миллет эсни жюрюшюн сезип, анга бойсунмай да къалмайбыз. Башха жаны бла къарагъанда уа, фахмулу жазычу, поэт окъуучуланы ызларындан сюркелмейди – ѳз ызындан элтеди, сагъыш этдирирге, ангылауун ѳсдюрюрге юйретеди. Поэтни чыгъармачылыкъ ишини магъанасы аны инсан бийиклиги бла байламлыды, миллетини ниет хазнасын жангырта билгени бла. Поэт дегенинг жамаутны сейирсиндирала эсе, аны адамлыгъы да бийикди, жютюдю, закийди, дерге керекди. Беппайланы Муталип алай поэтди. «Мардагъа», «жорукъгъа» сыйынмагъан назмула жаза эсе ол, окъуучулагъа ышанып жазады, миллетибизни ангылауна ийнанып.

Сѣз искусствону баш шартларындан бла илишанларындан бири

тилди, тилге усталыкъды. Аны хар ким кесича ангылайды, кими эски сёзлени билгени бла байламлы этеди, кими сыйдам, «омакъ» жаза бил-меклик бла. Алай биз не ары-бери буруп кюрешсек да, тилни жюрюшюн белгилеген фикирди. Жангы, терен оюм, фикир тилни жангыртып, анга энчи тамгъа, ыз салады. Муталип да тил усталыкъга поэтча къарайды.

Жыйырманчы жыллада уллу орус поэтлени къаууму хар не тюрлю сёз да поэзия кибикди, аны макъамын, музыкасын эшите билирге кер-кди, деп жазганды. Муталип, сайлагъан сёзлерини магъаналарын да жангыртып, аланы «ич макъамларын», «жашырын тауушларын» эши-тирге итинеди. Табийгъат, жашау болумла поэзияны отун къабындыр-гъанларыча, Бепай улугъа сёзле да чагъып, бир-бирлерин туудуруп, башхаларын къозлата, назму къурайдыла:

Таулу Ана!
Тау Ана –
Намазлана,
Къуранлана:
Тау-Уллана –
Таулулана –
Жанча жана!
 («Ана»).

Бир-бирле быллай назму тизнинлени магъаналарын сёзле бла «ой-нау» тунчукъдурады, дерге да болурга. Алай сагъыш да этип, эслеп окъугъан инсан поэтни муратын, ниетин да тынгылы ангыларыкъды. Ол угъай, сёзлени ырхыландырмай, магъаналы ниетни шатык да, шуугут да ачыкълай билгени ючюн авторгъа ким да бюсюреу берликди:

Сени амалтын –
Аммам алтын.
Неда:
Ана къызына,
Аман къызына,
Бир бек базына,
Элте ызына
Ёз арбазына!
 («Ана бара къызына»).

Ачыкъ, къысыкъ тауушланы келишгенлерин бла келишмегенлерин жыйышдырып, Муталип лирика жигитини ич ырахатлыгъын бла къуу-анчын табийгъатха, къудуретге эжиюуча да ачыкълайды:

Тюзде ёсюле,
Тауда кюселе,
Токъ ёшюнлюле,
Ариу сюзюле,

*Асыл сёзлюле,
Бир тап юзюмле –
Бишген жюзюмле...
(«Жюзюмле»).*

Кючю-къарыуу болгъан оюмгъа, фикирге сёзле, инжи минчакълача, тагъыладыла, деп жазгъанды орус халкъны уллу поэти М. Лермонтов. Закийни айтханын Беппай улуну назмулары бла да байламлы этерчады: фикир, сезим байлыгъы анга батырлыкъ береди, «сёзлени кьууушдуруп, ойнатып жазаргъа базындырады, дерге тийишлиди.

Кертиди, сёзден сёз кьозлатыргъа, туудурургъа, аланы тизерге, ойнатыргъа Муталип ёчдю. Анга кёре аны чыгъармачылыкъ ишини – поэзиясыны – тили «къуралгъан» тилди, дерге керекди. Алай былайда Беппай улуну тил энчилигине кесамат эте, биз суратлау литература эки тюрлю тилни хайырланнганын унутмайыкъ. Къара сёз бла жазылгъан чыгъармаланы (роман, повесть, хапар) тили сабырды, юйюр-турмуш жашаугъа, табийгъат болумлагъа жууукъду. Ол тилни энчилиги жазгъан адамны (авторну) жюрек тебиюуне, кьыстаулугъуна, сезим кючюне басынчакълатмайды. Лирика инсанны ич ишлешине, жюрек уруууна бла кьайнасына (эмоции) таянады. Лириканы тили поэтни ол илишанларына бойсунады, поэт сезим кючюн, кьайнасын, ангылауун ачыкълар ючюн кеси къурагъан тилни хайырланьыргъа эркинди, алай болмаса анга поэт, лирик, деп да айтмаз эдиле. Беппай улу а «къуралгъан» тилни кимден да эркин хайырланады. Кертиди, Муталип, белгилегенибизча, футуризмден кенгди дерге жарамаз (Минчакълачама, минг ачыгучама! Тюз къачыгучама!). Тап, бир-бирледе «эгофутуризмни» жоругъуна да табынады (Э, мен – Эмен!). Алай иш анда туююлдю. Поэтни тил, суратлау энчилиги аны итиниуюлююу бла байламлыды: Муталип кёзю жетген, эслеген шартланы неда окуяланы кёрюмдюлерине, сыфатларына алданмайды. Башында сагъыннганыбызча, табийгъатны, жашау кьудуретни, аланы ёзеклерини жашырын «шыбырдашыуларын», «макъамларын» ачыкъларгъа бла эшитдирирге итинип, муратына да жетеди. Ол себепден Муталип аллитерацияны бла омонимлени онгларына неден да уллу эс бурады:

*Ай, талмай,
Айталмай,
Тал къалай,
Суу талай
(«Ай, талмай»).*

Поэтни лирикасында аллитерация бла омонимлеге базынмагъан назму тапхан кыйынды. Асламысында уа поэт хазыр омонимлени хайырланмай – кеси къурайды:

*Хар бири бла
алам атлай, –*

**Къарачай атла –
аламатлай! –**

дегенча.

Быллай назму тизгинлени окъугъан Беппай улу тилни кючюн тынгылы хайырланырча амал излемейди, сёз искусствону аллында жууаплыгы жаймады, – деп айталлыкъ туююлдо. Башха жаны бла къарагъанда уа, поэтни фахмусуна багъа бичиуде, анга кесамат этиуде жаланда назмула, чыгъармачылыкъ иш эсепге алынып чекленмейди – авторну дунягъа поэтча къарай, аны поэтча ангылай билгенини магъанасы назму тизгинледен кем туююлдоле. Муталипни уа дуня кьудуретине поэтлик кёз къарамы, поэтлик сезими махтаулуду, жютюдо. Жютюлюк кесине кёре энчилик да излетеди. Беппай улу ол энчилигин, кишиге ушамагъанын да жашырмайды. Окъуучусуну аллында аны ниети тазады: мен къалай эсем да, алай жазама, санга къабыргъамы жарашдырып кюреширик туююлме, суюсенг къабыл кёр, ангыламай эсенг а – менде терслик жокъду, дейди поэт анга. Ол да тюздо: жазычуну борчу миллетни ниет ырысхысын ёсдюрюгеди, анга юлюш къошаргъады. Беппай улу аллай борчун толтурады – ангыламазла деп ангыларча жазайым деген төре уа искусствода жокъду.

* * *

Малкъар халкъны миллет поэзиясы уллу тарыхлы поэзияды. Аны айтханым: ол эртте тамырланганды, кёп ёмюрлюкдю демеклик туююлдо: бир къауум миллет поэзияла эки-юч ёмюрге жыйышдыргъан сынауну малкъар халкъны лирикасы аз заманны ичинде жыйышдыралганды, дейбиз биз. Аны төрелери къайсы литературагъа да юлгюлюк этерчадыла, кёп тюрлю жорукъла тохташдыргъанды, суратлау – ачыкълау даражасы бийикди. Биз жаланда Мечиланы Кязимни атын сагъынып къойсакъ окъуна, бир миллеге ол да тамамды. Алай поэзиябыз аны төрелерин да айнытханды: Къуйлийланы Къайсын, Зумакулланы Танзиля, Бабаланы Ибрагим, аламча, гъаршча, кенг суратлау – эстетика дуняларын къурагъандыла. Мокъаланы Магометни, Гуртуланы Салихни, Созайланы Ахматны чыгъармачылыкъ ишлери бла бюгюнледе къайсы халкъ да ёхтемленирчадыла. Додуланы Аскерни, Бегийланы Абдуллахны, Ёлмезланы Мурадинни лирикалары миллетибизни сёз искусствосуну төроне чыгъарча айныйдыла.

Болсада бир-бир поэтлерибиз окъуучула эртте юйреннген сыфатланы, суратлау-ачыкълау мадарланы, жорукъланы къатлагъанлары да ётюрюк туююлдо. Окъуучу дегенинг алайды: не бийик сёз искусствогъа да ол юйренчек болуп къалады. Юйренчек болгъан, кюнде, кечеде да омакъ жасалгъан суратлау-эстетика межамда жашагъан окъуучу уа анга сейирсинмей, сансыз къарап башлайды. Иш ол даражагъа жетmez ючюн жазычу литературада жюрюмеген, окъуучу алыкъын танымагъан суратлау-ачыкълау мадарлагъа табыныргъа керекди. Бизни поэтлерибиз аны тынгылы ангылалап, миллетни аллында айтыр фикирлерин алай ачыкълайдыла.

Адам улуну жашауна жюриуш берип кечиндирген – ол инсан тириликди. Анга аш-суу мажартдыргъан, кыраллыкны тюрлендирген, миллетни да миллет этген, инсанны къадары, аны кишилиги, усталыгы, туугъан жерине сакълыгы бла сиймеклиги – была барысы да жашауна сакълатханлары бла тенг сёз искусствого да жашау берген ниет ырыс-хыладыла. Башхача айтханда уа, ёмюрледен бери литература алагъа бет бургъанлай айный, тюрлене келеди. Миллетни тарыхы къаллай эсе да, сёз искусствосу да аллайды, деп да айтадыла кёпле. Кертиди, литература халкны тарихинден азат туююлдо, алай тарих белгилемейди адамны къадарын – тарихни да адам, жамауат кеси кыраиды. Тарих дегенинг – жалаңда саясат, ниет сермешле, кыралланы бетден бетге сюелгенлери туююлдо. Адам ёз муратына жетер ючюн тамамлагъан уллу, гитче ишлери да – тарихди. Анга кёре, биз адамны акъылы, эси, усталыгы къаллай эсе да, этген, тамамлагъан иши да аллайды, дерге тийишлибиз.

Халкны жашауу «эки табийгъат» бла байламдыды. Бири – жашагъан жерибизни ташы-агъачы, береги-кырдыгы; экинчиси – халк акъылы-эси бла, къол усталыгы бла кырагъан мекамды. Адам табийгъатны эки тюрлюсю бла да байламдыды, неда: экиси да миллетни кылыгыны, акъылыны, хунерини кюзгюсюдоле. Гегель айтханлай, адамны эси, къол усталыгы бла этилген, ишленген шартла аны ич дуниясыны табийгъатыды. Ол себепден, жашау шартла, илишанла адамны жолунда табийгъат бла угъай башха адамла бла байламлыгын да ачыклайдыла. Андан болур, табийгъат окъуяла бла шартлада инсанла, тап миллет окъуна ёз илишанларын, кылык-ылыкларын, кюзгюдеча, кёре, жашау эте келедиле. Бизни миллет поэзиябыз да аны эртте ангылап, айныгъаны окъуучулагъа белгиледи.

Адам жашауун къалай ётдюргенинг ангылар ючюн, аны тамамлагъан жумушуна, ишине кыараргъа, анга багъа бичерге борчду. Инсанны тамамлагъан жумушу, жамауат ишге юлюш кыошуу – жамауат бла, миллет бла бирликге жолду. Нёгерлеринге да шуёхлукъ, тенглик жолну ол ачыклайды.

Биягы Къулийланы Къайсынны «хар адам кесича Прометейди» деген сёзлерин эсге тюшюрсек, башында черте келген фикирибизни тынгылыракъ ангыларакъбыз – ишди, урунууду хар нени да сакълатхан, игиликни тамырландыргъан.

Алай заманнга кёре адамны иши, урунуу бла байламлы тирилик демекликни магъанасы тюрлене баргъанын да унутмазгъа керекди. Тап, кишилик, батырлыкъ деген ангыламланы магъаналары да тюрленгендиле.

Малкъар халкны 1980-1990-чы жыллада айныгъан поэзиясы заманны ол энчилигин толу ангылагъан сёз искусстводу. XXI-чи ёмюр аз санлы миллетлеге бютюн кыйын заман болгъанын да поэтлерибиз тынгылы ангылайдыла. Бир кыауум кыралла, кыулукъ иеси адамла кыбултхан «глоболизация» Шимал Кавказны халкларына игилик тежемегени белгиледи: миллетле энчиликлерин, тиллерин, адет-тёрелерин унутуп,

ушашлыкыгъа табынсала, «тау суучукъла» талайгъа къошулгъанча болуп къаллыкълары кимни да сагъайтырыкъды. Сагъайгъан неди, миллет энчилик этеди инсанланы насыплы да, ёхтем да:

*Малкъар тил
Шууулдамаса, уллу агъач кибик,
Минги тауну бети
Мудахлана баиласа,
Жолум ажашыр да,
Учуп кетерме бу дуниядан,
Зурнук болуп
(Созайланы А.).*

Малкъар халкъны эркинлигине, жерине-сууна, къыраллыгына сугъанакълыкъ этген, зар кёзден къарап, эркинлигине бузлукъ келтирирге хазыр шартла да кёпден кёп бола барадыла. Кюнден кюнге миллетни аллында инсан борчла тюрлене, ёсе. Ол себепден бюгюнню поэзиябыз инсан тириликлени барысындан да сайлап, саясат, ниет тириликни алгъа чыгъарады кишиликке аны ёлчем этип, жазадыла назмуларын, поэмаларын (Созайланы А., Додуланы А., Бегийланы А., Ёлмезланы М.). Сёз ючюн, Табаксойланы Мухтар «Ата журтубузну» деген назмусунда ана тилден башлап, туугъан жерини эллерин, ташын, агъачын, къуртун, къартын, къабыргъларын санап-тизип, аланы азатлыкъларын, эркинликлерин къорууларгъа, «сакълар онгубузну» урлатмайыкъ-тырнатмайыкъ, деп жазады.

Неда, Додуланы Аскерни «Жюрек жылыталса», «Танг андан атады» дегенча назмуларын алыгъыз:

*Берме кёз да, къаш да –
Не сюйсенг да эт!
Неди сёз да, баш да,
Жокъ эсе адет.*

Бусагъатлада малкъар поэзияны излеги, айтханыбызча, миллетни бирлигин, аны жерин, адет-тёрелерин къоруулап сакъларча саясат тириликди, ниет ырысхыла бла байламлы кишилик. Башхача белгилегенде уа – тенгдик бла эркинликни къоруулауда Прометейлик керекди. Хуначы, сабанчы да Прометей болсала – анга не сылтау, алай бюгюнледе ол азды, хар инсан миллетни сейирлерин, аны энчилигин къоруулауда Прометей болургъа борчлуду. Прометей а, таза ниетли, халкълагъа жылыу излеген жигит эди. Ёз миллетин сюйген жигитле къоншуланы от жагълары да жарыкъ жанарларын сюедиле. Сёз ючюн, Табаксой улуну поэзиясыны лирика жигитини тилеги аны бла байламлыды («Тилек» деген назмугъа къарагъыз):

*Бу кюнню да, айны да,
Жулдузну да жарыгъы*

*Хар кюнде да, хар кьайда да,
Хар кимге да жарырын
Жанымдан сюйген адам –
Бызынгыда къарт аннам,
Намаз эте, Аллахдан:
«Сакъла жерни палахдан», -
Деп тилейди хар кече.*

Мухтар айтханлай, тилек толурдан болса, хар миллетге, инсаннга «ананы тилеги» толсун. Алай тилек бла бирге, тенгликге бла тюзлюкге итиниуюк, итиниуюк ахшы мурадча къалмай, жашауну айланмасы болур ючюн тирилик керекди. Прометейни тирилиги.

*Сёз, акъыл, фахму, билим да
Жакъланыр чакъда,
Жакълаялмасанг бирин да –
Бетинги сакъла, -*

деп Бегийланы абдуллах да андан жазады.

Инсанни сёзю, акъылы, фахмусу, билими да адамны къарындашлыкъ ниетине, миллетни жумушуна бойсунургъа тийишлиди.

Анга кёре малкъар халкъны поэзиясы ол илишанланы жыйышдыргъан жигитни кёргюзтеди, аны юлгюге алады. Саясат тирилик деп да биз анга айтабыз. Алай кёп поэтлерибиз миллетни келечилеринде ол шартланы кёрмей, тапмай, жарсып жазадыла:

*Бир бирни бёрюлеча, марай,
Бир бирге ёлюмгеча къарай,
Бир бирни кёзбаугъа ариулай,
Тап тюшсе – онгезуну къарыулай.*

.....
*Юйрендикми алай жашаргъа, -
Ораза бузгъанла ташада*

(Табакъсойланы М.).

Неда:

*Кёкге дери бара тютюнлюбюз,
Къыйынлыкъгъа болгъанбыз юйренчек,
Ачы тюшге ушайды тюнлюбюз,
Оюм да, кесибизча, эринчек.*

.....
Хар ким бёрюдю энди бир бирге...

(Додулану А.).

Сёз искусство дегенинг жаланда юлгюлю болумланы, тюз кылыккылы жигитлени кёргюзтүп, аланы сайлау бла жетмейди юйретиую муратына. Бушуулу, жарсыгулу окъуяланы ачыкылау да аны борчуду – кемчиликлерин, шарайышларын ангылагъан инсанла уа аладан азатланыргъа итинмей кыламайдыла. Алай бла бюгюннгю поэзиябызны инсан кемчиликлеге эс буруу да – тириликге чакырыуу бла байламлыды. Хомухлукыгъа налат берген төре – малкър халкыны келечилерин ниет сакъатлыкъдан азатлап, къанат жаяргъа онг берир демеклик сёз искусствобузну бутакъларындан бириди.

Кертиди, биз бюгюннгю поэзиябыз инсан тириликни, ол угъай, ниет, саясат тириликни тежегени бла байламлы аны къуралыу жаны бла жангылыгынын да сагъынмасакъ эди, поэтлерибизни усталыкъларын кем этер эдик. Инсан тириликни кёргюзтюрге итинмеклик шайырланы (Зумакъулланы Т., Созайланы А., Додуланы А., Бегийланы А., Ёлмезланы М., Табакъсойланы М. эм башхала) уллу усталыкъларына таянмаса эди, окъуучуланы ызларындан элталмай, алданып кылып эдиле.

Аны энчи белгилегенибиз – инсан тириликге итинмеклик бюгюннгю малкър поэзияны тири жюрюшлю этгенди. Неда поэзиябызны жюрюш тирилиги инсан тириликни тынгылы ачыкылап кёргюзтген суратлау мадарды. Ол жаны бла башында атларын сагъыннган поэтлерибизни назмуларыны гыллыулары, тизгинли строфикалары, сёз сайлаулары, рифма къураулары кыайсы халкыны поэзиясына да юлгюлюдюле деп, кесаматласакъ да Шимал Кавказда кишини фахмусун энш этерик туююлбюз. Сёз ючюн, башында айтханыбызча, Табакъсойланы М. тамырлы эм толу рифмалан талмай жазгъан төреси назмуларыны жюрюшлерин кыулакъ эшитирча этедиле (айгъакылау – ачыкылау – ууалыр); ол санда аллитерацияны болушлугуу бла къуралгъан рифмалары да анга бойсунадыла (эшикде – эшикле – ишеклик – эришлик). Оюм, сезим тириликни неда сагъыш ауаралыкыны этим сёзледен къуралгъан назму тизгинле чик-чигина жетдирип, ачыкылайдыла:

*Ары къаран, бери къаран,
Акъыл этип, айлап,
Халкыла бары ёрге бара,
Тюзден тауну сайлап, -*

дегенча.

Ол жаны бла Додуланы Аскерни поэзиясы энчи махтаугъа тийишлиди. Юлгюле орнуна алгъанда, аны «Къоркъутма» деген назмусунда 16 рифмасы барды – барысы да тамырлыдыла. «Тынч кюнюмю урлагъан» деген чыгъарманы 20 рифмасы да ол даражадады. Поэт ич эм къуралгъан рифмала бла жазыу усталыгыы сылтаусузду демеклик азды – назмуларына энчи жюрюш бердиле:

*Сайлагъанынг –
Сени бла къаты эди.
Къатыгъа уа – сен ахшы къатын эдинг.*

Бюгюнню малкъар поэзия бла байламлы саясат, ниет тирилик деп, къайтарып айтханыбыз, сёз искусствобузну энчилиги – ол ниетин ачыкъ билдиреди, публицистика уллу жер алады демеклик туююлду. Кертиди, поэзиябыз аллай шартдан азатды дерге да тийишли туююлду. Аны ол энчилиги да заманга кёре, поэтлерибизни усталыкъларына кёре тюрленгенди, 1940-1950-чи жылладача окъуучулары ёнгелетирча туююлду. Ачыкъ сёзлю назмула сынаусулукъдан айтылмадыла. Поэтлеге ниетлерин ачыкъ айтдырған тазалыкъды, жореклеге тынчылык бермеген къайналарыды, сёз сайлауда усталыкъларыды. Ол себепден аллай назмулагъа окъуучула чурум излеп, кючбюсюреулук этмейдиле – поэтлеге ийнаныулары селеймейди. Алай былайда малкъар поэзияны Прометейлигини юсюнден айтханда, аны да тюз да, толу да ангыларгъа тийишлиди. Башында сагъыннганыбызча, Ата журтуна, миллетине керти суймеклик – ол да Прометейликди. Нек дегенде, аллай азат халкъыны төрелерине, адетлерине сакъ къарайды, миллетге керек уллу, гитче жумушлары, ишлени да, кесин аямай, тамамларгъа итинеди.

Аны бла бирге, туугъан жерини ташын-агъачын багъалап, аланы ёз къадарындан энчи этмейди. Гюл ханс юзюлсе, терек кесилсе да Ата журтундан къорагъаннга санаиды:

*Ай жарыкъ кече...
Кесдиле терекни...
Субай санлы,
Айны кесине жете тургъан
Терекни кесдиле
(Созайланы А.).*

Аланы барысын да айта-сагъына келгенибиз – Прометейлик – ол туугъан жеринги хар илишанына сакълыкъ бла анга жангы ырысхыла, илишанла къоша билмекликди («Бахчамда теркле салдым, къууандым иги ишиме») (Созайланы А.). Адам дегенинг кесини «иги иши» бла миллети жашагъан жерде «экинчи табийгъатын» къурайды. «Биринчи» табийгъат бла «экинчиси» бирге къошулуп, Ата журтуну бетин кёрюзтеди. Адам аны къурагъанча, ол да инсанны къадарын, къылыгъын – ич дунясын белгилейди; башхача айтханда, адам туугъан жерини табийгъаты бла байламлыды. Инсан кесини «тыш дунясын» къоруулай билгенча, тыш дуня (табийгъат) адамны да къоруулайды.

*Жеринги агъачы, ташлары да –
Сени аз да сатмаз нёгерле.
Къадарынг узакъгъа ашырды да
Ала къоймадыла ёлюрге, -*

деп, Бегийланы Абдуллах кёзбауланып жазмайды.

Адамны «ич дунясы» кесин къурагъан «тыш дунясында» къатланады, ала бири бирин кёрюп турадыла, бир бирге да андан ушайдыла:

**Жаш терекле,
Сабийле да
Ушайдыла
Бир бирге, –**

деген фикирни Созайланы Ахмат кѐп назмуларында ачыкълайды, ол угъай, аллай оюм Ахматны поэзиясыны философия жиплеринден бириди:

**Жерими бети –
Анамы бети...
Къол аязымда
Кюн намаз эте.**

Неда:

**Терек. Тохтадым къатында.
Мен ушайма анга: ол – жазны,
Мен – сени ашырып
(Табаксойланы М.).**

Арт жыллада айныгъан малкъар поэзияда жансалыу суратлау-ачыкълау аны тынгылы энчиликлеринде бири болгъанды. «Тыш дуняны» хар шарты – гюлю, чеп башы, ташы, тереги, таласы, шауданы – барысы да адамлача, элидиле, барысы да инсан къылыкълыдыла – жамауатха къарап, нени да кѐрюп, къууана, кенгеше, Прометейлик этедиле:

**Бююн да таш юйде,
Бере жылыу кючюн,
Отун кюйдю, кюйдю, –
Биз жылыныр ючюн...
(Табакъсойланы М.).**

Алай бла малкъар поэзияда Прометейлик уллу жер алады. Аны илишанлары кѐпдюле. Саясат-ниет тирилик бла кишилиг а суратлау-ачыкълауну чырагъын жарыкъ жандырады:

**Жангыз адам халкъны атын
Айтдыралса да, халкъ болмаз.
Кимге да не берди алтын?! –
Кишиликсиз – мурад толмаз
(Додуланы А.)**

ТОЛГЪУРЛАНЫ ЗЕЙТУН.

АЗАТ БОЛУП КЪАЙТ

Чыпчыкъланы Борисни чыгъармачылыгыны юсюнден айтырдан алгъа жашау жолуну юсюнден бир-эки сёз: Чыпчыкъланы Магометни жашы Борис 1948 жылда Къыргызстанда туугъанды. Андан жазгъанды ол хапарларыны бирини эпиграфында «Аталарыбыз алгъын биз туугъан жерде жашай эдиле, энди уа биз аталарыбыз туугъан жерде жашайбыз», – деп да. Нальчик шахарда орта школдан сора, Борис КъМКЪУ-да окъугъанды. 1978 жылда университетни тарых бёлюмюн бошагъанды.

Борис, тарыхчы болса да, эрттеден бери хапарла жазады. 80-чы жылланы алларындан башлап малкъарлы окъуучуну шуёху болгъанлай келеди. Аны чыгъармалары «Минги тау» журналда, «Литературная Кабардино-Балкария» деген орус тилде чыкыгъан журналда басмалана келип, китапла болуп да чыкыгъандыла. Аны биринчи китабы «Возвращайся свободным» деген аты бла орус тилде 1998 жылда басмаланганды. Ызы бла 2000 жылда «Аллах ышарады» деген китабы. Жазыучу кесини чыгъармачылык ишине уллу сынауу бла къарай болур эди ансы, китап чыгъарыргъа артыкъ бек ашыкъмагъанды. Алай аны жазычулук иште керекли усталыгы, хунери да болгъанын а биринчи хапарлары окъуна айтхан эдиле. Алада болгъан сёз усталыкъ, жютюлюк да кёп чыгъармалада жетишмегенин окъуучу терк ангылагъанды. Чыпчыкъланы Борисни чыгъармалары бай тил бла айырмалыдыла. Ала битеу дуния адабиятлага айыпсыз кирирча жазылгъандыла.

«Аллах ышарады» деген китап. Ол нени юсюнденди? Жашауну. Адамны дуниялыкыгъа къошхан ахшылыкыны, аны туугъан кюнюню къошунундан башлап, эсине туйреле келген игиликле бла терсликле. Бир сейир этерча зат – Борисни не сёз къурауу, не сыфат къурауу башха жазычуланы къайтаргъан угъай эсе, алагъа ушагъан да этмейди. Болса да, ангылашыныулуду, жууукъду. Ол затны айтханым, Чыпчыкъланы Борисни адабиятта энчи жол ызы барды.

«Туугъан кюнюню къошуну». «Эсимдеди туугъан кюнюм...» – деп башлайды жазыучу хапарын. Адамны эсинде не зат къалады? Саулай жашауу къалалмайды. Жаланда бир айырмалы затла, бир кесекцикле. Аладан къураладыла эсгериуле. Жашауну аллай кесекчиклери ушай болурла къошун сыныкъчыкълагъа. Ол къошун сыныкъчыкълада, хапарны жигити айтханнга кёре, сурагла, жазуула бар эселе, алада уа жашауну магъанасы бугъунуп эсе. Къарангы чарсына батып, алыкъа танг иги иелик эталмай тургъан шахарда барадыла сабийле. Къарангы орамда арбаз сыйпаучу сюеледи. Ол – бир къарт адам – бу танг да атынчы былайда сюелип тургъанына ким терс болур деп, сагъыш этеди гитче жашчыкъ. Ол терсликни хар кимде да излейди. Ол халалды, жазыксыныуу барды кимге да. Нек эсе да, жашчыкыны жангызлыкъ, бу ата тургъан тангны ашыкъмагъаны, жангыз кеси сюелип тургъан къарт арбаз сыйпаучу, къайда эсе да жукълап тургъан атасы бла анасы, ол кеси айтханнга кёре, къууанч бла бушуу къатышдан толтурадыла. Аны

сабий акъылчыгъында ол бек суюген жомакъны сёзлери басхыч болуп, ары, бийиклеге, кёкге жол ишлейдиле. Ол басхычха аман зат миналмай эди, илиналмай эди, аны юсюнде терекле чагъа эдиле, кырдыкла кёгере эдиле, чыпчыкъла жырлай эдиле. Жашчыкъ ариулукъну сюеди. Игиликни сюеди. Ол эки зат жашау магъананы тутадыла. Жомакъны да керти этедиле.

Табийгъат деменгилиди. Жазычу дуня кенглигини юсюнден айта, сагъайтады: биз жаланда табийгъатны бир кесекчигибиз. Революционерле тарых жолланы бир жанына бурадыла. Адамла сатыу-алыу этедиле. Тенгиз а кюледи. Аны боюнунда жашилкёз къыз бла къарт кишини юйюрю. Барыны да башындан къарагъан а – Исса Файгъамбарны анасы Мариям.

Къошун сыныкъчыкъладан бири уа нени юсюнден айтады? – Ата журтуна къайтып келген таулуну юсюнден. Ол прописка эталмай айланады. Аны биргесине жашчыгъы да айланады. Шишлик ийисни суюген жашчыкъ. Шишлик алмайды атасы анга, къалач алып береди. Жазычу бу такыйкъаны алай суратлайды: «Къарайма атама, уллу мудах кёзлерине, эски сахтиян пальтосуна, уллу киритге. (Кирит чемоданнга тагъылып эди.) Атамы кёзлерине къарай туруп, тегерек тас болду, жер тюбуне оюлуп кетгенча – тюкен тауушла да, тюкенчи да, базманы да къурудула. Дуняда жалан да бир ийис къалды – жарлылыкъ ийис. Аны ийисгей, жилярыгъым бла кюллюгом келе эди. Къууанама – биз жарлылабыз, атамы да сюеме. Ол жарлылыкъ тазалыкъны туудура эди». Алай айта келеди да хапарны жигити, бу сёзлеге жетеди: «Кёп багъалы затла алгъанды атам, машина да алгъанды, алай ол къатхан къалачны алгъандача, мен аны бир заманда да сюялмагъанма».

Къошун сыныкъчыкъла айтхан хапар бир ачыды, бир татлыды. Киштиклени, уллу тытыр машогуна жыйып, алып баргъан киши аны сабий жүрегин элгендиргенди. Къошун сыныкъны бетинде къалып, энтта къанай тургъан ачыу жашчыкъны жүрегине ол киши машокну жерге ургъанында тюшген эди. «Ол кюн ёлген эдим мен», – дейди хапарны жигитими огъесе жазычу кесими. Жай кюн. Азияны тюз ортасында. Тёрт-бешжыллыкъ жашчыкъ. «Минг тизгин азды, киштиклени ёлом жиляуларын кёчюрюрча адам тилге», – дейди ол. Къыйындыла къатылыкъ, сансызлыкъ да. Къошун сыныкъда къалгъан жарсыу аланы юслеринден айтады.

Эки да туугъан жери болгъан тёлуденбиз биз. Бири – Азияда, бири – мында, ата ташыбызда. Аланы экиси да багъалыдыла бизге. Эсиндедиле жашчыкъны эл ичи бла баргъан арыкъчыкъла, дувалла, акъ терекле, биринчи сыбызгысы, эки жол къошулгъан жерде агъашчыкъ. Ала бары да жашчыкъны жашаууну бир кесеклеридиле. Аланы бирге къошаргъа жарарыкъмыды, огъесе ала энди бир заманда да къошулмазча чачылгъанмыдыла?

Хар кимни да кесини къошуну барды. Ары тенгиз да сыйынады, Азияны исси къуму да, атасыны мудах кёзлери да, тангны бла кечени чеклеринде арбаз сыйпай тургъан къарт да, Исса Файгъамбарны анасы ариу Мариям да.

Чыпчыкъланы Борисни «Наша» деген хапары бек ариу хапарладан бириди. Ол, къарт адамгъа аталгъан ыразылыкъ сёз болуп, кёп жылла ётгенден сора да жылытады. Жер да, къум да, жол да бирча эриген къызыуда сабий олтуруп тургъан жолда къарт къатын келе эди. Ол къарт къатын, келе-келип, анга жетгенлей, акъ туюмчекчигинден чыгъарып, сабийге наша узатады. Ол нашаны татыуу, ол къарт къатынны халаллыкъы бла бир болуп, жашау магъананы энтта да къатлайдыла. Халаллыкъны дерси. Къарт къатынны тазалыгъы, ол нашаны салкъынлыкъы – жашчыкъны эсине туюрелип, аны биргесине, терс ишине жарсый, иги ишлерине къууана турлукъ бир ангылам боладыла. Ол тиширыуну, бизни барыбызны да насыплы этерик заты – дуния тазалыгъы.

Борисни жигитлерини арасында асламы элли адамладыла. Аланы ниет болумларын теренден тинтип айтхан автор жигитлерин суюдюреди. Элли адам, табийгъатха жууукъ къадарында, аныча таза болургъа кюрешеди, анга ушап къалады. «Азат болуп къайт» деген хапарны жигити Жансурат аллай адамды. Аны эри, эки жашы да урушда къалгъандыла. Неде кёреди Жансурат жашауну магъанасын? Кесини айтханына тынгылайыкъ: «Жашайма, менден насыплы жокъду деп, жашау – бир жанына, мен а – башха жанына. Кюзде кортошчукъларымы къазама, кюндюз почтачы къыз къачан келеди да, пенсиячыгъымы къачан узатады деп турама, кече уа, танг къачан атады да, тюшлеримден къачан къутулама дегенлей. Къонакъ не болгъанын эртте унутханма, жууукъ деген а – желча: эшитилген этеди, керюннген а этмейди ... Къоншуларым да иги адамладыла – маллары бахчамы малтамайдыла, сабийлери терезелерими ууатмайдыла...» Алайды жангыз Жансуратны жашауу. Аны айтханына кёре, сабийлени терк-терк къууандыра турургъа керекди. Аланы бусагъатда ийнакъламананг, артда къыйналырла, бусагъатда жылыу жыймасала – ала артда адамлагъа сууукъ болурла. Эр кишилерин – эки жашын, баш иесин да дуния къазауаты жутхан Жансурат эркинлик берилди деп къууанады. Эркинлиг а артхамы къайтарлыкъды ол тас этгенлени? Къайтаралмаз. Болса да, миллетини башха адамын сындыралмаз къадар, жашау эркин болса.

Борисни «Пасха» деген хапары эки ангыламны юсюнденди. Дуния экиге бёлюннгенча. Бири – адамланы гюняхлары ючюн ёлюп, тирилген Христос, бирси уа – кюйсюз адамла, къартлыкъ, къарыусулукъ, ёлюм. Бу эки бир бирге къажау ангылам бир жерни юсюнде, бир бири къатларында болгъаны ажымлыды.

«Сыныкълыкъ» деген хапар дунияны ариу этген адеплени, адетлени бир жанында къоюп, жашаугъа сыныкълыкъ этген болумну юсюнден айтады. Уллу тазалыкъны жокъ этип къояргъа боллукъ затланы юслеринден жазады Борис. Ма, сёз ючюн, «Наша» деген хапардагъы тиширыу. Андан хапар айта, автор, аны ол таза жууулгъан жыйрыгъыны юсюнде бир гитче тамгъачыкъ болса эди, ол дуниягъа келген тазалыкъны хорлар эди дейди. Бу «Сыныкълыкъ» деген хапарда да эл ичинде акъсакъалла жыйылгъан нгыгышдан узакъ болмай орналгъан таш юсюнде эки тиширыу олтурадыла, «Жел сёзлерин жырта,

кийимлерин, жыйрыкъларын ары-бери силкиндире, бутларын ача...» Тийре ёлюп къалады бу суратдан, къаяла да, балчыкъ да бир бетли болуп, алай сыныкълыды дуня: алгъын ол къартланы къатлары бла эр киши да озалмай эди, уялмай, энди уа тиширыула, эки тиширыу, ташха ёрлеп, олтурадыла. Бу хапарны бирси кесекчигинде кырдыкла ичинде къызыл халычыкъ кёрюнеди. Биреу, аны кёрюп, кирлисиз деп урушады адамлагъа, бирси адам а: «Биринчи гюл чакъгъанды!» деп, къууанады. Экинчи адамны къууанчын биринчи адам сындырып къояды. Ол аны ангыламайды. Ангыламагъандан, билмегенден келеди дунягъа сыныкълыкъ. Анга жарсыйды жазыучу. Сёз бла ёлтюрген заманына ачыу этеди, гитчеден- гитче бола.

Борисни къайсы чыгъармасын алсанг да, анда адам улу жашай келген ёмюрледе, игиликге аталып сакъланган хазна – адамлыкъ, адеплик, ниет тазалыкъ къорууланадыла. Ол затны ангыламай, не терсликни да кемчилик этдиреди, ол терилтеди дегенле тубейдиле. Терсликге жол не заманда да тынч болгъанды. Тюз жашар ючюн а кюреширге керекди, санынгы, жанынгы да къыйнаргъа.

Чыпчыкъланы Борисни «Эшик» деген хапары таулуну жашауунда эшикни магъанасыны юсюнден сёз бла башланады. Ма, сёз ючюн, эшикни кёп тюрлю магъаналарындан бири фразеология байлам: эшик жабылды. Эшик жабылды деген уллу бушуу келди деген магъанада бериледи. Хапар аны юсюнденди. Адам ёледи. Хапарны жигити, анга дууагъа барыргъа атлана, былай оюм этеди: «Ары да машина бла барсам, андан, иги да ашап-ичип, машинагъа къонуп, артха къайтырыкъ эсем – да не къайгъыды, не бушууду ол? Аллай жерге жаяулай барыргъа керекди». Барады агъач ичи бла адам. Чегем жели, ёге анача, адамны бир жерде кёп къоймайды. Жел бла сууукълукъ нёгер болуп, ол дууагъа баргъан адам къошха жетеди. Жолоучуну юсюне тон, тубюне ат береди. Къыйналып жетеди ол адам жетер жерине – дууа этдирирге ахлусуна. Алайда хапарны жигити алай оюмлайды: «Кетди, уллу жашауун жашап. Биз а тилибизде аны юсюнден айтыргъа он сёз табалмайбыз, башха сёз къатышдырмай. Жангыз бир кюн, бир сагъат адам асыралгъынчы, биз аны жүрегибизде туталмайбыз». Аллай сагъышланы барыбыз да этгенбиз. Алай хар бушуу да кесича жара салгъанын айтыр кереклиси болмаз. Хапарны жигити, ёлген Асхатны эсгере, къабырына бармайды, ол, аны эсгерге, къаяла орталарына келеди. Былайда сюелгенлей къалгъанды Асхад аны эсинде, къолларында къызыл тюртюлер, кёзлеринде къууанчы бла. Хар бир дунясын къойгъан адам бизни эсибизден кетип бармагъаны биз адам болгъаныбызны бир шартыды. Къыйнагъанмы этеди ол, тансыкъ этип кесине, неда къууандыргъанмы этеди, татлы эсгериулеге кийирип, алай ол бизни узун, къысха жашауубузну да бир кесегинлей къалады. Тынчыкъдан къыйынлыкъ туудуады дейди автор. Къыйналсанг, тынчыкъны туудураса, тынчыкъгъа юйренип, санынгы, жанынгы къыйнаргъа суймесенг а – къыйынлыкъ туудураса. Кёп философия магъананы тутады бу хапар. Башха адамны эшигине къайгъы этген – адамлыкъны ишиди. Аны эшиги жабылмазча

этсенг, ма олду дуняа игиликлени бек таматасы. Бу хапар ол затланы юслеринденди.

Жашауунда адам кѣп тюрлю болумгъа тюшеди. «Чындайла» деген хапарны жигити да – алай. Адамны къуандырама деп этген ишинг бир-бирледе тюзелмезлик жангылыч болуп да къалады. Андан сакъ болургъа кюреше болур адам. Къайдан эсе да Сибирьден бир кыыз келгенди бизни таулада турбазагъа. Аны бери келтирген – жашаугъа ыразы болмагъаныды. Эр киши уа, жашауну андан терен ангылагъан эр киши, кесинде аны жапсарыргъа къарыу тапмайды. Ол тюзмюдю, терсмиди? Аны айтхан кыйынды. Адамланы, эр кишини, тиширыуну араларында да бир чек барды. Ким айталлыкъды ол былайладады деп? Терезе ауузунда къалгъандыла ол кыыз унутхан чындайла. Тиширыу бир заманда да терс болмагъанын айта, хапарны жигити, кызыны жашаууна, кесини да кѣп терс ишлерине жарсыйды. Алай, ким айталлыкъды: игими, аманмы боллукъ эди жашау, тиширыу суйгенча къуралса?

Жазыучу бийик дуняала бла терк-терк сѣлешеди. Ол анда жерде табылмагъан тюзлюкню, жарыкълыкъланы излейди. Чабакъчы, гитче чабакъчыкъланы артха суугъа жибере, Аллахдан уллу чабакъ тилейди. Кѣп уллу чабакъ да тутады. Ахырында уа, ол къол-бет жууайым деп, тутхан чабакъларын да таш юсюне салып, суугъа ийилгенлей, чабакъла, сылжырап, суугъа тюшедиле. Ол уллу Аллахны оюнларындан бири болгъанына ийнанып, кюледи чабакъчы. Аны биргесине Аллах да кюледи: «Ким бла сатыу-алыу этеринги билирге керексе», – дегенча. Хапарны ахыры ариу бошалады: «Харх этип, Чегем сууу чабып барады, кюле-ойнай, Аллахны, адамны да къууанч кюнюн башха элlege, башха жерлеге теркирек жетдирейим деп».

«Уручуну тили» деген хапар таулуну эслилигини юсюнденди. Сафарны аты урланады. Беш ийнек бла жыйырма къойгъа алышып алгъан аты. Ат дегенинг таулугъа адам жанындан кем туйюлдю. Ол къоншуда жашагъан Махмутха чабып келеди. Махмут анга акъыл юйретеди: «Бир жерге да чыкъма, кишиге да айтма атны хапарын, – деп, урлагъан адам кеси келир». Ала да алай тургъанлай, Харун кирип келеди, Сафарны аты урланганына жарсыгъанын айта. Элде Сафарны аты урланганын алыкъа киши да билмей эди, сора Харун аны къалай бла билип келди? Бу соруу бир оюмну туудурады: атны ким урлагъаны туурадады. Бу хапаргъа Борис таурух деп атагъанды. Алай эсе, таурухланы жашау туудурады.

Чыпчыкъланы Борисни «Гитче чунгур, уллу чунгур, чунгурла» деген хапары да бир энчи адамны жашау жолун суратлай, дуняа тарыхы аллай къадарладан къуралгъанын айтады. Къарт адамны жашаууну ахыры эстериуледен къуралады. Бу хапарны жигити да къарт адамды: Харьков тийрелеринде уруш къазауатха кирди, ач да, жалангач да болду, артда концлагерьге тюшдю. Андан да къутулгъандан сора, гулагга жибердиле. Артда уа Орта Азияны къумларын къыдырды, бир ахлу адамымы, миллет адамымы табармамы деп. Была бары да бир адамны жашаууна сыйынган терсликледиле. Адам жашаугъа бир тюрлю бир

игилик этерге, къууанч келтирирге, дуняны ариулугъуна ариулукъ къошаргъа келеди. Бу адамгъа уа ол затланы этерге къоймайдыла. Алай ол адамлыгъын тас этмейди. «Барады къарт киши къумлу жол бла полуторканы кабинасында. Эки къолунда биришер къара ётмек. Барады, бир жомакъдан къутулуп, башха жомакъгъа. Халкъы таулада жукълап, къумлада уянды... Ёзен къара адамладан топпа-толу. «Кимдиле бу адамла?» – деп, шофёрдан сорады. «Да, таулуладыла, отлай айланадыла». «Да мен да таулума». Шофёр ышанмай къарайды, таулуну къолунда ётмекни ким кёргенди дегенча... Машинадан тюшюп кёрдю къарт киши къара бетли тишсиз адамланы – ала кырдыкны ашай эдиле. «Салам алейкум», – дегенде, ол адамла жилидыла. Къайсы тауланы, къайсы юйлени кёрген болур эдиле ол сёздеде? Адамла ичинде жукълай-жукълай айлана эдиле уллукъарын сабийле. Сабийчикни кюннге кётюргенде, кёрдю къарт киши: иегиледен, сюекден ишленген къара юйчюкню ичинде къара жүрекчигин, бауурчугъун. Къаманы сермегенлей, гитче бичакъчыгъын чыгъарып, жилий-жилий, ууакъ юлюшле этип, эки ётмек бла халкъны тойдурду... Къарт киши ангылай эди кюреш энтта да тохтамагъанын, жашауну гитче, уллу чунгурларын да толтурургъа керек болгъанын, жыгъылып, адам ачымаз ючюн.

«Озрок» деген хапарын автор, баям, шуёхуну юсюнден жазгъан болур. Жаш тёлю аталадан башха тюрлюдю, алача жашамайды, ашамайды, къууанмайды, кюлмейди, жарсымайды... Ала башха тюрлю этген затланы саны жокъду. Хар заманда да эшитебиз ол тюрлю жарсыуланы. Озрок да аллайладан бириди. Ётюрюгю, чамы, туйюшю-урушу да кетген кюнню биргесине кетип баргъан. Алай анга дуня ангылам билмей тургъанлай келип къалады: мында къыз ючюн бир эбизе жашны туюеди. Бир жол Гюржюге баргъанлай а, анга тюбеп къалып, дуняны башха тюрлю жаны да болгъанын ангылайды. Эбизе жаш анга дерт жетдирмейди, юйюне чакъырып, сыйлы къонакъ этеди. Адетни этгенден сора уа, Озрокта: «Бар ахшы жолгъа. Сен иги адамса, алай адамгъа игилигинги кёргюзтюрге уяласа. Тышынгдан балчыкъ жабышса да, орталыгъынга ётмейди», – дейди. Ол кюн, Озрокну айтханына кёре, эски жашауну бузду. «Эркинбиз юйретирге, урушургъа да. Алай эркин туйюлбюз сиз бизден амансыз дерге», – дейди Борисни бу хапары.

Тюшге кирген затла къайдан келедиле? Ким билсин. Къолунг бла тутмагъан, кёзюнг бла кёрмеген затха ийнанган дуня жомакъмыды, кертиmidi? Адамны сагъышлары кёпдоле. Андан киредиле аны тюшюне американлы жазыучу Уильям Фолкнер бла атасы. Ала экиси да кюрешчиле эдиле. Фолкнер «Шум и ярость», «Свет в августе», «Особняк» деген романланы авторуду. Фолкнер бла хапарны жигитини атасы ушакъ этедиле. Ала тенгшидиле. Жашауну игиликлерин къорууларгъа кюрешген эки адам. Ала бла бир дуняда учулану юйюню къалаууру жашайды. Угъай, башха дуняда жашайды, бир жерде, алай башха дуняда. Марачула келип, кечекюн да жаныуарланы къырадыла. Ол юйюню къалаууру, эт сатыучу киши уа китап окъургъа, ариу суратлагъа къараргъа сюеди. Анга аллай эркинлик берилмейди. «Шайтан жерни эки тенг этди. Ортасында чек – уллу уру. Ол уруну не теренлиги, не къыйыры, не узунлугъу жокъ». Дуня кюреш, тюз юлешинмеген жарсыу, къууанч, тюз сайланмагъан жолла...

Чыпчыкъланы Борисни хапарларында төрели толуга, юзюлмей баргъан сюжет ыз жокъду. Гитче суучукъла, шауданчыкълардан бюркюп чыгъып, хар бири кесини жолу бла келе келип, уллуракъ суугъа къошулгъанча, алай къураладыла хапарла. Бир-бирде уа ала, уллу суудан айырылып, бир жанына кетип, энчи ыз салып, артда къайтадыла эски ызларына. Алай ол къуралыу формалары хапарланы жарлы этмейди, жаланда жашауну жингириклерине бурулта, къолларына кийире, бютюдн ангыламлы этеди.

Борисни « Белла» деген хапарында сабийликни къыйын кюнлеринде ата журтуна тансыкъ ана жашчыгъына Кавказны юсюнден хапар окъуйду. Жашчыкъ узакъ Кавказны Лермонтовну Белласыны аты бла байламлы этеди. Артда, поездда келе, уллу жаш болгъандан сора, ол жаш тюбеген къыз Белланы эсгертеди. Жаш къоркъгъан этеди, Белланы жууукъ танысам, аны бир кемлигин кёрюп, сабийлигиме жомагъын тас этерме деп. Жылы къум, желле, бийик акътерекле жашчыкъны туугъан жеринде къалгъандыла. Аталаны жерлеринде жашагъанлыкъгъа, жашчыкъ, уллу киши болса да, аны биргесине Азияны кюйсюзлюгю угъай, чомартлыгъы жашарыкъдыла.

Чыпчыкъланы Борисни хапарларында былай бир шош кюлкю барды. Аллах бла бирге жазыучу да ышарады. Хапар жазыла туруп, аны сагъышлары женгил болур эдиле деригим келеди. Ма, сёз ючюн, «Тиширыуну кючю» деген хапар. Тиширыула жауун тилейдиле. Къурманлыкъ да этедиле. Ары элни сабийи, киштиги, ити да барадыла. Эки къойну этин ашайдыла, шорпасын ичедиле, кампет-къалачдан да юлюшлерин аладыла. Экинчи кюн жауун алай жауады, ырхыла окъуна келедиле. Хапарны баш жигити – тиширыу былай сагъыш этеди: жауун тилегенле, Хафисат, Халимат, башхалары да алай къычыра эдиле, кёкге айланып, не жауун да ырхы болуп тегюлмей, не амалы бар эди деп. Жазыучу, кеси ышара, бизни да кюлдюреди.

Жашауну бир заманда да бошалмазына ийнануу тамблагъы кюннге борч салады, андан умут этдиреди. Тамбла да къанатлыланы кёкде учарыкъларына, тау суулада чабакъла жузерикилерине, сабанла чагъарыкъларына ийнанмай жарамаз. Не уллу ырхы да келсин, чабакъланы тереклеге илиндирип да къойсун, жазыучу айтханча, жашау а барып туруп. «Ийнанам» деген хапар аны юсюнденди.

Борисни алапат хапарларындан бирини аты «Къалай къыйынды жыйрыкъ тикген» деп алайды. Хапар уллайгъан тиширыуну атындан айтылады. Къарт болса адам, сайлауу да башха, оюму да терен, адеби да къаты боладыла. Жыйрыкъ тигерге къумач сайлауу да алайды: асыры жарыкъ болса, ушамаз, асыры къара болса, иги туюл. Къумач сайланады, кюл бетли къумач. Энди жыйрыкъны тигерге керекди. Къумачны иеси шахарда бир къызчыкъгъа тюбейди. Кийим тигиучюге. Анга жумушун сагъынганлай, ол къызчыкъ: «Да не къууанчынга киериксе?» – деп сорады. Ол соруу да туюлду, жууап да туюлду – ангылаусулукъду. Ол сёзле тиширыуну журегин къыйнайдыла. Кеси башлайды тиширыу жыйрыкъ тигип. Ол къара кёзлю къызчыкъны юсюнден сагъыш этеди. Аны кёз акъларында бир къызыл ызлыкъчыгъы да болмагъаны сейир эди. Ариу эсе да, къызы жансыз эди бети. Узун, ауур жашауну жашагъан тиширыу эсине кёп жоланы келтиредди. Ол кишиге да дау айтмайды. Халкъ чюгюндюр бахчагъа тегюлгенде да, ол къызыу кюнде ачдан, жалангачдан эригенде да, жангыз

Азат болуп кѡайт

терекни тубюнде харбыз ашай, ышара турган кыргызылыгы да айтмайды тиширыу даун. Жаланда сейир этеди: бизни кѡрген ышарырма дей. Жарсыйды жашаулу тиширыу ол тигиу этген кызычыгыга, аны жансыз ариулугуна. Ариулукъ Аллахдан бериле эсе да, сойдюмлюк а адамны кесинденди деп. Чюгюндюр арханланы кѡзлери кызыл эдиле. Бу кызычыкны уа бир кызыл ызыкчыгы да жокъ. Ёлгенлеге, жашаганлагга да ариу кѡрюнюр ючюн тигиле эсе жыйрыкъ, ол каллай болурга керекди? Аны тикген алай кыйын некди? Ол, халы бла угъай, эсгериуле бла тигиледи да, баям, андан.

Борисни «Излеген жерим – юйюм...» деген хапарыны сюжет ызлары кѡпдюле. Эл кыйырында футбол ойнаган жашчыкдан, босаганы саклаган Борри деген итден башлап, дуня адабиятыны отун тамызган жазычула Сервантес, Шекспир, Гоголь, Айтматов, Маркес, Хемингуей, Кязим, Къайсын дагыда башхала, Иван Грозныйден башлап, бизни миллетни бюгюнню юнюн жарытхан жулдузлагга дери, бары да киргендиле Чыпчыкъланы Борисни бу хапарына. Бу хапар жазычуну дуняга кѡз кырамын ачыклаган бир улан сѡзюдю. Ол дуняны чеклеге бѡлмейди. Адам улу сыйлаган затла дуняны не кыйырында да бирча сыйлыдыла деп, Борис аны айтады.

Борисни каламы кѡп затны юсюнден жазады. Аны чыгъармачылыгы тинтилер, аны юсюнден оюмла дагыда айтылырла. Мен а окъуйма уллу жазычуну керти чыгъармаларын. Кесим кыачан эсе да бирде этген сагышла, мен айтырга суйген затла калай ариу тил бла, калай керти айтылгандыла деп, бу уллу фахмулга кыуана. Борис кеси айтханча: «Юрегинг бла ишлегенинг: жыр, сурат – ъмюрлюкдюле. Къол бла ишлегенинг – биркюнлюкдю. Юйюнг, тура кетсе, оюлур, салган терегинг, ъсе кетсе – чирир, туудукларынг, тѡртге-бешге айлансала, унутурла атынгы. Сѡз – Аллахдан, иш – Адамдан. Жылла бла жылла керекдиле бир керти, бир ълюмсюз сѡзню айтыр ючюн».

Борисни ол сѡзге элтген жолу ачыкды.

**МУСУКАЛАНЫ Сакинат,
поэт**

ТАБИЙГАТХА ЖАН САЛГАН

Мен тутдум да, «Чыпчыкъланы Борисге – 60 жыл» деп жаздым бу кысха жазмамы башына. Алай жазсам, хар окъуучу да сормаганлай билип кыоярыкъ кибик сѡз кимни, каллай адамны юсюнден барганын. Бир кыоншуларын айтмайма ансы, малкыар окъуучулада аны жазганларын билгенле, кесин таныганла алай кѡп болурла деп ийнанмайма. Бу жаш жазып эртге башлаганды. Жазган да орусча этеди.

Билирге уа керек эди Борисни жазгъанларын, таныргъа да керек эди. Да, не медет – быллай иште окъуучуну бла жазыучуну араларында жолчукъну ызлагъан биреулен болургъа керекди. Немисли закий жазыучу Бертольд Брехт айтханды: «Жазыучуну бла окъуучуну араларында ючюнчю биреулен болургъа керекди жазыучуну жазгъанларыны бетлерин чыгъарырча, аны юсюнден хапар да айтырча» деп. Билмей айтхан болмаз немисли уста алай: чыгъарма кеси окъуучуну жюрегине жол ишлер ючюн аны юсюнден да айтыргъа керек болады.

Былайда Чыпчыкъланы Борисге келтире келеме хапарымы. Мен Бертольд Брехт туююл, Борис да Лев Толстой туююлдо. Алай болгъанлыкъгъа, Чыпчыкъланы Борисни юсюнден билимиме, даражама кёре айтыргъа тийишли кёреме.

Айтханымча, жазып эртте башлагъанлыкъгъа, бек аз басмалагъанды чыгъармаларын. Асламында хапарла жазады. Повесть магъананы сыйындыралгъан хапарла. Ол басмаланган чыгъармаларын окъугъанла бир ауздан айтадыла: бу адам бек фахмулу адамды, табийгъатны кеси бла бир кюн жаратылгъан кибик деп. Бир талай жылны Россейни Илмула академиясыны Битеудуня литература институтунда ишлеп тургъан Светлана Алиева: «Чыпчыкъланы Борис бек фахмулу жазыучуду, аны юсюнден айтыр керекли къалып турады» дегенин кеси къулагъым бла эшитген адамма мен.

Мындан алгъаракълада аны, Борисни, бир къауум хапарларын кёчюргенме да, Светлана айтхан сёзле керти болгъанларын кесим да эслегенме.

Да къалай болады да алай? Былайда, къатыбызда, жашагъан, хар кюн болмаса да, ыйыкъдан бир тюбей тургъан адамыбызны жазгъанларыны юсюнден бизге москвачы тиширыу айтхынчы, кесибиз кёрмей нек тургъанбыз?

Терслик биздеди. Кесини адеплиги аны ауанагъа тартып, фахмусу уа, тышына уруп, терен суратлау магъаналы хапарлагъа тёгюлюп тургъанын биз кёрюрге керек эдик кимден да алгъа.

Энди уа ма анга да 60 жыл болду дерге тюшюп къалды. Аны бу кюнюне аталып болса да, жарагъан китабы зарфланыргъа керек эди...

Ол жаны бла «Минги тау» журнал аперимли болгъанды - аны хапарларын дайым да басмалайды. Мындан алдалада да окъуучула эслеген болурла аны журналда чыкъгъан бир хапарчыгъын. Бюгюн да «Минги тау» Борисни энтта бир жангы хапарчыгъы бла шагъырей этеди сизни. Муну окъуп бир кёрюгюз. Бек тилейме. Адамны жашаууну бла табийгъатны бу хапарда суратланган байламлыкларыны теренликлерин айтып ангылатыргъа амал жокъду. Адам кеси окъуса чыгъарыкъды татыуу аны.

Кёп жылланы къууандыра турсун Борис энтта бизни!

ЧЫПЧЫКЪЛАНЫ БОРИС

ЭРИЙ ЭДИ
МАРТ АЙНЫ КЪАРЫ

*Сёздеде Офелияны ниети болмаса,
чыгъарма да болмады де да къой.
Алай эсе уа, жазаргъа да керек туйюлдю.*

Автобусха минерме да, уллу къыл къобузну къылларына къатылырма да, ма анда ангыларма бу туурамдагъы электрочыпынла, тала-ла, атла, кёк кыйыры – бары да, кёзюм кёре, музыкадан жаратыла келгенлерин, кесиме тышындан къарап кёрмейме ансы, мен кесим да ол музыкадан жаратылгъан болурма, тейри.

Барама, аркъа жанымда сабий дауурлагъа, астроном башха дуни-яладан келген белгилеге солуун тыйып тынгылагъанча, тынгылай. Терезени ары жанында, талада сюелген мудах атла да къулакъ тигипдиле ашхам къарангысына бёлене баргъан, хар затны терен ангылагъан салкъын талалагъа, таяныр жер тапханларына къууанганча, кюнню узунуна жыйылып тургъан адам ачыуланы ырахат чёге баргъанларына. Атла! Кеси ёмюрлеринде кыйры баргъанларын билмеген, не этериклерин да ангыла-магъан, акъылларындан шашханча болуп, бир бирни ёлтюрюрге баргъан атлыланы ташып айланган журтсузла!

Шашхынлыгъ’а туурады – мудах атха къонуп баргъан жарыкъ адам, аны бла да къалмай, жигитлик жырланы орайдалап баргъан. Ол а, ол жарыкъ атлы, билмейди кыйда эсе да бирледе биреуленлени юйлерини кюе тургъанларын, ол жерлеге да «тынгысыз жерле» деп аталып; бек осалы уа неди десегиз, ол юйлеге отну ол атлы кеси салгъанын билмегениди. Адамланы юйлери, ол атланы мудахлыкъларыны дертлерин алгъанча, кюедиле.

Ол затланы барысын да мен артдаракъ кёрлюкме, жолгъа атланыры-мы юсюнден школну директору бла келишалсам. Шёндю уа мен, чай иче, тютюн букъулата, терезеден тышына мартны къарына къарап олтурама; къулакъ салама къуру да къаугъала бла жашагъан Россейни суратын кёр-гюзтюп тургъан мартха.

Кёзюмю алмай турама мартны эрий тургъан къарындан; ол эриуде шарт кёреме, жер башында бир къолгъа алыр къырал – Россей – бар эди да, аны да, эрий баргъан кър кибик, тауусула баргъанын.

Ашхам къарангы кесини иелигин эте келеди. Кюн тауусула, кече уа – башлана. Бир кезиу – кюнню тауусула баргъаны – озгъан заманымы биргесине элтип барады, бир кезиу а – ингир къарангыны кире келгени – келир кюнню сакълауну къууумун туудурды. Чайчыкъ да иче, тютюн да тарта, ол келир кюнню сакълагъанынгы аллай уллу магъанасы барды алай да – аны тентиреген заманынгда табылгъан таянчакъдан башхалыгъы жокъду.

Акъырынчыкъ тюшеди къар. Жерге жете-жетмез эрип кетеди. Жол чунгурчукъла сууладан толадыла. Ол мени бек суйген заманымды.

Мен «кёрюрге» суймеген адамла бары да юйлеринде олтурадыла, иги иеле уа итлерин да кыстамайдыла тышына.

Энтта бир жашау берилип, келир жашауда бир парий болуп тууар эди, ийсагъан. Хар ким да мени башымы сылап турур эди. Ма ол заманда биллик эдим мен суймеклик не зат болгъанын. Неда бир акъ киштик болуп тууар эди, кълунда да кимлик къагъыты болгъан. Алай болса, хар жетген милица мени къагъытларымы, кимлигими соруп турмаз эди. Суйген жериме барып турур эдим анда. Алай болса, бир тыгъырыкъда мени автомат бла уруп ёлтюрмез эдиле бир белгисиз автоматчыла, билмей этген сундуруп. Угъай, мен бир жары да барлыкъ тийюл эдим. Жумушакъ орундукъда жатып, къатыкыгъа да кызыл жыйны табып, къара жыйны ашап турур эдим. Мени иеми жумушакъ кълу уа мени мангылайымда кълкъа турур эди. Ма ол заманда айтыр эдим мен дурус: «Ма бу къл мени бек сюеди», деп.

Мен сакъалымы таза къырдым да, ариу кёлек да кийдим. Школгъа бара ушайма да, алай кийинмей а! Абызырагъан да этеме, ары биринчи кере баргъан кибики. Аякъларыма кълын олтанлы чурукъла кийгенме. Суулу чунгургъа кирдим да билмей, чурукъларымдан суу ётдю олсагъат. Былай къарагъанда уа, чурукъла бек тапла кёрюне эдиле.

Алайда мени кёзюм арбаз сыйпай тургъан бир къарт къатыннга жетип къалады. Ол сары ёрге жанлы тиширыу жол батхакъладан адамла аны аллында кюн атып кетген кир-кипчиклени кетереди, чучхуп-чучхуп. Ол кир-кипчиклени алай орамгъа атып кетгенле алыкъа жылы тёшеклеринден кьопхан да этмегендиле. Ол арбазчы тиширыудан бла менден сора жан кымылдап кёрюнмейди. Быллай шыты кюн танг белги бергинчи кезиуледе арбазчы тиширыугъа тюбесем, сейирден сын къатып къалама: къадары кыйын болгъан ол тиширыу, юсюн басып тургъан кыйынлыкъланы да хорлап, дагъыда биз кесибиз кирлендирген жерлени тазалай турады; нечик уллу кюцю барды адамны!

Мен ол адамгъа бир зат борчлу болгъанча сезим бийлеп кьояды мени, андан ёнкючге абери алмагъанымы да биле тургъанлай.

– Эрттен ахшы болсун! – дейме ол танымагъан тиширыуума.

– Ахшылыкъ кёр, кюнюм! – деп, жауаплайды ол да, жашагъан дунияда мен биринчи кере эшитген ауаз бла.

Ол толу ийнанганды мен аны кюнню керти да ахшы болурун суйгениме. Ол да мени кюннюю ахшылыкыгъа жоралады. Мен адамы болмагъан къуру сахарны орамы бла бара турама да, башыма быллай сагъышла киредиле: «Кюнню озады, экими, – бу чунгурчукълада суула да къурурла,

кюн да чыгъар, адамла да, женгил кийинип, орамлагъа къуюлурла, шишлик бишген, апельсин ийисле хауаны бийлерле; ма аллай заманда бир танымагъан адамынг бла саламлашыр онг да тапмазса. Шулпу кюнле бир танымагъан адамларынг бла тюбер ючюн жаратылгъан кибикдиле».

Мен а барама бош орамны, чунгур суучукъланы чачдыра. Аланы басмай ётерге амал жокъду. Алай-алай да аякъларыма суу ётгенди да, къайгъыргъан да этмейме. Ол кезиуде аллыма, «кап» деп, эки жаш адам чыгып къалады. Аладан бири къатыма жанлайды да, тютюн тилейди. Узатама тютюнлерими. «Экичигин алайыммы?» – дейди ол жаш. «Аллах бла ыразыма, ал», – дейме мен да. Сол къолу бла тютюнлени алады да, онг къолу бла уа сол инбашымы къагып: «Ахшы кюнлю бол!» - дейди.

Ол сезген болур эди, баям, мени арбазчы тиширыугъа тюбегеними да, аны манга иги кюн тилегенин да.

Маршрут таксиге минеме. Башыма жаугъан къара эрийди да, полгъа суу тамычыла тамадыла. Мен танымагъан бир тиширыу а алай таза жаланда тиширыуда болургъа боллукъ къол жаулугъун узатады...

Ол да, баям, сезген болур эди манга ол арбазчы тиширыуну бла тютюнлери тауусулгъан эки жашны да тюбегенлерин...

Бирде уа былай болады: эки къолума да ичлери тыкъма-тыкъ толгъан эки сумканы алып, маршруткагъа, адам кёпден, кючден сугъулама. Ол кезиуде мени бетимден тер, тамычы-тамычы тамгъан угъай, суу къюлуп баргъанча, алай тамады. Къол жаулугъума узалыргъа уа къолум бош туйюл. Къатымдагъы олтургъучда уа – эки назик къызчыкъ, бир бирге къысылып, олтуруп. Аладан бирчиги къол бохчасындан къол жаулукъ-чугъун чыгъарады да, мангылаймы сюртеди. Терлегеним а бир да тохтамайды. Ол да, эринмегенлей, мангылайымы, бетими къол жаулугъу бла къургъакъсыта барады.

Ол ангылагъанмы этген болур эди ол кезиуде мен бир заманда ол арбазчы тиширыугъа, ол тютюнлери тауусулгъан эки жашха, чиммакъ къол жаулугъу болгъан тиширыугъа да тюберигими? – деп келеди энди уа кёлуме, анча заман озгъандан сора да.

Мен алай акъыл этдим кеси ичимде: мен да бир игилик этген болурма адамлагъа, манга къыйын кюнлеримде аллай иги адамла тюбей тура эселе. Мен игилик этген адамла манга алай бла ыспас этгенча кёрюндю...

Мен иги да танымагъан бир жерде тюшеме. Школ къайсы жанында болгъанын да билмейме. Къарасам – бир онеки жылы бола болур дерча, аллай бир мудах къызчыкъ келе турады. Ол школгъа барады. Быллай шулпу кюн жарыкъ болургъа да къайда школгъа баргъан сабийге.

– Школ къалай ары жанында болур, айтсанг а, – дейме ол мудах къызчыкъгъа.

– Кел мени биргеме, – деди, кёз-къаш бермей, ол къызчыкъ.

Биз школ таба бара туруп, мен акъыл этгенден, ол къызчыкъ да сезгенди анга дери арбазчы тиширыугъа, тютюн тилегенлеге, чиммакъ къол жаулукълу къатыннга да тюбегеними. Жамауатны бек акъыллы къаууму онтёртжыллыкъ къызчыкъладыла. Мен аламагъ тап жарашама ала бла. Онтёрт жылларыннан сора ала Аллах берген къудуретлерини юсюнден сакъышха кетип, ачыкълыкъларын унутадыла. Мени нёгер къызыма уа бир

онеки бола болур дерчады. Ол мардасыз чомарт сабий эди, чомартлыкъны уа, белгилисича, мардасы болмайды.

Мен да къуру къоллу болмагъанымы ол да ангылагъанды. Мен саугъала элтип барама.

Школгъа жетгинчи, эрттеден танышлача болуп къалдыкъ. Школгъа кирирге айтама анга: «Сакълауулланы къатлары бла терк ётюп кетейик да, эслемеселе – къутулдукъ, эслеселе уа, бу мени бла келеди дерсе». Келишдик.

Биз сакълауулланы къатлары бла терк озуп кетдик да, экинчи къатха тапкалага аглагъаныбызлай, ызыбыздан: «Къайрысыз?» – деп кычырдыла.

Эшик юсюн сакълагъан юч да къарт къатын, хапаргъа болуп, бизни ётюп кетгенибизни артдан эследиле. Мени жаш кыыз нёгерим артха бурулду да: «Бу мени блады», – деди, ауазчыгъын сурлап. Биз бир бирге къарашабыз да, къюкюден къатып къалабыз.

Ол къарт къатынла бизни къюкюден бууула тургъаныбызгъа къарап, бир зат ангыламайдыла. Алайда, тапкалада олтуруп, мен сагъыш этеме да, быллай оюмгъа келеме: «Аллахха элтген жол бир женгил фикирледен ишленген тапкаладан къуралгъанды. Аны къыйынлыгъы уа недеди десеги, ол фикирлени бирин толтуруп, бирсин а унутуп къойсанг, жолунгу жаппа-жангъдан башларгъа керек боласа».

Жашагъан да алай этебиз – бир белгисизликни сакълап, бир танымагъанынга ышанып. Уллу фикир да – бир танымагъан адамынгы сакълау болуп къалады...

Сабий заманымда мен морожнаны къагъытын жолгъа атылып тургъанын кёрсем, бир бек жарсыучу эдим: ол адам ол къагъытны атды да кетди, мен а анга бир заманда да туберик туйюлме, ол себепден жашау да, къалай эсе да, такъырыракъ, кемирек кёрюндю. Ол манга туберге керек адам болуп къалды жюрегимде.

Бюгюн да, жашаууму иги кесегин аудургъандан сора да, жолгъа тюшюп тургъан угу-жугу къагъытчыкъны кёрсем, ол сабий заманымдагъы жюрек къыйыным келип къалады эсеме. Ма ол угу-жугу къагъытчыкъда озуп кетен заманымы кёреме туура. Этилмей къалгъан ишлерим да, толмай къалгъан фикирлерим да.

Мен школгъа барама. Мен адамла бла саламлашыргъа юйренеме. Адамла бла саламлаша билмесенг, Аллахха да тилек къалай этериксе? Нек дегенде, бизни тилек сёзюбюз Аллахха да бир башхагъа айтхан тилегинг бла жетеди. Кесинг Аллахха тюзюнлей тилек этсенг да, Ол эшитген да этер, алай тилек сёзюбюз Анга бир башха адамын юсю бла жетсе, сёзюбюзно бети ма ол заманда чыгъарыкъды.

Биреуню жарсыуу, ачыуу сени кесинги жарсыуунгча, ачыуунгча кёрюнсе, ма ол заманда сен боллукъса Аллах бла тюзюнлей сёлеширге, ортагъызда бир тюрлю тыйгъыч боллукъ туйюлдю.

Бир танымагъанынга тубесенг, анга ышарып къара.

Мен танымагъан шуёхум, мен санга бек ийянама, мени ючюн да бир тилек эт, мен кесим жангъзлай Аллахдан бек узакъда къалама, бирге болсагъ'а – биз Аны къатындабыз.

Школну директору мени бетиме тюрслеп кьарады да, олсагьат ангылап кьойду анга дери мен арбазчы тиширыугьа, тютюнсюз жашлагьа, чиммакъ кьол жаулукьлу кьызгьа, бар болгьан байлыгьын адамлагьа кез кьакьмай юлешип кьояргьа хазыр болгьан кьызчыкьгьа тюбегеними.

Сора ол айтады манга: «Да не! Солургьа да юйренеик. Аман эсе да, иги эсе да, ишлерге юйреннгенбиз, солуй а билмейбиз».

Келишдик. Кьол тутушдукь. Алай эсе, сора мен да, автобусда бара, уллу кьыл кьобузну макьамына тынгылап, сабанла, битеу кезкьорген музыкадан жаратылгьанын ангыларыкьма. Мудах атла да кеслерини жашауларыны сагьышларына батып, мудах Жерде сюелип турадыла.

Алай бла, адамла бла саламлашыргьа юйрене, мен бир танымагьан адамымы сакьлау бла жашасам, кьарт боллукь туююлме. Тыш керюмдюм кьартча да керюнюр, алай ич дуниям жашлай кьаллыкьды. Не десенг да, кьуру кесинги кьайгьынгы этип турсанг, андан бек кьарт этген зат жокьду. Бир узагьынгы, танымагьанынгы кьайгьылары бла жашасанг а, бир заманда да кьарт боллукь туююлсе.

Летчикни учханы ол кесине саугьа этгениди. Алай, бир мутхуз, шулпулу кюн жолгьа чыкьсанг а биреуге тюбемей амалынг жокьду, ма ол адам сени тапхан болур, анга кьууаныр, аны кергенле да кьууанырла аны кьууанчына. Шулпулу заманда кюннге ийнангандан магьана жокьду, адамны жюрек жылыууна ийнаныргьа керек болады. Ачыкь кюнледе да ол жылыу жетмейди бизге.

Мен булутсуз кекге кьарайма да... сакьлап турама жауунну.

МЕН СЫЙЛЫКЪНЫ КЕСИМ САЙЛАЙМА КЕСИМЕ

Россейни ара жерлеринде кьайынланы чапыракьларын шырылдата жюрюсенг, кесинги бар болгьанынгы билип кьояса. Акьырын, шош баргьан черек да сенден бир жары кеталмаз. Эчкини башындан тутуп, кюте тургьан ыннанг да – алай. Ол тийреледе эрттегили заманла бла бюгонлюк бирге кьошулуп кьалгьандыла, уюпдула, орналыпдыла.

Кавказ а – эмиликини жерлерге кюрешмекликди. Эмиликини борчу бла сени борчунг а бир да келишмейдиле.

Бийик керюннгенликге, ууалыргьа хазыр болуп тургьан таула айырылыуу юсюнден билдирип турадыла. Ала кеслери окууна да айырылып жашауну белгилери болуп кьалгьандыла – алада озгьан заманланы бла келир кюнлени бир заманда да бирлешмезлик башхалыкьлары мухурланьп.

Суула десенг: юркекле, биреу ызларындан кьуууп келгенча, тенгизле таба кьуууладыла; бир- бирледе уа алай да керюнеди: ушкок бла аланы биреу кекге атдыргьанча. Эртте болгьан уллу халкь юрюлюуно тунукь белгилери бюгон да жашап тургьанланы кьанларын жюйрюклетедиле. Адам – учхалауукь ташны юсюне кючден илинип тургьан, кьатыракь кьатылгьанлай жел сууруп кетерге боллукь таш тюкге ушайды; аны да, кесин тыйдырмай, уруп келген ырхы урум алып кетерикча; аллай затланы, ата-

бабаладан бери да эте келген иши болуп, ырхы урум жаланда кеси тутады эсинде. Эсинде уа хар кимни да болургъа уа керек эди.

Ёзенеледе кёзге кёрюнмеген атла будуман барадыла, барадыла ала кёз-кёргенни мудах ышанларына, кызынып.

Жукъа къангадан ишленген жаз юйчюгюмю эшигин этейим да – мен олсагыат озгъан кюнлериме къайтып къалама; ачама да – олсагыат къайнай тургъан бюгоннге тюшоуп къалама.

Биреуню терек бахчасына тюшгенча, алай жашайса: юзюп, алмаламы ашайым, огъесе бахчаны иесинденми бугъайым?

Я, Аллах, бюгонню ортасында ишленген юй къайда болур?

Мени ата-бабаларым кимни эсе да ызындан къуугъандыла, кимден эсе да къачхан этгендиле; саппа-сау кюнлерин къуууу-къачыу бла ашыргъандыла, хантха олтурургъа заманлары болмагъанды, кюннге бир кере ауузланыргъа тюшсе да, ол да кече ортада ай жарыкъда болгъанды.

Атла кёзден кетгендиле, адамла да – алай, хорламланы бла хорлану-улары да заман теппе-генг этип къойгъанды; аладан бизге жалан да бир къалгъаны – ол да бир адет, кюннге бир кере, аны да жатар заманда, яхшы бир тойгъан адет.

Атха ёмюрюмде да иер салгъан адам туйюлме. Тынч олтурама кесими капачыгъымы аллында тёрт жонулуп, къаядан юзюлген ташха ушагъан томуроучукъну юсюнде. Жюгенни тутарыкъ къолум а – жанбашымда, буз керки бузда кибик. Эсин тас этген дуняны жалан да бир къол силдеми эсинги аякъларын, буздача, учурур да, озгъан кюнлеринги эсингде къалгъан хурттакчыкъларын да унутдурур. Мен ол бош къол силдемни бир да ангыламайма, ол мени къалай эсе да бир уллу ишлерими кёзюме ишми тута болур экен... Мен да аны билмей... Ол силдемге мен бой салып къояма жаланда.

Къоншуму киштиги бичен къашпакъда жашайды. Ол мени къатыма келген сагыаталарында, жаныма шумсуз чөгелеп, таулагъа тауушсуз тынгылагъанлай турур. тегерекде-тийреде бир дерге бир жан жокъду. Манга алай кёрюнеди, манга керек адамла мени къатыма жыйылып тургъанча.

Киштик мени эсими да, кесини эсинде бирге тийишдирип тургъан бир кюбюрчек эди. Ол бууаз киштик эди да, манга кысылгъаны да бошдан туйюлдю – ол мени къаллай адамлыгъы болгъанын, манга ышаныргъа боллугъун бла къаллыгъын билирге сюеди. Мен да къарап турама да, эслейме: ол мени узакъ эм жууукъ къоншуларымы да алай сынчыкълап айланады. Алагъа баргъаныны сылтауу да манга келгенини сылтауучады.

Кюнлени биринде ол, аузуна къабып, балачыгъын келтире келди да, къатыма салды. Ол ангылай эди: юйю жокъ, кюню жокъ, бу желли-боранлы тау ауузлада балаларын кечиндираллыкъ туйюл эди, ол себепден ол анга болушургъа боллукъ адам излей эди. Ол мени сайлады. Мени тынгылауукълугъум ючюн сайлагъан иш болур. Сёзню ичинде кечиндире билгенни неден да бек сюеди киштик, тынгылагъанда да, айтыргъа керекли затла асыры кёпден, тамагъындан къарап турсала да, тынгылай билиуню.

Къыш да алыкъа къышлыгъындан бошамагъан, жаз да, келир заманы жетип, келген а эталмай тургъан кезиуде олтурама мен кесим жангыз таула арасында. Ала, таула, кеслери да озгъан заманлагъа къарап, болуп озгъан загланы да, керти дуняларын тапхан адамланы да эсгереди.

Мен а, жашап турганладан биреуленге тюбеп, айтырыкь затларымы тохтамаганлай айтып туругъа, алай бла жаз башын жуууклашдырыргъа боллугъума ийнанып, жаз келсе уа, бу къуруп турган жерден ёрге бир чирчик къарап, ол да манга таянчакь боллугъун сезип туругъа сюеме. Мен кесиме аллай нёгер сакълайма, сакълайма, къачан келлигин да билмегенлей. Къалай бир керек эсе да, аллай бир сакъларгъа хазыр эдим мен. Алай, ма – келди да къалды манга ышанган, бизни жашаубузну артыкь алапат жаратмаган, ол себепден анга къатышыргъа да суймеген жан.

Аны кёргенлей, мени жангызлыгъым эрикдирип, менден болушлукь излегенге жаным ауруп, мени къатылыгъым эриди да къалды. Эриди да, мыгыл суу болуп, жаякъларым бла энишге саркъды.

Аллай ингирлерими биринде, большевикле тюрлю-тюрлю чырмаула бла эшитдирмеге кюрешген берулени тутдум да радиода, Румдан келген хапарлагъа тынгыладым. Румда уа полякълыны дин башчыгъа – папагъа айыра эдиле да, ол айырылса суйдюм ичимден.

Тышында уа – къыш жели сызгырып, радиобериулени тыйган чырмаулагъа къошулады; мен а олтурама, тютюн букьулата, бир банка кофени да таууса. Аякълана келген киштик столуму тюр отоунда жукьлапды. Ол юйренген эди тютюн хауагъа. Анасы, киштикни анасы, къоншулада къашпакь тюбюнде биченге батылып кечинеди. Анга башха тюрлю эди айырыламыды, угъаймы полякълы папагъа. Мангача болмай, анга ол иш дуня болумда бир бош затчыкъды. Мен а Кароль Войтыла айырылса сюеме.

Аны айырылыгъын да билеме. Алай болмаса, бу къужур дуняда адам бетин кёрюрме деп да ышанмайма. Аны айырмай амаллары да жокьду. заман кеси излейди аны. Айырылды. Коммунист тереле, къалтырап-титиреп, оюлдула. Алай бла къышны бла жазны бир бирден айырылып заманларында жылы аяз урду да, ызы бла жаз кеси да жетди. Энди босагъадан тышына атлагъанымлай, адамлагъа тюберикме, жангы адамлагъа, азат Россейни жангы адамларына. Ала ишни жаппа-жангьдан башларгъа керекдиле, харфлыкьдан. Ала ол харфлыкьны къарап-къарагъынчы мажардыла да, алгъындан эсе башха тилде сёлешип башладыла. Башладыла сёлешип. Аланы окутурукъла уа – жокь. Алай бла заманланы байламлыкълары юзюлдюле да къалдыла де да къой. Азат жашамаган адамла азатлыкьны тилине юйретген да эталлыкь тюрлюйдюле, ол себепден жангыла жолларын кеслери ишлерге керекдиле. Айхай да, жангъланы тиллери алыкьа иги ишленмегенди, алада кёп керексиз затла тюбейдиле, алай бош, керексиз затла уа жокьдула. Алай, бара барып, алгъа сейирсинип айтхан учхун сёзлеге юйренип, ол тил эслиликни тилине айланьр да, ол аланы, жангъланы, тиллери болур.

Ол артда боллукь ишди. Бюгюн а мен, тюкгючге олтуруп, кёкдеги ай бизни юйню аллында таудан ары ауарыгъын сакълап турама. Ол кеси алыкьа кёрюнген да этмегенди. Сакълай кетип, кесим аны аллына тебиредим. Тау башына чыкъганымлай, ызымдан киштикни жилигъанын эшитеме: айны жизги жарыгъында, юсюн къар хапула басып, къардан аны къулакълары къарап, кёзчюклери жилтиреп – ызымдан ёсюп, кюч ала барган киштигим къарап турады.

Мен айны ызындан барама, ол а не этеди?

Къар мени тобугъума келеди, аны уа къулакъларына жетип турады Ол

мени ызымдан, жилий-жилай, сюркелип келеди. Аны тюкло аякълары Чегемни терен кьарларына деп жаратылмагъандыла да. Аны аякълары, арап кьумлада, жырчыкъларын мурулдай, тауушсуз жюрюрге жаратылгъандыла.

Тауну ары жанына аудум да, бир сейирликни юсюне болуп кьалдым – кек талачыкьга толгъан ай тюшюп тура эди. Ол тюз жерчиклеге, тешлемелеге да алтын суу ичиргенди. Бийик кьаяла уа, уллу толкьунлагъа ушап, ол сары алтын дуняда чайкьала турадыла. Дуня алай ырахат болуп кьалды, жер юсю тынчды. Киштик балачыкь да, жилигъанын кьоюп, накьутлача жилтиреген кезчюклерин айгъа кьадапды. Дуняны башынада ол сагъатчыкьда ол айдан, тауладан бла киштик баладан сора бир зат да керюнмейди. Бизни аякь тюплерибиздеги да кьар тойюлдо, ол сары тюкло кек иесиди. Ма ол алтын бетли букьудан жаратыллыкь болурла жер да, андан сора – адамла, жырла, музыка тауушла да. Алыкьа уа жерде биз барбыз жангыз да – ай, таула, киштик бала, мен.

Манга алай керюндю ол кезиучюкде: Аллах бек алгъа айны жаратып, бир ауукьдан андан эригип, анга негерге, Кесине, адамлагъа да кьууанчха, Ол кюнню жаратханча.

Мени ол сагъышларымы киштик бала жилип белдю. Алайдан артха тебиредик – мен жаяулай, ол да сюркелип.

Бу жомакьлыкь дуня мени кьоркьютуп башлады да, мен, жер юсюнде болгъаныбызны керти да сезер ючюн, тау башындан тебеннге – кесибизни элчикге кьарадым. Тебен а, узакьда аз билине, юйчюкле кьаралдым тамгъала болуп керюнедиле, ала Аллах ийлеп ишлеген топуракь тугулчукьлагъа ушайдыла. Терзеле кьарангьдыла, адамла, айны мамыр жарыгъына батып, жукьлапдыла.

Кезге керюнгенледен сора юйчюгюбюз бир жылгъа ушады, алай биз суукьдан кьалтырап олтурабыз. Насыпха, от жагъа аллында кьургъакь отун жаркьала бардыла. От этип, киштик бала да, мен да, тынгьлагъанлай, ол кезюбюзге керюнген ариу дуняны юркютюрге кьоркьгъанча, шумсуз олтурабыз. От да бизге бек болушады алай тауушсуз турургъа.

Кюндюз мен уллу дуняны емюрледен да тынчаймай тургъан титиреюне батылыпма. Мен кесим да бир загла кьоша болурма дейме аны ол титиреюне. Кече уа таулу гьтычыгъымы суукьдан кьалтырагъаны тюшюме кирип келди. Не жау чыракь жокь, не чырахтан.

Тышындан на аз да жарыкь кирмейди, алай юйде уа бар эди жарыкь: Исса файгъамбар дагъыстан жез тазда абустолну аякъларын жууа турады. Кьалгъан абустолла уа аланы тегереклеринде олтурадыла. Аланы кьара ауаналары кьабыргъалагъа жабьшыпдыла. Сыйлы Исса, кеси жангызлай кьалып, жерде болгъан кьыйынлыкъланы барын да башына кийип, жангьдан жаратыла келген адамланы аякъларын жууады.

Мен да, кьыйын кюнюмю жюгюнден бош болуп, адам баласына алыкьа кесимде чайпалмай тургъан сюемклигими толу сездим. Кече – болмагъанча узун, кюн а, – ол беш чюйню кьабыргъагъа урулгъан тауушларыча, кьысха. Абустолла думп болдула, адамла жукьлапдыла. Жукьлапдыла – тамбла халкь болуп уяныр ючюн.

Тюшюмде мен тауланы кьысханларындан, адамланы басынганларындан кьутула келеме. Мен тангны, дуня кенлигин, таза хауаны керюрге ашыгъама.

Ма ол сагъатчыкьда келди манга бир тюрлю хошлукь, сора керюндю бу такьырлыкьдан кьутулууну жолу да. Да тангнга тюберим кьалып турады.

ХАЛКЪТЫБЫЗ КИЙГЕНКИЙИМЛЕ

Малкъарлыланы бла къарачайлыланы халкъда жюрютюлген кийимлерин эки тюрлюге юлеширге боллукъду. Бирлери – уучула кийиучю кийимле, экинчилери – малчыла кийиучю кийимле.

Уучула кийиучю кийимле уулукъ кийик жаныуарланы терилеринден этилгендиле. Ол тукъум кийимле бек эрттегили кийимлеге саналдыла.

Малчыла кийиучю кийимле уа юй хайыуанланы жюнлеринден бла терилеринден этилгендиле.

Аны бла бирге, экилери да, кийимле, териден, кийизден, эшилип эм къол бла согъулган къумачлдан этилип болгандыла. Кийимлени тигуде эм этиуде ол адетле эрттеледен бери келгендиле. Алай, заманда аланы этилиуелери кирик, формалары да тюрлене-тюрлене тургандыла.

Адамланы кийимлерине къарап, не ишлегенин, къолайын, эр киши не тиширыу болганын, миллетин, ол кийимине кёре жылны къайсы кезиуу болганын билгендиле.

Айхай да, халкъны кийимлеринде Малкъарны бла Къарайчайны табийгъат болумларыны, адамны иш усталыгъыны, халкъны жашау адетлерини, жерни битимлерини, жаныуарларыны, тепсеулерини илишанлары да кёрюннгендиле. Таулада жашагъанланы кийимлерини бла ёзенледе жашагъанланы кийимлерини орталарында башхалыкъла тау табийгъатны бла ёзен табийгъатны орталарында башхалыкъла бла толу келишедиле.

Бизни ата-бабаларыбызны фахмуларыны, эслиликлерини, иш кёллюклерини хайырындан бизге бек уллу культура байлыкъла жетгендиле.

Халкъыбызны оюларында жерибизни битимлерини, жаныуарларыны тыш кёрюмдюелери да суратланнгандыла.

Быланы барын да айта келгеними магъанасы: бусагъатда аты кент айтылган «Балкария» фольклор-этнография ансамблиз тепсеу ансамблиз ол халкъда жюрюген ол кийимлени тикдиргенди эм аланы ариулукуларын, санынгы-сыфатынгы чертген шартларын кеслерини тепсеулеринде кёрюзтеди. Келир тёлюлерибиз да аланы эслеринде тутар ючюн, керек кюнледе уа тигип, кийип да чыгъар ючюн биз хореограф Къудайланы Мухтар жыйышдыргъан халкъ кийимлени суратларын басмалайбыз. Бизни ансамблизге биринчи кийимлени уа устала Марина Шипшева бла Марина Богатырёва тикген эдиле да, ансамбль ол кийимле бла Кавказны тау халкъларыны Сохум шахарда бардырылган фестивалына къатышып, биринчи саугъалагъа ие болган эди.

«Минги тау» журналын редакциясы.

ЭР КИШИ БЁРКЛЕ – МУЖСКИЕ ШАПКИ

Аба бёрк –
головная накидка

Адеж бёрк –
запасная шапка

Андия –
шапка с начесом

Ауукьлу –
временная шапка

Баба –
шапка предков

Бабас –
шапка старца

Базама –
надежный

Байбаш –
шапка богатого

Байракъчы –
обрядовая шапка
знаменосца

Бачама – шлем

Бурмачач –
кудрявая шапка

Гебен –
высокая конусооб-
разная шапка

Гырхы –
грубая шапка

Деберла –
авторитетный

Дидин –
шапка оса

Дюр –
крылатая шапка

Жабагъы –
весенней стрижки
шляпа

Жабагъылы –
облезлой шерсти
шляпа

Къалпакъ –
войлочная шляпа

Къач бёрк –
шапка с крестиком

Малчы бёрк – шапка пастуха

Сур – высокая лохматая шапка

Тайпакъ – шапка

Таубаш – горноголовая шапка

Улубаш – шлем предводителя воинов

Хыре – неряшливый

Башлыкъ (головной) – башлык

Дибилдирме – башлык бабочка

ТИШИРЫУ БЁРКЛЕ – ЖЕЕНСКИЕ ШАПКИ

Агуна – нартская шапочка

Агуна – шапочка, вышитая золотыми нитками

Айберк – луноликая шапочка

Алтын чокай – куполообразная шапочка

Алтынбаш – шапочка золотой купол

Бий кызъ бёрк – шапочка девушки княгини

Гебенек бёрк – женская шапка накидка

Гоппанбаш бёрк – чашеобразная шапочка

Гюлбаш бёрк – шапочка цветастая

Жалпакъ бокка – плоская шапочка с кисточкой

Жаулукъсуз бёрк – шапочка носится без платка

Жора бёрк – шапочка предсказание

Камиля –
шапочка девочки 12-
14 лет

Келин бёрк –
шапочка невестки
с платком

Келинлик –
шапочка засватан-
ной девушки

Кенг тасмалы бокка –
шапочка с вышивкой
широкой тесьмой

Кийиз бёрк –
женская войлочная
шапочка

Къалау бёрк –
шапочка расшитая
галунами

Къууук –
пузырькообразная
шапка

Къызчыкъ бёрк –
шапочка девочки
6-10 лет

Кююш бёрк –
куполообразная
шапочка

Мартинкъал –
шапочка с узлами

Насыплы бёрк –
шапочка счастья

Таж бёрк –
шапочка с короной

Тартма бёрк –
шапочка с галунами

Тамгъалы бёрк –
шапочка с тамгой

Тери бёрк –
шапочка из меха

Токъмакълы бёрк –
шапочка
с бубончиками

Халфтауын –
парадная шапочка
для неесты

Ындырка –
шапочка купол

Ыргаргадун –
шапочка
с кисточками

Элтир бокка –
смушковая шапочка

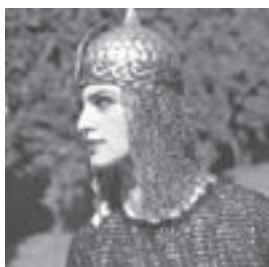

Тасмалы окъа бёрк-шапочка вышивка тесьмой

Юрт – шапочка юрт

Такья – шлем

Чыпчык бокка – шапочка птица

Келмен бёрк – конусообразная шапочка типа крепости

Чачаклы жаулук – платок с бахромой

Такья бокка – шлем шапочка

Къала бёрк – шапочка типа башня

Озай бёрк – шапочка расшитая галунами

Жаулукъла - платки

Чач къаб – накидка на косы

Чериу бёркле – шлемы для девушек

ГАБАРАЛА – БЕЗРУКАВКИ

Ажам госпожа природы –
безрукавка Ажама

Жагъалы габара –
безрукавка с воротником

Жадалы –
безрукавка покладистой

Кийиз габара –
войлочная безрукавка

Къачлы габара –
безрукавка с крестиками

Къысха женгли габара –
безрукавка с короткими
рукавами

Кюмош жулдузлу габара –
безрукавка с серебрянной
звездой

Мазакку –
безрукавка силача

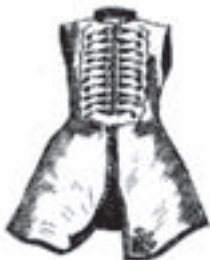
Метели –
безрукавка с ромбовидным
украшением

Мюйюз суратлы –
безрукавка с орнаментом
из рогов

Наллы габара –
безрукавка с подковами из
серера

Нохтабаулык –
подарочная безрукавка

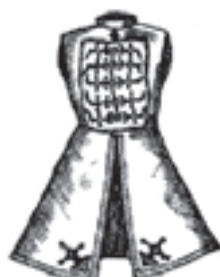
Нюрлю –
безрукавка лучезарная

Обур –
безрукавка ведьмы

Огьурлу –
безрукавка доброты

Рысхлы –
везучая безрукавка

Тепена (богиня очага)–
безрукавка Тепана

Тери габара –
безрукавка из овчины

Тымбыл –
безрукавка «тымбыл»

Хазырла габара –
безрукавка с газырями

Химикки (мать ветра) –
безрукавка химикки

Чепкен габара –
безрукавка из сукна

Чомпараш (Мать сна) –
безрукавка Чомпараш

Алмосту –
безрукавка демона

Билгич –
безрукавка ясновидящей

ЧЕПКЕНЛЕ – ЧЕРКЕСКИ

Аскер чепкен –
черкеска война

Бий чепкен –
княжеская черкеска

Ёзден чепкен –
черкеска дворянина

Жаш кыуш – черкеска молодежная

Киеу женгери чепкен – черкеска друга жениха

Киеу чепкен – черкеска жениха

Къурейиш чепкен – черкеска персоны знатного рода

Кюбе – кольчуга

Кюбе чепкен – черкеска с защитными латками

Чанка чепкен – черкеска дворянина (второго сословия)

Чепкен къаптал – черкеска с длинными рукавами

Чериубаш – черкеска предводителя воинов

Хуржулу чепкен – черкеска с карманами

Чепкен къаптал – бешмет-черкеска

Чериу чепкен – черкеска воина

Къысха женгли чепкен – черкеска с короткими рукавами

Узун чепкен – длинные черкески

КЪАПТАЛЛА - БЕШМЕТЫ

Айкъаптал – бешмет
с изображением знаков луны

Айсурат – бешмет
с изображением полумесяца

Алан –
аланский бешмет

Анекей (мать влаги) –
бешмет Анекей

Асса –
бешмет вдохновения

Байдымат –
бешмет дочери Апсаты

Бухуллы –
бешмет с лентами

Гошала –
бешмет дочери Апсаты

Ёрекай –
длинный бешмет

Жалгъан къалта – бешмет
с фиктивными карманами

Жары – бешмет
из овчины без шерсти

Жасанма –
нарядный бешмет

Жасау –
бешмет с отделкой

Жингил –
яркий бешмет

Жугъур –
пёстрый бешмет

Жулдузлу – бешмет
с изображением звезд

Жумушакъ –
мягкий бешмет из кожи

Жырмыч –
бешмет с разрезами

Зыбыр – бешмет
из грубой ткани

Инай – бешмет
покровителя шерсти

Келбет –
привлекательный бешмет

Къадалмаш –
бешмет старого чабана

Къадама – бешмет
с кольчугой под ним

Къалтапы –
бешмет с карманами

Кьрталы –
бешмет со складками

Кьауракъ –
диагональный бешмет

Кьозукай – бешмет
ягненочка (ласкательное)

Кьоруучу –
бешмет воина

Кьутаслы оюу – бешмет
с густым орнаментом

Кьутлу –
обоятельный бешмет

Кюрме – бешмет
с узловым узором

Логъбеж –
бешмет старого чабана

Суратлы –
бешмет с рисунком

Эки кьачлы –
бешмет с крестиками

Хуржунлу
кьаптал –
бешмет
с карманами

Бийик жагъалы къптал –
бешмет с высоким воротником
и одним карманом

Хазырлы къптал–
бешмет с газырями

Тюймели къптал –
бешмет с пуговицами из тесьмы

Бир къпалаулу тон –
однобортная шуба

Аба тон –
шуба свободного покроя

Жагъалы тон –
шуба с воротником

Аба къптал –
бешмет свободного покроя

Сырылган къптал –
стеганный бешмет

Жагъалы къптал –
бешмет с воротником

Ёшонлюк кяптал –
бешмет с нагрудником

Жагъасыз кяптал –
бешмет без воротника

Женглик кяптал –
бешмет с нарукавниками

Окялы кяптал –
бешмет с нарезными и гео-
метрическими мотивамми

Тухтуй кяптал – бешмет
с нарезными рукавами

Тар буунлу кяптал –
бешмет с узкими манжетами

Узун буунлу кяптал – беш-
мет с длинными манжетами

Окялы чуба –
корсет с узорами

Тоймели чуба –
корсет с нагрудником

Темир тоймели кяптал–
бешмет с металлическими пуговицами

ЖЫЙРЫКЪЛА - ПЛАТЬЯ

Акь мёлек –
платье белого ангела

Акьбийче –
платье княгини знатного рода

Алботгалы жыйрыкъ –
платье с передником

Алтын тау –
платье для танца «Алтын тау»

Берекет –
платье изобилие

Гоккан –
платье для танца «Гоккан»

Дауче – платье богини земли да-
уче (платье для танца «Дауче»)

Жел –
платье для танца «Жел»

Жёрме – платье короткое
для танца «Жёрме»

Марако –
платье для танца «Марако»

Мелхум –
платье богатой женщины

Метеке –
платье улитка

Намыслы – платье
как знак уважения

Некяхлы –
брачное платье

Платье
для танца «Абсолту»

платье для танца
«Байчомарт»

платье для танца
«Бурдум»

платье для танца
«Дарыкшан»

платье для танца
«Жел боран»

платье для танца
«Къылыч бии»

платье
для танца «Накра»

платье
для танца «Сыбызгы»

платье
для танца «Тейри жол»

платье
для танца «Шаукам»

платье
для танца «Шауксол»

Сакылаул –
платье для танца «Сакылаул»

Тейри – платье короткое
для танца «Тейри»

Тонлу –
платье накидка

Улу бийче – платье
для старшей княгини в доме

Усхургук –
платье для танца «Усхургук»

Хумашгия – платье
для танца «Хумашхи»

Бндырбай – платье
для танца «Бндырбай»

Элия – платье
для танца «Элия»

Аба жыйрыкь –
рубашка с накидкой

Аба тон – женская шуба
с коротким рукавом

Алибат – нарядное праздничное
платье расшитое
растительными мотивами

Ала-бийсе –
резное узорное платье

Ала-кюла –
пёстрое платье

Алботалы жыйрык –
рубашка-платье с передником

Алмосту – одежда домашней
для танца бесов

Артиш –
плюшевое платье

Бийнакай – платье бийнакай
карачаевки из Турции

Герхана – парчовое платье

Гоккалы жыйрык –
узорное платье
с растительным мотивом

Жортуул жыйрык –
платье жортуул

Жукь кьатапа жыйрык –
велюровое платье

Жыржыр –
роскошное платье

Кёлек-жыйрык –
рубашка-платье с кушаком

Кемисхан –
женское платье кемисхан

Кенг женгли жыйрык –
платье с широкими рукавами

Къабышгъанла –
одежда для танца бесов

Къанатлы жыйрык – жен-
ское платье с длинными ру-
кавами типа крыльев птицы

Къанкъаз

Къанкъаз (лебедь) –
платье с крыльями

Къапгаллы жыйрык –
платье с бешметом

Къатапа жыйрык –
бархатное платье

Къая къызла (дочери скал) –
платье чародек

Къол чапыраклы жыйрык –
платье с нарукавниками
растительного мотива

Къоллу жыйрык – платье
с короткими нарукавниками

Къуртха – обрядовое
платье чародейки

Къысха женгли аба – платье накидка с короткими рукавами расшитое галунами

Къысха чапыракълы жыйрыкъ – платье с короткими нарукавниками растите льного мотива

Кюбе жыйрыкъ – платье кольчуга

Мёлек – женское платье с короткими рукавами

Ныкъыш – резной узор

Озай - обрядовое платье

Омакъ – детское парадное платье

Оюу аба – рубашка с накидкой

Оюу кёлек – рубашка платье с длинными манжетами геометрического мотива

Оюу кёлек жыйрыкъ – узорное рубашка платье

Сандырак – короткое женское платье

Сууичмес – обрядовое пёстрое платье

Сымарлау – платье расшитое галунами

Сырылган жыйрык – стеганое зимнее платье расшитое галунами

Тар женгли жыйрык – платье с узкими рукавами

Тонлу жыйрык – платье с подкладкой из овчины и кушаком

Тухтуй – платье с разрезными рукавами

Тыпчынай – платье с вышивкой растительного мотива

Узун женгли чапыраклы жыйрык – платье с длинными рукавниками типа растительного листа

Узун чапыраклы жыйрык – платье с длинными рукавниками типа растительного листа

Хардар – узорное короткое платье с резной вышивкой

Хомашхия – короткое платье с резной вышивкой

Хур жыйрык – платье русалки

Чепкенли жыйрык – шерстяное платье

Чырмауук - узорное платье (вьюнок)

Шештан – короткое платье

Чачаклы женгли жыйрык – платье с широкими рукавами и бахрамами

Ачык жагьалы жыйрык – платье с открытым воротником

Габара жыйрык – короткое платье с короткими рукавами

Кыбса буунлу жыйрык – платье с короткими манжетами

Кыбса жыйрык – короткое платье с широкими рукавами расшиты галунами и резной вышивкой

Тасмалы жыйрык – платье расшитое тесьмой

Тюймели жыйрык – платье с пуговицами из тесьмы

Хуржунлу жыйрык – платье с карманами

Жагьасыз жыйрык – платье без воротника с вышивкой растительного мотива

ЖАМЧЫЛА - БУРКИ

Аба – накидка

Анди жамчы – бурка
с ворсом

Гебенек – бурка
с капшоном

Жубу гебенек –
мохнатая бурка с капшоном

Жубу жамчы –
мохнатая бурка

Сыйдамлы жамчы –
гладкая бурка

АЯКЪ КИЙИМЛЕ - ОБУВЪ

Къонгуроулу чурукъла –
обрядовые тапочки
с колокольчиками

КЁНЧЕКЛЕ - БРЮКИ

Жамаулу кёнчек –
штаны с латками

Кёнчек – штаны

Кепбай кёнчек – штаны тан-
цующего в маске козла

Къумач кёнчек –
штаны из ткани

Сахтиян кёнчек –
кожаные штаны

Тери кёнчек –
штаны из овчины

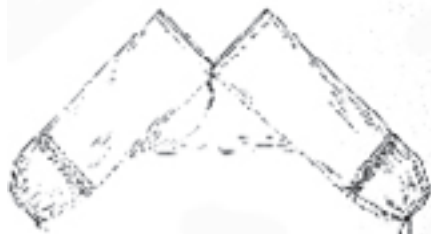
Улду ау кёнчек – штаны

Ышымлы кёнчек –
штаны с полунаговницами

Эшилген кёнчек –
вязаные штаны

Кёнчекле – женские штаны

КЁЛЕКЛЕ - РУБАШКИ

Кёлек – рубашка

Ала кёлек –
пёстрая рубашка ребенка

Жулдузлу сурат кёлек –
рубашка со звездочками

Жыйрыкылы кёлек –
рубашка под платье

Абалы кёлек –
рубашка с накидкой

Кёлек жыйрыкь –
рубашка-платье

Кёлек – рубашка

Къыз кёлек –
девичья рубашка

ЖАСАНДЫРЫУ - УКРАШЕНИЯ МУЖСКИЕ

Алтын къама –
золотой кинжал

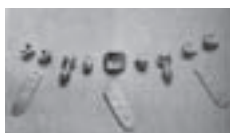
Белибау бла къама –
пояс с кинжалом

Билибау керекле – серебряные
украшения к мужскому поясу

Белибау керекле – серебряные украшения к мужскому поясу

Белибау керекле – серебряные украшения к мужскому поясу

Билеуле – висячие украшения для пояса

Кюмюш кьама – серебряный кинжал

Кьалкьанла – обрядовые щиты

Кьара кьама – кинжал с кожаными ножнами

Оюу мет – узорные серебряные украшения воротника бурки

Мюйозлю нюкюл – серебряное украшение в виде треугольника

Мет – серебряное украшение воротника бурки

Чапыраклы бюртюк – украшения в виде семя и листочек

Мюйоз – резное украшение в виде рога

Бюртюк – украшения в виде семя

ЖАСАНДЫРЫУ - УКРАШЕНИЯ ЖЕНСКИЕ

Айыл –
пряжка женского пояса

Ала чабакъ – пуговица
с изображением фореля

Алтын белибау –
золотой пояс

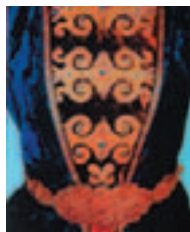
Алтын билезик –
золотой браслет

Алтын тауукъ –
нагрудник с изображением
павлина

Анкъар – серьги с изображе-
нием двухглавого орла

Асил жасы – нагрудник
с узорными пластинками.
Бюртюкю оюу – зернистый
узорный пояс

Асилташлы ёшонлюк –
нагрудник с драгоценными
камнями. Гоккалы ёшонлюк
– узорный нагрудник

Асмалы билезик – браслет с
драгоценными камнями
и цепочки

Белибау керекле –
набор для пояса

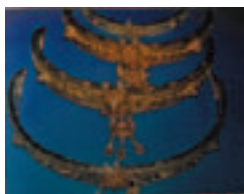
Белибау кършоу –
поясной ободок с цепочками
и шариками

Белибаулу – украшение
к женскому поясу

Боюнлук –
женское ожерелье

Бортюкю белибау –
зернистый пояс

Гагарак белибау –
пояс с шишками

Гоккалы белибау –
узорный пояс

Гоккаланы шынжыр –
пояс с узорной цепочкой

Голлю белибау – пояс
с растительным мотивом

Ёшонлук –
грудное украшение

Ёшонлук –
женское грудное украшение

Жаннет чыпчыкыкыла – нагруд-
ник с изображением иволги

Жассы шынжыр –
пояс с цепочкой и плоскими
пластинками

Жулдузлу белибау –
пояс со звездочками

Жайаклы сырғыа –
женская шапочная серьга

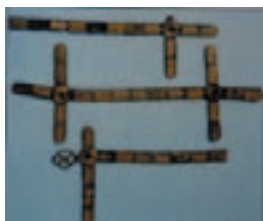
Илгик – петля пояса

Инжи – женское украшение

Шынжыр белибау –
цепочный женский пояс

Инче белибау –
узкий пояс

Кушхиле – узорный женский
пояс растительного мотива

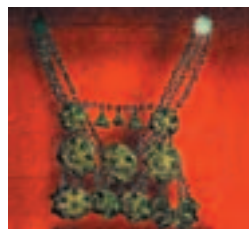
Къайишли белибау – ко-
жанный пояс с металличе-
скими украшениям

Къалкъан – серебряная
пластинка в виде щита

Къалкъанлы – грудное
украшение в виде щита

Къалкъанлы боюнлукъ – оже-
релье с изображением щитов

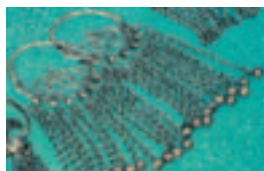
Къамалы айыл – пряжка
с кинжалом женского пояса

Къачлы ёшонлукъ –
нагрудник с крестиками

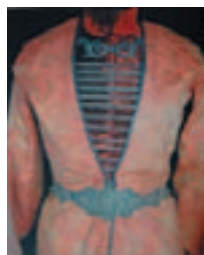
Къонгуроулу сырға –
серьга с колокольчиками

Къуршоулу сыргъа –
серьги с ободком

Къушбий – пояс
с изображением орлов

Кюмош белибау –
серебряный пояс

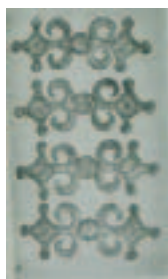
Манглайлы –
женское лобное украшение

Мандалакълы ёшонлок
– нагрудник с ягодообразны-
ми шариками

Мюйюзлю – украшение в
виде рогов к женскому поясу

Мюйюзлю ёшонлок – пояс
с изображением рогов оленя

Нал сыргъа –
серьга с подковой

Оюу ючкюл – треугольная
узорная пластинка

Сыргъа – женские серьги

Таж – корона

Тамгъалы сыргъа – серъга с изображением полумесяца

Токъмакылы ёшонлок – нагрудник с шариками.
Гоша – узорный пояс

Токъмакылы, шынжырлы ёшонлок – нагрудник с цепочками и шариками

Топлулу белибау – пояс с металлическими шариками

Тюйме – пуговица нагрудника

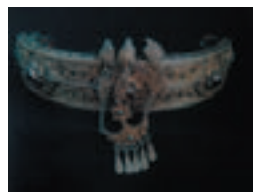
Тюймели белибау – пояс с пуговицами

Узун илгик – нагрудник с длинными петлями

Узун тюймели ёшонлок – нагрудник с длинными пуговицами

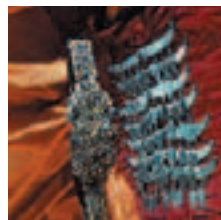
Чыпчыкылы белибау – пояс с изображением птиц

Чырмауукылы ёшонлок – нагрудник-вьюнок

Шассы сыргъа – серъга с плоскими пластинками

Шынжырлы айыл – пряжка к женскому поясу

Шынжырлы айыл –
пряжка с цепочками

Шынжырлы белибау –
пояс с цепочкой

Шынжырлы, токмакылы
айыл – пряжка с цепочкой и
шариками женского пояса

Токмакылы чачакыла –
кисточки с бахрамами

Ючкюл шынжырлы –
треугольник с цепочкой

Ючкюл – женское
серебряное украшение в виде
трехлистника

Шынжырлы ючкюл – украше-
ния к женскому нагруднику

Тюйюмчек чачакыла – кис-
точки с бахрамами

МЕЖГИДИЙ - МАСКИ

ТӘРЕН ТАҢКҮЛА - ОБРЯДОВЫЕ ПАЛКИ

Чойке такыя –
конусообразный шлем

Башлыкылы такыя –
башлык-шлем. Женгил
кыаптал – бешмет с корот-
кими н

Къумач кѣнчек –
штаны из ткани

Сахтиян кѣнчек –
кожаные штаны

Тери кѣнчек –
штаны из овчины

Къумач кѣнчек –
штаны из ткани

Сахтиян кѣнчек –
кожаные штаны

Къумач кѣнчек –
штаны из ткани

Тери кѣнчек –
штаны из овчины

Тери кѣнчек –
штаны из ов-
чины

Тери кѣнчек –
штаны из ов-
чины

Сурагланы Къудайланы Юсуф ишлегенди

ЭСКИ МАЛКЪАР АДЕТЛЕ

*

Сют бла байланган жууукълукъ, къан жууукъдан да бек жүрютюлюп болгъанды.

*

Тиширыу, баш иеси эркин этмей, андан ыразылыкъ алмай, башха сабийге ёшюн салмагъанды.

*

Малкъарда, Къарачайда да къыз тишырыуну намысын бек кётүрюп болгъандыла. Тойгъа, къонакъгъа, не да жаш тёлү, жыйылып, той-оюн этерге тебиресе, къызны ары чакъыра, анга жууукъ жетген жашладан бири, къыз нёгер да алып, келгенди. Къызны анасындан, атасындан да эркинлик алып, аны той-оюннга алай элтгендиле. Къайтаргъан да тюз ол халда этгендиле. Къызны анасыны къолуна бермей, арбаздан кетип къалгъан тёре болмагъанды.

*

Жолда кетип баргъан эр кишини не да кесинден таматаны аллы была ётерге жарамгъанды. Ол бек уллу айыпха саналгъанды. «Кесинден таматаны жолун кесме» деп да андан айтылады.

*

Эр киши юйнден чыккъынчы, юйдегисине къайры баргъанын билдирирге керек болгъанды.

*

Кетип баргъан адамны ызындан: «Алан, къайры бараса? – деп соругъа жарамгъанды. Сорсала уа: «Жолум боллукъ туююлдю» деп, ызына къайтып кетгенди. Амалсыз иши болгъан адама а, ызына къайтып, гыржын бла ауузланып, жолгъа жангыдан алай атланнганды.

Къайры бараса деп соргъаннга Малкъарда: «Курнаятха барама!» деп да богъандыла, тюзюн айтмай.

Басхан аузунда уа: «Азау талагъа», – дегендиле.

*

Сибирткини сюеп салыргъа жарамгъанды, жатдырып салгъан болмаса.

*

Не эр киши, не тиширыу, не сабий юйдегилеге билдирмей кетген адет болмагъанды.

*

Сют бла байланнган жууукълукъ, къан жууукъдан да бек жүрютюлюп болгъанды.

*

Тиширыу, баш иеси эркин этмей, андан ыразылыкъ алмай, башха сабийге ёшон салмагъанды.

*

Малкърда, Къарачайда да къыз тишырыуну намысын бек кётюрюп болгъандыла. Тойгъа, къонакыгъа, не да жаш тёллю, жыйылып, той-оюн этерге тебиресе, къызны ары чакыра, анга жууукъ жетген жашладан бири, къыз нётю да алып, келгенди. Къызны анасындан, атасындан да эркинлик алып, аны той-оюннга алай элтгендиле. Къайтаргъан да тюз ол халда этгендиле. Къызны анасыны къолуна бермей, арбаздан кетип къалгъан тёре болмагъанды.

*

Жолда кетип баргъан эр кишини не да кесинден таматаны аллы была ётерге жарамгъанды. Ол бек уллу айыпха саналгъанды. «Кесинден таматаны жолун кесме» деп да андан айтылады.

*

Эр киши юйнден чыкыгъынчы, юйдегисине къайры баргъанын билдирир-ге керек болгъанды.

*

Кетип баргъан адамны ызындан: «Алан, къайры бараса? – деп сорургъа жарамгъанды. Сорсала уа: «Жолум боллукъ туююлдю» деп, ызына къайтып кетгенди. Амалсыз иши болгъан адама а, ызына къайтып, гыржын бла ауузланып, жолгъа жангыдан алай чыкыгъанды.

Къайры бараса деп сорганнга Малкърда: «Курнаятха барам!» деп бол-гъандыла, тюзюн айтмай.

Басхан аузунда уа - Азау талагъа дегендиле.

*

Не эр киши, не тиширыу, не сабий юйдегилеге билдирмей ары-бери кетген адет болмагъанды.

*

Таулу, юйюне кьонакъ келсе, не амалсыз ишин да кьоюп, анга кьараргъа керек болгъанды. «Кьонакъ – Аллахны кьонагъы» деп да андан айтадыла.

*

Малкъар халкъ эсли халкъ болгъанды. Таулу кьонакъгъа барса, кьонакъбайыны сыйлы, багъалы, аз тубеген затларына сукъланганын билдирмегенди. Нек дегенде, кьонакъ бюсюреген затны, кьонакъбай кьонакъгъа бермесе, ол тау адетге дурус келмегенди.

Ол адет таулулада энтда жюрюйдю.

*

Малкъарлы жашла тойда кьызны тепсерге кьалай чакъыргъандыла?

Жаш кьызны аллына барып, кьолларын кьанат (къач) жайгъанды. Тепсерге чыкыгъан кьызны алланда жаш кьушча учханды. «Асса!Асса!» - деп, ата-бабаларыбызны бурунгу атларын айтып, чърчек тепсегенди. Алай тепсеген жашха, кьызны аллында кьолларын болмаса, бармакъларын жаяргъа жарамагъанды. Ол биргесине тепсеген кьызны намысына ушамагъан зат болгъанды.

*

Кьошха сабий келсе, кьойчула аны кьозучукъ берип кьууандыргъандыла. Кьойчулада ол адет энтда жюрюйдю.

Сѣз ючюн, сабий заманында кьарт ыннам бла мен, эшекчигибизни да аллыбызгъа этип, сыгын келтирирге Къызыл кьолгъа аз бармагъанбыз. Мокъаланы Билял Къызыл кьолда кьойчу эди да, кьозу берип мени кьууандыра – кьууандыра тургъанды.

Таулу кьошдан угъай, юйден да сабийни кьуру иймегенди. Бютюнда кьыз сабийни бегирек эркелетгендиле тулула. Анга не алтын, не кююш бергендиле. Не да - сыйлы кьумач.

УЛБАШЛАНЫ САНИЯТ.

САБИЙЛЕ ДУНИЯСЫ

КЕМАЛЧЫКЪ

* * *

– Анам, телевизорну ёчюрчю, ол манга чайыр чайнаргъа чырмагъан этеди.

* * *

- Анам, къарачы, ол бал чибинчик мени бла ойнайргъа келгенди.
- Да ойна, келген эссе.
- Ол менден къоркъгъан этеди сора уа.

* * *

– Анам, бурунчугъум сууукъ болады, бурунчугъума къолкъапчыкъ эшсенг эди.

* * *

- Аллахдан тилек тилесем, не тилерикме билемисиз?
- Да, айт, билейик.
- Мен музыкадан къыстасынла деп тилерикме.

* * *

– Анам, бу табаны былай гитче нек этген болур эдиле?
– Алай гитче таба туююлдю, жашчыкъ.
– Бек гитчеди. Мен уллу болсам, санга аллай таба ишлерме, дунияда бек уллу хычинле бишген таба.

* * *

- Анам, ол кёкде жаннган неди?
- Айды, жашчыкъ.
- Татлы уа болурму, ашагъан этерик эдим.

* * *

- Кемал, сабийле арбазда тепсей турдыла, бар да сен да тепсе.
- Угъай, анам, тепсерик туююлме.
- Сора нек тепсемейсе?
- Мен кесиме келин келтирсем тепсерикме.

* * *

- Анам, бусагъат кюнчюк уянады.
- Сора бетчигин жууады.
- Сора ашап тояды,

Аппалагъа чыракъчыгъын жарытады.
Сора жарыкъчыгъын бизге бурады.

* * *

- Анам, манга берчи ол тауукъ суюекчиклени.
- Къой, не этесе тауукъ суюеклени?
- Тузикге элтейим да: «Ма санга эт келтиргенме!» – дейим.

* * *

Анам, къарачы, бульдозер бульдогу бла къар тюртюп барады.

* * *

- Бурунчугъум къызылмыды, анам?
- Хау, къызарып турады.
- Охо да, бусагъат садикге киргенимлей ол жаппа-жангычыкъ болуп къаллыкъды.

* * *

- Кемал, бюгече нек жилий эдинг?
- Да жилимай не этерик эдим, къумурсхачыкъ аякъларымы дыгъыл этип къоймай эди сора.

* * *

- Анам, ол эки къаргъа «къар-къар» этип не хапар айта болурла?
- «Биягъы Кемалчыкъ садикге кеч болуп келеди» – дейдиле

* * *

- Мачы, жашчыкъ, бу къызыл алманы аша.
- Анам, мен алмамы тилеген эдим?
- Хау, къызыл алма беригиз деген эдинг.
- Да сора кесим нек эшитмегенме да?

* * *

- Мен ауузуму кенг ачайым да, ичине бир къарагъыз.
- Не боллгъанды, нек къаратаса, Кемал?
- Анда къонгуроучукъ тагъылып турады.

* * *

- Эшитемисиз, мен энди театркъа барлыкъ туююлме.
- Нек сора? Оюнну жаратмадынгмы?
- Анда корольну коронасы алтындан угъай, бош жылтырауукъ къагъытданды.

* * *

- Анам, галау ашаргъа олтургъанма да: «Бисминляхий» дерге унутуп къойгъанма. Къарасам а тауукъну ючюнчю аягъы жокъ.

ЗУЛЯЧЫКЪ

* * *

– Анам, къара ол сейир чибинчикге. Гыржынчыкыгъа къонуп, ко-
качыкъларын ышып, бетчигин сылап: «Бусагъат ашап бошайым, татлы
баппучукъ, сени!» – дейди.

* * *

– Зуля, телевизоргъа къарачы. Кёремисе, ол ит иесин къалай тала-
гъанды. Сакъ бол, сен итлени асыры бек сюесе.

– Анам, энди ол харип итни тюрмегеми атарыкъдыла.

* * *

– Зуля, кызчыгъым, не болгъанды, нек жилияса?

– Асыры жилияргъым келгенден жилийма-а-а.

* * *

– Анам, жер не ашап жашайды?

– Жер а суу ичип жашайды.

– Берчигиз чемичигими, жерге суу къуюп келейим.

ЖАМИЛЯЧЫКЪ

* * *

– Жамиля, аммагъызны тауукълары жумуртха беремидиле?

– Угъай! Ала алыкъа жаппа-жангычыкъдыла.

*Сабийлеринден эшитгенлерин жазгъан
УЛБАШЛАНЫ Саният.*

АТА ЖУРТНУ ЖЫЛЫУУ

Кишкеланы Борисни кызы Зарема история илмуланы доктору Шимал Кавказны халкъларыны тарых проблемаларын тинтиу бла кюрешген алимди.

Къарачай-Черкес кырал педагогика институтну тарых факультетин бошагъанды, 1989 жылдан 1998 жылгъа дери Тюркге бир ненча кере баргъанды. Аны Мураты XIX ёмюрню ахырында XX ёмюрню уа башында ары кёчген къарачайлыланы бла малкъарлыланы ол азапны – кыйынлыкъны сынаргъа нек тюшгенин тинтирге, ачыкъларгъа, тюзюн тохташдырыргъа, андан сора уа халкъларгъа керти хапар айтыргъа эди. Бизни акылыбызгъа кёре, Зарема кьолгъа алгъан ишин тынгылы этегенди, – 2000 жылда аны Ставрополь шахарда «Карачаево-балкарская диаспора в Турции» деген ат бла чыкълан китабы ол затха шагъатды. Анда басмаланган шартланы бир къаууму бла «Минги Тау» журналны окъуучуларын шагъырей этебиз. Аны басмагъа Шауаланы Хасан хазырлагъанды.

* * *

XIX ёмюрню ахырында XX ёмюрню уа башында къарачайлыланы бла малкъарлыланы Тюркге нек кёчгенлерини сылтауларын ачыкъланган илму-тинтиу ишле эндиге дери хазна бардырылмагъандыла. «Мен, – дейди алим кызы, – бу теманы кьолгъа алгъанымы себеби ол зат бла байламлыды. – Кертиди, Шимал Кавказдан Тюркге кёчген адамланы къадарларыны юсюнден тыш кыраллы алимле кеслерини илму ишлеринде ким да эс бурурча оюмла жазгъандыла. Атлары революциягъа дери окъуна белгили авторла – А. Берже, Н.С.Грабовский, А.Фонвиль, Я.В.Абрамов, Д.Г.Хатакокор, М.Ечерух эм башхала бу иш бла (кёчгюнчюлюк бла) байламлы Россия бардыргъан политиканы кёп миллетлени келечилери туугъан жеринден Россейни бла Тюркню Осман империясыны башчылылары тутхан харам политиканы юсюнден тынгылы илму-тинтиу ишле бардырып, магъаналы китапла жазгъандыла. Аланы ол ишлерине алимле бюгюн-бюгече да эс бурадыла. . .»

XIX ёмюрню ахырында XX ёмюрню уа башында кёчгюнчюлюкню уллу азабын сынагъан кавказлыланы проблемаларына бизи заманны тарыхчылары – Г.А.Дзидзария, Х.О.Лапанов, С.А.Чекменёв, А.В.Авксентьев, А.Х.Касумов, дагъыда Х.А.Касумов эм башхала да иги эс бургъандыла. «Очерки истории Карачаево-Черкесии», «История народов Северного Кавказа. Конец XVII в. 1917 г.» эм «Россия и Северный Кавказ в XVI–XIX веках. Документальная история образования многочисленного государства Российского» деген китапланы мурдорлары да ёморде унутулмазлыкъ кыйынлыкъны ачыкъланган илму-тинтиуледиле.

«Кертиди, – деп жазады Зарема Борисовна, – Тюрк кыралы уруш этерге кьолларындан келлик таулуланы кёбюрек тартыргъа кюрешгенди кесине. Тюрлю-тюрлю миллетлени адамлары артдаракъда ары не хыйсапдан кёчгенлерине ат башындан хапар айтыла келеди эрттеден бери да. Алай, бир бардыргъан тинтиуледе ачыкъланганыча, туугъан жерлерин кьояр ючюн

аланы хар бирини энчи сылтаулары болгъанды: бу затны – кёчгюнчюлюкню трагедиясын теренден ачыкълар ючюн тыш кыралгъа кёчген кавказлы миллетлени адамларыны хар бирини къадарын энчи-энчи алып тинтирге керек боллукъду. Алайсыз бу ишни юсюнден даулашла баргъанлай турлукъдула. Былайда мен къарачай-малкъар миллетни адамларыны ункъадарларына энчи эс бурурнк излеиме.

Малкъарны айтхылыкъ жарыкъландырыучусу Абайланы Мусос ХХ ёмюрню башыда Парижде чыкъгъан «Мусульманин» деген журналда басма-лагъан статьясында, таулуланы жашаулары адам айтып тауусмазча кыйын болгъанын суратлай келип, аланы тыш кыраллагъа кёчгенлерин аны бла байламлы этеди. Шаханланы Басият да «Казбек», «Терские ведомости» чыкъгъан материаллада ёз халкъыны жашау проблемаларыны, малкъарлыланы Тюркге кёчюулерини себебини юсюнден ийнаньулу хапар айтханды».

Тюркде жашагъан кавказлыла жазып Стамбулну бла Анкараны библиотекарарында иги кесек китап сакъланады. Алада къарачайлыланы бла малкъарлыланы Тюркге не хыйсапдан кёчгенлери ачыкъланады. Ол санда белгили тарыхчы эм фольклорчу Махмут Асланбекни (Дуда улуну) «Трагедия карачаево-балкарских тюрок» деген китабында энчи магъана берирге тюшеди. Ол кёчгюнчюлюкню баш сылтауларындан бирине Россейде крепостной праваны

Баишююк элде жашагъан кёчгюнчюлени къаууму

кете-

рилгени бла байламлы этеди.

Махмут Асланбек киби билимли, эсли адамла кёчгюнчю халкъла, бек алгъа къарачайлыла бла малкъарлыла кеслерини фольклорларын, адет-тёре-лерин унута баргъанларына кёллери бла жарсып, аланы ол учузлукъдан кери этер ючюн къаты кюрешедиле. Эскишехерде (Эскишахар) – къарачайлыланы бла малкъарлыланы культура араларында, «Объединенный Кавказ» деген ат бла тюрк тилде журнал чыгъарадыла, «Къартджурт» деген къошагъы уа къарачай-малкъар тилде чыгъады. Былайда къарачай-малкъар жырла, жомакъла, миллет адет-тёрени юсюнден магъаналы материалла басмаланадыла.

Башхююкда таулула жашагъан юйле

Барыбызгъа да белгили ишди – СССР-ни заманында Тюркде жашагъан къарачайлыланы бла малкъарлыланы юслеринден бек аз зат биле эдик. Биз анда-санда газетледе басмаланган материалчыкълааны неда сураглау чыгъармаланы окъуп, жалаңда алада айтылгъан хапарла бла «суусабыбызны къандырып» тургъанбыз. Сёз ючюн, Хубийланы Османни «Ассы» деген романында окъуна туугъан журтларындан кетген кёчгюнчюлени юслеринден жалаңда ала – кёчгюнчюле болгъанлары чертилип къалгъанды. Къарачайлыла бла малкъарлыла тюрк халкъыны адет, төрелерин толусунлай алгъандыла, адет, төрелерин а тас этгендиле деген оюм да айтылады ол романда.

Керти болумну юсюнден учхара хапар айныгыугъа жарамайды. Бусагъатда Тюркде жашагъан Кавказлыланы тарыхларын, культура болумларын толу тинтирге онлары барды Россейни алимлерини. Шимал Кавказдан кёчген жерлерибизни къайсы тукъумдан болгъанларын эслеринде тутадыла, ана тиллери, адет-төрелерин бек иги сакълагъандыла. Бусагъатдагъы тёлю окъуна «Кавказ» деселе, баргъан суудан татмайдыла, – кеслерини Ата журтларын кёрюрге, жууукъ-тенгден хапар алыргъа бек сюедиле. Ала – кёчгюнчюле, озгъан ёмюрню 80-чи жылларында миллет культураларыны арасын къурауну къолгъа алып, ахшы муратларына жетишгендиле. Ол арагъа жыйылып, Ата журтларыны, тарыхларыны, адет-төрелерини юслеринден хапар айтадыла, той-+оюн, фольклор байлыкъларын сакълауну мадарларын этедиле, Кавказ бла байламлыкъланы бюгюнда кючлеуну жолларын излейдиле.

Белгили этнограф Шаманланы И. 1990 жылда Тюркде болуп (аны ары миллетни культура арасы чакъыргъан эди), бир къауум къарачай элдеде да болуп, «В гостях в Турции» деген ат бла уллу статья жазып басмалагъанды. Анда кёчгюнчюлени тарых жолларындан, бусагъатдагъы жашауларындан тынгылы хапар айтылады. Къарачай, малкъар элдеде жашагъанланы адам санына дери да ол тинтилген шарт къалмагъанды. Профессор Тюркден къайтхандан сора кесини анда бардыргъан тинтиу ишлерини юсюнден илму конференцияда терен магъаналы доклад бла сёлешгенди. Аллай ишни Шаман улуна дери киши этмегенин белгилерге керекбиз. Тюркге 1884–1887 жыллада кёчгенлени кёбюсю ёшюн уруп кюрешмей, Закавказье бла ётгендиле ары. Тилибиз, динибиз да бир бирге келишгенлерини оноучулары жашар жерлерини сайлауну къарачайлыланы бла малкъарлыланы кеслерине бергендиле.

1905–1910 жыллада ала Тюркде 17 элде жашагъандыла: Чифтлик-кёу, Ялыпынар, Эртугрул, Сулеймане, Белпинор, Язылыккая, Килиса, Доглат, Чёкчайла, Чырдак, Яхилпорт, Башхююк, Эйрисоют, Эмирлер, Арпаджи, Чилеханс дегенча элдеде.

Доглат деген элни кьуральууну юсюнден бир бёлек сёз. Бу жерге буринчи болуп кёчген тюркенменлиле аны атын бюгюн да эслеринде тутуп, бек сыйлы журтнуча эсгередице. Ол Афьон шахардан 48 километр, Исчехисер деген район арадан а 26 километр узакьлыкьда орналгьанды. Доглат 1887 жылда кьуралгьанды. Мында Чегемден, Быллымдан, Кёнденден, Нальчикден кёчген малкьарлыла бла Огьары Тебердиден кёчген кьарачайлыла жашайдыла. Алгьаракьда белгилегенибизча, кёчгюнчюле ол кезиуде, хауа жарашмай, уллу азап чекгендиле, ёлгенле да болгьандыла. Ол заманда ала тюрк кьыралны башчысына хауасы Кавказны хауасына келишген жерде жашаргьа эркин этерин баш уруп тилейдиле. Андан сора ол: «Мени Кавказдан кёчген кьарындашларым кеслери суйген жерледе жашаргьа эркиндиле...» – деп буйрукь бергенди бу ишни тындырлыкь адамлагьа.

Андан сора кёчгюнчюле тау жерледе айлана кетип, Доглатда тохтауну (жюз юйюр) тийишли кёргендиле. Бу элни тегерегин кьалын агьач, бийик таула кьуршалалгьандыла. Несин айтаса, жарагьан тау жайлыкьлары. Тау сууну тазалыгьы уа! Гара суула да аз туйюлдюле. Кертиди, сюрго жерле азлыкь этедиле. Аны себепли таулула баш ишге малчылыкьны айнытыуну санайдыла. Бир кьауум юйюр бирге болуп, кьошла ишлеп, малларын узакь жайлыкьлагьа сюрюп, анда кечиндиредице. Сёзсюз, кьышхьда мал аш жетишмей, кьыйналыргьа да тшошгенди.

Доглатда жарагьан межгит, башланган школ, медиресе, ауузланьгучу жер, тюкен, аптека, телефон байламлыкь бардыла. Элде хауа чыракьла жанадыла, суу бла жалчытылынынды.

Болсада бу элде жашагьан адамланы саны аздан-аз боуп барады: ала сабийлерине билим берир ючюн шахарлагьа кёчедиле. Тюркде Анкара шахарда кьарачай-малкьар культура ара жюрютген тергеуге кёре, 1960 жылда Доглатда 70–80 юйюр, алада уа 500 адам жашагьанды, 1985 жылда уа 283 адам (битеу да 45 юйюр). Андан кёчгенле Эскишехер, Афьон, Измир шахарлада орналгьандыла.

Быллайда бир затха эс бура кетейик. Доглат элни кьурагьанла эм анда жашагьанла быллай малкьар тукьумланы адамлары болгьандыла: Атакуланы, Балаланы, Баразланы, Батчаланы, Бийчекуланы, Байкьызланы, Жанатайланы, Жабелланы, Чеченланы, Эбизеланы, Энейланы, Кьысхаланы, Кьочхарланы, Кьудайланы, Саубарланы, Суйдумланы, Шауаланы, Таппасханланы, Тёппеланы. Ол юйюрлени кёбюсю бусагьатда Афьон шахарда жашайдыла. Элге уа – Доглатха жай айлада солургьа, мюлк ишле бла жубаныргьа келедиле. Доглатда кьыш да, жай да жетмишге жетип юйюр жашайды шёндю.

Болвадин деген шахарчыкь Афьондан 40 километр узакьлыкьда Эбергёл деген кёлню кьатында, – Эмирдаглар деген тау жерде орналгьанды. Ол кьырал заповедникге саналгьандан сора анда болган агьачны сакьлар муратда Гёкчей-айла деген шахарда жашагьан кьарачайлыланы бери кёчюргендиле. Нек дегенде, малла турган чек салыннгандан сора кёпле Килиса элден кёчюп кетгендиле. Алагьа Болвадин шахарчыкьны кьатында жашау журтла ишлерге болушханды эм тау жайлыкьладан юлош бергенди.

Кьарачайлыла бусагьатда жашагьан жерлерини алгьыннгы атын тюрлендирмей сакьлайдыла – Гёкчейалар, Болвадинде жашагьанла уа жангы кьоншуларына «черкесле» неда ол жерге «Черкес Махалле» (черкесле жашагьан жер) дейдиле. Кьарачайлыла анда да малчылыкь бла кюрешедиле. Алай

«Бирлешик Кавказья» журналыны чыгъаргъан Сылпагарланы Невруз

де ишлемей онгубуз жокъду, дей эди, юйюрюмде беш адамны кечиндирирге керекме деп.

Тюркде адамла малчылыкъ бла жаланда кеслери алларына кюрешип, андан хазна файда алмайдыла. Кёп мал тутхан къарачайлыла бла малкъарлыла жаланда ата-бабаладан къала келген адетни эски этмезге кюрешедиле. Элде жашагъанладан кёпле арт жыллада юйлерин, жерлерин, малларын сатып, Эскишехерге неда Афоннга кечгендиле. Бусагъатда элде 250 юйюр жашайды. Ол санда Тебердиден кечгенлени туугъанлары, туудукълары кёбюрекдиле. Ала кеслерини тукъумларын, ата-бабаларын унутмагъандыла. Юлгюге, Айдаболлары (Семенлары), Базарчылары (Аджилары), Къая (Байчорлары) деген тукъумланы айтыргъа боллукъбуз.

Эрейли деген элни да Тебердиден бери 1905 жылда кечген къарачайлыла къурагъандыла. Алагъа былайда сюрдю жырле бергендиле (кечгюнчюле алада будай ёсдюргендиле), жайлыкъларында уа, сёзсюз, малла, тутхандыла. Анда жашагъанланы хазна къалмай барысы да болгъан мюлклерин сатып, Конья шахаргъа кечгендиле. Шёндю Эрейлиде жаланда отуз юйюр жашайды.

Башхюйюк, Эйрисюют, Эмирлер, Арпаджи, Чилихане деген элдеде къарачайлыла бла малкъарлыла кёп санда жашайдыла. Стамбул бла Анкара шахарлада да алай. Миллет-культура ара бардыргъан тинтиулуге кёре, жаланда Стамбуда окъуна мингден артыкъ къарачай, малкъар юйюр жашайды.

Таулу интеллигенцияны иги кесеги бусагъатда Анкарада турады. Ала «Къарачай-Малкъар» деген ат бла тюрк тилде тарых-литература журнал чыгъарадыла. Аны редактору эм издатели аты халкъгъа кенг белгили фольклорист Адилхан Адилгогъуду (Аппа улу). Анда къарачайлыланы бла малкъарлыланы тарыхлары, кечгюнчюлени шёндюгю жашаулары бла байламлы материалла, нарт таурухла, халкъ жырла, кёпню кёрген акъсакълла айтхан хапарла, Къарачай-Черкесни бла Къабарты-Малкъарны бусагъатдагъы жазыучуларыны чыгъармалары басмаланадыла.

Журналны чыгъарыугъа Тюркню культура эм билим беруи министирини кенгешчиси Хурриет Эрсой, Хусамеддин Къоркъмаз (Къоркъмазладан),

бу арт жыллада эр кишиле ишлерге Американы мында фармацевтика фабрикасына кёбюрек тохташа башлагъандыла. Фабрика чыгъаргъан продукцияны хазна къалмай барысы да тыш къыраллагъа жибериледиле. Тюркде кёп къоранч этилмеген ишчи кюнню западны сейирлерине хайырланадыла. Биринчиден, мында адамны чархына уллу хата келтирирге боллукъ продукция чыгъаргъан предприятияны къуаргъа бек ёчдюле.

Бовадинде жашагъан къарачайлыла Юсюп Ишбилир (Семен улу) америкалыла къурагъан фабрикала саулукъгъа уллу заран келтиргенин да биле тургъанлай, барып аладан бирин-

тарых илмуланы доктору Уфук Таукьул (Тохчукладан), художник Эрол Батырбек (Батырбекладан), архитектор Селим Итез (Текеладан), адвокат Дилбер Къаншау (Кипкеладан). Анкарада аты саулай кыыралгъа айтылгъан бир малкъарлы генерал да жашайды. Ол Шакъманланы Акайды. Шакъман улу Тюркде жаяу аскерлени баш командующиси болуп тургъанды кѣп жылланы ичинде. Бусагъатда Анкарада къарачайлыладан бла малкъарлыладан 500 юйор жашайды.

Эскишехир, бу арт жыллада хар не жаны бла да бек иги айныгъанды. Адам саны жарым миллиондан атлагъан шахарда бир ненча университет, башха окъуу юйле, жарагъан почта байламлыкъ, халкъгъа ишчи жерле бардыла. Мында къарачайлыла бла малкъарлыла кѣп санда жашагъанларын айтыр ючюн санайбыз ол затланы барысын да. Бу шахарда «Къарачай-малкъарны культура эм бир бирге болушлукъ бериуню арасы» бек кьолайлы ишлейди. Анга Аднана Джангѣз (Джанкъозладан) башчылыкъ этеди. Ол жыл сайын июль айны ыйых кюнннде байрам къурап, миллет тилни, тепсеулени, адетлени юслеринден айтады. Башда белгилегенибизча, Эскишехерде тюрк тилде «Бирлешик Кавкасыя» деген журнал, аны «Къарт-Журт» деген кьошагъы уа къарачай-малкъар тилде чыгъады. «Къарт-Журтну» редактору Олскер госпитальны баш врачы Илмаз Неврузду (Сылпагъарланы жашлары). Ол онтугъузунчу ъмюрлеринде къарачай халкъны биринчи алимлеринден бири – Учкьуланда медиресени устазы Сылпагъарланы Герий эфендини туудугъуду. Илмаз Невруз бийик медицина билим Германияда алгъанды – ол кыыралда окъугъанды деген магъаны ангылатабыз. Бу билимли, ѣз халкъыны керти адамы къарачай-малкъар фольклорну жыйыугъа бек улуу кыйын салады. Къарачайны белгили тарыхчысы, жазычусу Махмут Асланбекни (Махмут Дудаладан болгъанды) архивин Илмаз Невруз бек багъалы затынча сакълайды. Бусагъатда ол Шимал Кавказны халкларыны историяларыны, культураларыны, фольклорлары бла байламлы эндиге дери кишиге белгили болмагъан материалланы журналында терк-терк басмалайды. Анда къарачай, малкъар, кьумукъ, татар, адыг, чечен, ингуш, дюгер жазычуланы чыгъармаларын, журналистлени, алимлени материалларын окъургъа онг болады.

Шѣндю Эскишехирде бек азындан алты жюз къарачай, малкъар юйор жашайды. Агъач мюлк промышленностьну министрени экинчиси Суйюнчланы Шарафутдинни, архитектор Къубадийланы Орханны, биолог Къарабашланы Сейханы, университетни устазлары Къочхарланы Текинни, Къоркъмазланы Шаданы, сатыу-алыу фирманы президенти Багчаланы Хаджимуратны кѣчгюнчюлени арасында уллу намыслары жюрюйдю.

XX ъмюрню 60-чы – 70-чи жылларында Тюркню кѣп инсанларыны санында кѣчгюнчю халкъланы адамларындан да иги кесеги иш излеп Германиягъа, Голландиягъа эм АБШ-гъа

Социология илмуланы доктору
Тохчукланы Уфук

кѣчгендиле. Бусагъатда ол кыраллада жашагъан кырачайлыла бла малкыарлыла бир ненча минг боладыла. Бу болум а, жарсыугъа, бизни адамларыбызны тиллерин, адет-тѳрелерин унутдурургъа себеп болады.

* * *

Тюркню бла кѣчгюнчю халкъланы Ата журтлары бла байламлыкъ XX ѳмюрню 90-чы жылларында тохташдырылгъанды. Андан Кавказгъа биринчи делегация 1989 жылда декабрь айда келгенди. Бу ишни башламчысы эм башчысы Тюрк Республиканы культура министрини кенгешчиси Хуриет Эрсой болгъанды. Бизни жашла, кызла – анда, Тюрк кыралны жаш тѳлюсю уа бизде окъуп, билим алыргъа жол ачыуну да бу тиширыу кырагъанды. Тюркню чакырыуу бла Кыбарты-Малкыардан бла Кырачай-Черкесден кѳп жаш, кыз анда бийик билим алып кыайтхандыла, бусагъатда да бардыла Тюркню университетлеринде, институтларында окъуй тургъанла. Кѣчгюнчюлени сабийлеринден Нальчикге келип, кырал университетни бошагъанла да аз тѳююлдюле.

Малкыар-кырачай халкъны биринчи халкъла аралы фестивалында Тюркден да делегация келген эди. Адвокат Дилбер Кыаншау (Кипкеладан) ол фестивалны юсюнден китап жазып чыгаргъанды. Дилбер Кыаншау анда фестивалны заманында кѳрген затларыны, культураны, искусствону, литератураны, илмуну келечилери бла тѳбешгенини, ала бла этген ушакларыны, кырачайлыланы бла малкыарлыланы тарых жолларындан ким да эс буурча хапар айтханды. Китап 1992 жылда Анкарада чыкыгъанды. Тюркде жашагъан кѣчгюнчюле да Кавказдан, АБШ-дан, Германиядан, Голландиядан да кыонакыла чакырып, тюз аллай фестиваль бардырыр акылдадыла. Аны атына да «Нартланы кюнню» деп атаргъа деп турадыла.

* * *

Кѣчгюнчюле – элде, шахарлада жашагъанлары да; байлары, жарлылары да, билимдилери, кыуллукчулары, кыара иш бла кюрешгенлери да Ата журтха термилиуню азабын чекгенлей, аны жюрек жылыуун узакдан сезгенлей жашайдыла киши жеринде.

«Минги Тауну» редакциясы

ГЕНЖИХАН ЭГЕЧИН ТАПДЫ...

Жыйырма сегизинчи июньда Кенделенде бир да болмагъанча сейир-тамаша, огъурлу тюбешну болгъанды. Жашуулары Алийни кызы- Балаланы Маржанны юйюне, сунмай турганлай, уллу кьонакыла келгендиле: Тюркню Премьер –министрини кенгешчиси, Къарачайны бла Малкъарны айтхылыкь кызы Хурриет Эрсой (Айжаякь), Тюркню Правительствосуну пресс-служба-сыны башчысы Генжихан Балкан эм Анкараны университетинде ингилиз тил-ни дерслерин берген таулу кызы Ажгерийланы Зулийхан болгъандыла.

Сыйлы кьонакылары биргелерине Нальчикни администрациясыны башчысыны орунбасары Тюбейланы Хызыр, Тюркню Нальчик шахарны администрациясында келечиси Апполаны Аслан эм башхала болгъандыла. Башда сагъынылгъан Генжихан Балкан (Балаланы тукьумдан) Къабарты-Малкъарда жууукъларын, ахлуларын излей эди. Ол кюн а, башда сагъынылгъаныча, он-тёрт кюннге созулгъан излеуле кьууанч хапар бла бошалгъандыла. Атасы тау-лу, анасы тюрклю болгъан Генжихан, бир заманда да кёрмеген, эки жыйырма жылдан озгъандан сора туугъан эгечин Кенделенде тапханды.

Озгъан ёмюрно кырккынчы жылларында Кенделенде жашагъан Бала-ланы Исмайыл (элде анга Кёккёз деп тургъандыла, Тюркде жюрютюлген апы уа Махмут болгъанды) бизге толу болмагъан хапарлагъа кёре, уруш бошала тургъан жыллада Тюркге келеди, анда тюрклю тиширыу бла жангы юйюр кьурайды. Аланы тёрт сабийлери болады. Жарсыугъа, сабийле иги да аякълан-нгынчы, Исмайыл 1965 жылда ауушады. Ол кюн а Кенделенде Исмайылны Тюркде туууп, анда ёсген кызыларындан бири Генжихан бла мында кьалгъан кызы Фатимат эм Исмайылны Кенделенде юй бийчеси Маржан тюбешген-диле.

Генжихан Кабарты-Малкъарда жууукъларын излеп айланганыны юсюн-ден «Заман» газетни 28 июньда чыкыгъан номерини 3-чю бетинде хапар бас-маланган эди. Газет басмадан чыкыгъан кюн, адамла алыкъа аны окьутгъан да этгинчи болгъанды ол сейирлик иш, 13–14 кюнню ичинде Москвада, Къара-чай-Черкесе эм Къабарты-Малкъарда бардырылгъан излеуледен сора.

Болсада, бу огъурлу ишни болуууна себеplik этген адамланы, тау тилде хазна сёлешалмагъан Генжиханнга эм башха сыйлы кьонакылагъа бизни жер-лерибизде айланганларында кимле болушханларын, ол тиширыуну жолгъа чыгъаргъа ким кёллендиргенини юсюнден айтып башламасакъ, хапарыбыз толу болмазлыкь сунама.

Июнь айны онбешине Айжаякьны (Хурриет Эрсойну) Москвада орна-лгъан къарачай-малкъар жаш тёлнюню айнытыугъа себеplik этерге деп кьу-ралгъан «Эльбрусойд» фондну тамагалары кьонакыгъа чакьырадыла. Анда бу фонд кьуралгъанлы бешжыллыкь юбилейин белгилей эдиле. Ол тиширыуну Къарачайда бла Малкъарда адамла асыры сойгенден, кьубултуп, Айжаякь деп, эрттегили алан миллетде жюрютюлген ариу агны бергендиле. Айжаякь жолгъа тебирегенинде, биргесине Анкараны университетинде ингилиз тилден дерсле берген таулу кызыны, къарачай-малкъар тилни эм башха тиллени да иги билген Ажгерийланы Зулийханны алады. Генжихан Балкан а Айжаякьгъа

мында атасыны жууукъларын излерге суйгенин билдиреди. Айжаякъ анга кысха тебире, къолумдан келгенича болушурма, къарачайлыла бла малкъарлыла жашагъан элlege элтип айландырма дейди. Генжихан да Айжаякъ эм Зулийхан бла жолгъа атланады.

Исмайлыны Тюркде туугъан сабийлери

леп айланганда, биз Балаладанбъыз деп келишдирип айталмай эди. Излеулени узакъгъа созулгъанлары да аны ючюн болгъандыла. Сора Исмайлыны Махмут деп да мында киши танымагъанды, Кёккёз деген атны уа анга жаланда Кёндеденде айтхандыла.

Къонакъла Къарачайда тапмагъандан сора Балкан деген сёз Малкъар бла байламлы болур деп бек алгъа Малкъар ауузуна тебирейдиле. Былайда черте кетерге сюеме – бу жумушну толуюуна уллу кыйын салгъан Тюбейланы Хызыргъа уллу ыспас этерчады. Хызыр Тюркден келген къонакъла мында болгъан къадарда биргелерине айланып, эл-элге барып, кечесин-кюнюн да аямай, къолундан келгенича узакъдан келген эгечлерибизге болушуп тургъанды.

Сыйлы къонакъла жууукъларын излей Малкъар ауузуна баргъанларында, алагъа Черек районну администрациясыны башчысы Темиржанланы Махти бла аны орунбасары Байсыланы Харун да къолларындан келгенича болушхандыла, къонакъбайлыкъ да этгендиле. Эсли къартла бла да тюбетип, не жумуш бла айланганларын эллилеге билдиргендиле. Болсада, Черек ауузунда Балаланы Исмайлыны (Махмутну, Кёккёзню) таныгъан адам чыкъмагъанды.

Исмайыл юй бийчеси Маржан бла

Экинчи кюн къонакъла Элбрус жанына атланадыла, анда да тюз алай. Къонакъла бла бу жол ары «Заман» газетни келечиси Биттирланы Аминат да

баргъан эди. Минги тауну тийресинде ишлеген, сагъу этген абадан тиширыулагъа дери да Махмут Балканны (Исмайылны, Кёккёзню), юсюнден сурагъандыла, Тюркден биринчи юйюрюне письмола ийип тургъанды, аны хапарын эшитген бар эсе деп. Алай аны юсюнден эшитген, Махмутну таныгъан адам да чыкъмагъанды.

Айжаякны, Генжиханны эм Зулийханны Элбрусну ариу жерлерине элтип, суратха тюшюрюп, сыйлагъан да этгендиле. Бютюнда ала канат жол бла тауну бийигине чыкъгъанларында, тегерекни ариулугъуна сейир-тамаша эте эдиле. Ол кюн, кеч болуп, къонакъла Кенделеннге къайталмай, озуп кетгендиле.

Ючюнчю кюн къонакъла Чегем ауузуна тебирейдиле. Алагъа район администрацияны башчысыны орунбасарлары Занкишиланы Жагъафар бла Хасанш Одижев тюбейдиле. Элледе айландырадыла, жыл санлары келген адамладан хапар сурашдырадыла. Болсада, Ажгерийланы Зулийхан Тёбен-Чегемде Хочуланы Далхатны юйюнде суратлагъа къарай тургъанлай, кесини туугъан эгечини тоюнда алыннган суратларын кёрюп къояды. (Далхатны Тюркде жашагъан жууукълары ийген суратлада). Эгечин танийды, асыры къууангандан эм сейир этгенден кесине жер табалмай эди.

Чегем ауузунда да Генжиханны атасын таныгъан адам табылмады. Болсада, къонакъла Чегем чучхурлагъа дери жетип, алайда Хушто-Сыртны администрациясыны башчысы Гъжгыланы Эскендирге тюбейдиле. Ол алагъа къонакъбайлыкъ этеди, къонакъла уа табийгъатны ариулугъуна къарап, суратха тюшюп да уллу зауукълукъ алгъандыла.

Къонакъланы Тюркге кетерге бир кюнлери къалгъанлай, Тюбейланы Хызыр бла Апполаны Аслан алагъа келигиз, арымагъан эсегиз, энгтада, эринмегенлей, Бахсан жанына, Кенделеннге бир барайыкъ деп къысадыла. Кюн тюшге ол элге жетедиле, адамла бла хапар айта, Исмайылны Тюркден бери жиберип тургъан суратларын кёрютютюп, бирден – бирге сорушдура, ингир ала Жашууланы Алийни къызы Маржан, Исмайылны алгъыннгы юй бийчеси жашагъан юйге тийишедиле.

Генжиханны атасы мында къалгъан юй бийчесине ийген суратланы Маржаннга кёрюттедиле, аланы бирер копиялары ол юйде да сакъланып тура эдиле. Суратланы алып, бир бирлери бла тенгleshдирип къарагъанда ангылайдыла излегенлерин тапханларын. Исмайыл Тюркден ийип тургъан письмоланы да чыгъарадыла, окъуйдула. ... Хар зат да келишеди. Эгечле да, асыры къууангандан, кёз жилимукъларын тыялмай, бир бирлерин къучакълап, айырылалмай кёп заманны турдула. Маржан аланы алай этгенлерине къарап, асыры къууангандан жилип къалды. Эгечле тансыкъларын бир кесек алгъандан сора, жашауунда кёпню кёрген, жыл саны тёрт жыйырма жылдан атлагъан Маржан Тюркден келген къонакълагъа къара къойну сойдуруп, адетде болгъаныча, къурманлыкъ этди.

Маржанны айтыууна кёре, аны эри Исмайылгъа Кенделенде Кёккёз деучю эдиле. Ол аны бла жаланда эки жылчыкъ жашагъанды. Уруш чыкъгъан жыл Исмайылны аскерге алгъан эдиле. Эки жылдан, жаралы болуп, ол юйюне офицер чыны бла къайтады. Ол кезиуледе Кенделенни бир жанында немислиле, башха жанында уа къызыл аскер тура эди. Кюнлени биринде Кёккёз юйден чыгып, атам тургъан къошха барама деп кетеди. Андан сора Маржанны Исмайылдан (Кёккёзден) хапары болмай къалады.

Генжихан эгечи Фатимат эм алагъа келген къонакъла бла

Малкъар халкъ Орта Азиядан туугъан жерине къайтхандан сора, бир ауукъ замандан, Маржаннга Тюркден къагъыт келеди. Исмайыл анда Тюркде жангы юйюр къурагъаныны юсюнден билдиреди, кесини эм сабийлерини суратларын да иеди. Жазгъан къагъытха кёре, Исмайылны эки жашы бла эки къызы болгъанды. Бу кюнледе бизни республикагъа келип айланнган къызына уа Исмайыл кесини анасыны атын бергенди - Генжихан деп.

Айтханыбызча, 1965 жылда, сабийле гитче заманында, Исмайыл (Махмут) ауушады. Ол бушууну иги да унутхунчу, Генжиханлары жашагъан юйге от тошеди. Аталары Кавказгъа письмола къайсы адрес бла жазгъан къагъытлары да анда кюедиле. Алай бла, ол кезиуден тебиреп, ортада байламлыкъ юзюледи. ...

Исмайылны Кенделендеги къызы Фатиматны энди Тюркде эгечи, къарындашлары да табылдыла. Генжихан бир кесекден, къарындашларын да алып, артха къайтыргъа айтханды. Биз а бу сейирлик алапат излеуню былай къууанчлы бошалыууна себеплик этгенлени атларын сагъына кетсек тийишли болур: Акъ-Суу бла Яникой элени башчылары Чабдарланы Ахматха бла Газаланы Залимге, СХПК «Белореченскийни» таматасы Бабаланы Халимге, «Нарбек» предприятияны таматасы Станислав Нартоковха, жер-жерли самоуправленины Нальчик шахар Советини депутаты Моллаланы Алимге. Башда атлары сагъынылгъан элдеде жашагъан хурметли къартлагъа энттада бир кере ыспас этебиз.

Ахырында: эндиге дери жуукъларын-ахлуларын табалмай тургъанла бар эселе, эринмегиз, излегиз, бир биригизни кёрюрге термиле эсегиз, айхай да, табарыкъсыз деригим келеди. Жер башында огъурлу адамла, насыпха, аз тойюлдоле.

КЪОНАКЪЛАНЫ Хасан.

АРИУ АДАМЛА – ЖАРСЫЛУ КЪАДАРЛА

Бу сурат 1917 жылда Нальчикде алыннганды. Эр киши бла эки тиширыу къарайдыла бизге андан. Ала кимледиле, жашаулары, къадарлары уа къаллай болур?

Сол жанындан сюелген тиширыу Шакъманланы Мырзабекни къызы Радимханды. Ол Шакъманланы Алимырзаны эгечи эди. Бек чырайлы жан болгъанды. Сурат аны бек тап ачыкълайды. Таулу къыз, кесини ким болгъанын сезип, нечик ёхтемлик бла къарайды бизге. Чынтты таулу бийче. Ол Чегем жанына Келематланы Пашагъа баргъан эди эрге. Аланы бир къызлары болады. Радимхан сабий тапхандан сора кёп да турмай, ауруп, ёлюп къалады.

Совет власть тохташып, байла, бийле бла кюрешу башланнганда, Келемет улу Нарсанагъа кёчюп кетеди. Анда ауушханды.

Олтуруп тургъан жаш а Къубадийланы Хасанды. Ёхтем, келбетли адам. Халкъыбызда Мисирбийни жыры барды. Анда ай тылгъаннга кёре, жортуулгъа чыкъгъанлагъа жыйын башчы керек болады. Ол ишни хар ким да тамамлайлыкъ тнойол эди. Кесине таматача жыйын бек ёткюрню жигитни, быллай иште уллу сынауу болгъанны сайлагъанды. Жортуулгъа чыкъгъанла оноулаша кетгендиле да, анга Къаражауланы Мисирбийден тийишлини тапмагъандыла. Къаражаулары Дюгер бийледиле. Атына, тукъумуна къарасанг а, сёзсюз, таулугъа санарыкъса.

Мисирбийни жангы къатын алгъан кезиуюдо. Аны жортуулгъа чакъырыргъа бир адам да базынмайды. Жортуулчула уа жыйылгъандан ары, ишлерин этмей, къурлай ызларына къайтыргъа суюмейдиле. «Не чыкъсада, сенден чыгъарыкъды», – дегенча жыйынчыла нёгерлерни Къубадийланы Бекмырзагъа къарап тохтайдыла. Аны юсюнден халкъ жырда былай айтылады:

Солдан оңгга: Шакъманланы Радимхан, Къубадийланы Хасан, Келеметланы Баття

*Ой, тай-тай Къубадий улу
Жигит улан Бекмырза,
Ой, алай да Бекмырза дейди.
Жыйындан чыгып, артха айланып сёләшди:
Ой, алай да ёсгенме, деди.
Бу жол болмаса иерсиз атха минмедим.
Ой, тай-тай! бу жол
Болмаса башсыз жыйыннга кирмедим...*

Андан сора да Бекмырзаны аты бу жырда бир ненча кере айтылады. Аны жигитлиги терен ачыкъланады. Ма бу суратда олтуруп тургъан эр киши аны туудугъу Хасанды. Анга къарай, аны келбетлиги, чырайы, кишилиги башхалагъа юлгю болгъаны кёрюнеди

Бёркю бир жанлыракъ кийилип тургъанына да эс бургъан болурсуз. Ол а, жаш, юйюр къуаргъа къыз излей айланнганыны белгисиди. Суратха къарай, болурму бу жашдан насыплы дерсе. Алай насып да, андан ары къадарынг да, жашау жолунгда, баям, жолу къгъан адамынга, ишинги къуралгъанына кёре болгъаны хакъды.

Дюгерли Къубадийланы бизни бла не байламлыкълары дериклеге аны да айтып къояйыкъ. Хасанны анасы Бызынгыдан Суйюнчланы Магометни къызыды. Магометни жашы Исмайыл дин жаны бла Арабда, Тюркде да кёп окъуп къайтхан эди. Къауум кере хаж къылыргъа да баргъанды. Къуранны кёлден билгенди. Элде, жамауатда дебери жюрюген адам эди.

Бир жыл холамлыла бла бызынгычыланы араларында даулаш чыгып, бла бир бирлери бла урушургъа-тюйюшюрге тебирейдиле. Эки элни да эр кишилери къолларында сенеклери, чалгъылары, къазыкълары бла Бызынгы тийресине жууукълашадыла. Ол заманлада Холамда мингнге жууукъ юй бар эди? Аладан окъуна къаллай бир адам келген болур эди. Бери жанындан а бызынгычыла.

Эки жанындан да адамла, къутургъан сууну толкъунларыча хахай-тухай эте, бирге жууукълашадыла. Энди къан тёгюлмей къалмаз башланады деп тургъанлай, башында да хажи бёркю бла ортагъа Исмайыл чыгъады да, Къыбыла жанына бурулуп, зикир айтып тебирейди. Ол тийреде уллу халкъ жыйылгъанын кёрген угъай, кесинден сора алайда бир жангыз жан болмагъанча, затха да эс бурмай, зикирин бардырады. Аны алай этгенин эслеген холамлыла эллерине къайтадыла, бызынгычыла да юйлерине кетедиле. Бу ишни кеси кёзю бла кёрген, 103 жыллыкъ Холамханланы Комуйсат 2002 жыл айтхан эди манга.

Энди аны барын да айта баргъаныбыз, Исмайыл халкъ къалай жашагъанын жер къытлыкъдан къаллай къыйынлыкъла чыкъгъанларын да иги билген адам эди. Сора ол Тюркге кетип, анда патчахха тюбеп, жер алгъанды. Артда эки кере да бери келип, тау элде айланып, Тюркге кёчерге суйгенлеге болушханды. Дюгерден эгечин да кёчюргенди ары.

Ючюнчю кере келгенинде Хасан да аны биргесине болады. Бир кере алгъа Чегемде Келеметланы Таубийни юйюнде къалыргъа тюшеди. Аны уа, адам къарап тоймазча, суу суратча, ариу къызы бар эди. Ол кюн ол тенг къызларындан бирине барып болады. Къонакъладан хапары жокъ. Юйге къайтып, отоугъа киргенлей, атасы бла хапар айта тургъан къонакъланы алларына чыгып къалады.

Тыш адамланы кѳргенде къыз абызырайды да, терк бурулуп, артха кеталмайды. Кѳзлерин окъуна энишге иялмай алайда бираз сюеледи. Жаланда атасы къызыны атын айтхандан сора, эс жыйып, алайдан къачып кетеди.

Хасан а, къызыны кѳргенде, ѳмюрледен бири да ол излеп тургъаны аллына келип къалгъанча, секирип, ѳрге къобуп, къызгъа аралып къалады. Бир такъыйкъагъа экисини къарамлары бир бирге жетедиле. Тауда суймеклик башха тюрлю эди. Аны юсюнден айтмагъандыла. Къыз бла жашны жангыз бир къарамлары жете эди бир бирни суйгенлерин билдирирге. Была да алай болдула. Атларын окъуна билген угъай, дуняда быллай адам барды деп окъуна эшитмеген эдиле. Алай ол кѳзлени къаматхан, жюреклени жылытхан къарам, къалай эсе да, была бир бирге деп жаратылгъанларын айтып къойду.

Хасанны кѳп юйледе къонакъ этген эдиле. Ол кесине жашау нѳгер излегенин да билип, кѳп къызла да кѳргюзтген эдиле. Болса да аны жюреги бирине да тартмады. Къызла ариу болмай угъай, ол башхасын излей эди. Аны кѳргенлей суймеклик ѳртени бийлеп къояды. Жаш излегенин тапды. Жаннетдеги хур къызлача ариу, тау назылача субай, жаякъларында ай бла кюн къонуп тургъан бир аламат къыз

Исмайыл а эгечден туугъанны ол ишине тамаша болуп къалады. Къонакъбайыны аллында кеси окъуна абызырайды. Къыз чыгып кетгенден сора да сюелип къалгъан жашны женгинден тартып, олтуртады.

Сейирди суймеклик дегенинг. Ким толу хапар айталыр аны юсюнден. Къалау-къалау китапла окъугъан алимми, огъесе ѳмюр жашагъан акъсакъалмы? Неда аны кеси сынагъанмы айталыр суймекликни толу хапарын? Хасан айтыр эди жангыз бир къарамны багъасын, аны жюрекге салгъанг отун.

Къубадий улу Келематланы юйюнде тапхан эди суймеклигин. Ол, къыз бла бир юйюр къуаргъа, аны биргесине Тюркге алып кетерге излегенин ана къарындашына билдирди. Исмайыл ишни болжалгъа салмай хурметли адамдан Таубийни юйюне келечиле жибереди. Болсада Тюркню хапарын эшитгенде къызны анасы унамайды.

«Бир абынган - минг сюрюнюр», - дейдиле. Ол кюнледе орус патчахны тоханасындан тайдырадыла да, революция башланады. Россей бла къоншу къыралла чеклерин жабып тебирейдиле. Исмайыл ашыгъады ызына къайтыргъа. Хурметли акъсакъалладан,

жашаулу тиширыуладан да уллу келечи жыйын дагъыда жибереди Келематлагъа. Болсада кызны анасын унаталмадыла. Исмайыл-гъа Тюркге къайтмай амал болмады. Эки ортада не этерге билмей, суйгенинден айырылыргъа тюшгенин ангылагъандан сора Хасан акъылдан шашады. Исмайыл аны ол халы бла Тюркге алып кетеди. Андан сора ол эки адамдан бу жанында хапар айланмады. Жыйышдыламы юйлерине сау-саламат? Ким биледи, ахырлары къалай болду?

Хасанны хапарын эшитгенден сора, суйген кызы асыры ачыу этгенинден, бир ауруу тийди да, юч кюн къопмай жатды. Тёртюнчю кюн Хасан деп, суйгенини атын айтып, жанын берди. Жаз башындагъы гюлчюк кибик, чагъып тебирегенлей жерге кирип къалды ариу бала. Алай болду бу жаш адамланы ахырлары.

Онг жанында сюелип тургъан кыыз а Келематланы Баттяды. Ол орус-япон урушну жигити, Геуюрге жорну тёрт даражасына тийишли болгъан тау бий Келематланы Къаншауну эгечиди. Аны андан ары къадарыны юсюнден хапарыбыз жокъду.

Къарачыгъыз суратха энтта да бир – нечик мудахлыкъ басыпды аланы бетлерин-къадарларын билип тургъанча. Ариу адамла – жарсыулу къадала.

ОСМАНЛАНЫ Хыйса.

ТЮКЕНДЕ

- Шотту. Эй! Дебушка! Сылышаиш, а? Эштемисе дейме, юйюнге? А? Сылышаиш? Дебушка! Тибе габару! Мине сылышаиш, а? Эй! Тибе габару! Сылы.....
- Майрус. *(Хыны)* Не кычыраса, агъачда къалгъанча!? Былайда сангыраула жокъдула! Сылышаиш, сылышаиш де да тур! Ну, сылышаю! Сора не? Айт!
- Шотту. *(Элгенин)* А? Не дединг? Нек кычырасамы? Ким кычырад да? Мен.....
- Майрус. Кычырма дейме былайда! Сиз мильён келесиз бери, мен а кесим жангыз! Экими жарылаиым энди сизни ючюн? Не аласа, айт? Ма тавар. Ма багъалары! Не керекди? Не тынгылайса?
- Шотту. Ммммммм... не аллыгъем керти? Пуу анассына! Унутдум да къойдум аллыгъыммы, сен жанымы алдынг да.
- Майрус. Ким алды жанынгы? Хоу, бек керек эди манга сени жанынг! *(Телефону зынгырдайды. Майрус телефонуна алды)* Алё! Алё! Не тынгылайса, тынгылауугъунг бузулдукъ, ким эсенг да! А, Зиночка, сенмисе? Салют вообще! Къалайса? Привет! Менми? Бош, бош. Былайда бир тели бла сёлешием. Представляешь, тюкенге келет да не аллыгъын а билмейд. Аллаи сылхыр кёргенмисе? Вот и я говорю, что осёл.
- Шотту. Эй! Къызы...
- Майрус. *(Шоттугъа)* Заткнись! *(Телефоннга)* Зиночка! Ол биреу....
- Шотту. Эй! Санга айтама.....
- Майрус. *(Телефоннга)* Да опять этот козёл! Бу былайдагъына айтама. Загсха барыргъа унамайдымы? Ол биреумю? Вот идиот! Ангылайма, понимаю конечно. Санга уа срочно эрге барыргъа керекди да? Мдаа.... Что же делать?
- Шотту. Эй! Мен.....
- Майрус. *(Телефонга)* Слушай! Я кажется.... Слушай! Былайда бир къарт теке чирелед. Может за него? А? Да нет. Ауругъаннга уа ушамайд. Не дединг? Да лет восемьдесят болур. Можит девяносто. Но не больше чем жюз! Не дейсе? Угъай, угъай! Жюзден а атламагъанд! Столько вряд ли. Где-то бир тёртжыйырма. Не дейсе? Щас узнаю. *(Шоттугъа)* Эй! Ауузунгу ашчы!

- Шотту. *(Эленин)* А?
- Майрус. Бителипми тураса?! Ашчы аузунгу! *(Тутуп Шоттуну аузун ачып къарайды)* Голяк! Тьфу! *(Телефонга)* Зина! Зина представляешь, ни одного! Сып-сыйдам! Что? Абсолютно тюздю. Азыракъ ашар. Азыракъ ашаса уа теркиракъ битер. Правильно? И знаешь что? Совсем ашатма да къой. Пусть подыхает. Жаханым андан толсун!
- Шотту. Къызы! Къызы! Мен... *(Жюрегинден тутады)* Ох!
- Майрус. *(Шоттугъа)* Ючкюл! *(Телефонга)* ол ынчхагъан кимди дейсе? Да ким боллукъду бу былайдагъы рвотный порошок тура! Женихинг! *(Кюледи.)* Нек ынчхайдымы? Сени кёрлюгом келип ёлеме дейд. Не зат? Трубкины анга бир берсенг амы? Тохта бусагъат. *(Шоттугъа трубкины узатады)* Ма, бир зат айт! *(Шотту Жюрегинден тутуп тентирейди)*
- Майрус. Къайры жаханымге тёнгереп бараса, чириген гысты кибик! *(Телефоннга)* Щас, Зиночка, щас. *(Шоттуну жагъасындан тутуп кётюреди да, телефонну аузуна тутады)* Айт дейме да!
- Шотту. *(Кючден-бутдан)* Ёлеме!
- Майрус. Эштдинг да, Зиночка! Сени ючюн ёлеме дейд. Энта да айтсынмы? Бусагъат! Щас! *(Шоттугъа)* Энта да айт! *(Телефонну аузуна тирейди.)*
- Шотту. *(Къарыусуз)* Ёлдюм.
- Майрус. *(Телефоннга)* Ой, Зиночка, умираю! Как он влюбился, это просто ужас! Представляешь, ёле турад.
- Шотту. Ёлеме! Суу!
- Майрус. Обойдёшься! Суу ему! Как же! Чаптым бусагъат, сен ёлмегин ансы! Ещё чего! *(Телефоннга)* Мынга айтама! Суусапдан битеме дейд. Алкаш болурмуму? Запросто может быть. Бурну уа точно похож. Кём-кёк. Тюз баклажанга къара да къой. И размер такой же. Не зат? Талиямы? Не талия, сылхыр! Мужуку под девяносто, а сен а талия дейсе. Аузунда тиши болмагъанны не талиясы боллукъду? Асыры балерина этдинг муну! *(Шотту жюрегинден тутуп ауады. Сырмахан киреди)*
- Сырмахан. Э киши, андан бери... *(Шоттуну аууп тургъанын кёредди.)* Оу кюнюм Къуругъан, не болгъанды мынга? *(Майрусха)* Не этгенсе кишиме, жерге кирлик гажай, не? Айт бусагъатдан дейме да, къахме!
- Майрус. Полегче бабка, полегче. Къычыра биз да билебиз. Мен анга этген жокъду. Келди да ауду. Мен а не этейим?
- Сырмахан. Къалай не этейим? *(Шоттугъа ийиледи)* Жаным! Не болуп къалды санга? Неди бу эткенинг, жаным?
- Шотту *(Башын кётюрюп, къарыусуз).* Къатын ала турама. Зиничканыы!

- Сырмахан. Не зааат? Не дединг? Оу эки эшигим кьуругъан шашып кьалгъанды! Не айтханын билмей сандырай турады! Оу мен пакъыр, мен жазыкъ энди не этеим?
- Шотту. Тойгъа хазырлан. Зинычканы келтиреме. (*Майрусну кьр-гюзтеди*) Ма бу кьурагъанды. Бююнлю аны юсюнден айтады.
- Сырмахан (*Майрусну юсюне чабады*). Ай кьуралмай кьуруругъ а! Бусагъатдан чачынгы жыртып кьолунга тутдурайым. (*Тюйюш. Сырмахан тюртюп Майрусну аудурады. Шоттугъа*) Сен а, сен! Къарт эшек кибик, неге онгсунуп тураса былайда бу уялмагъанны айтханына, не? Аузунгму кьуругъанды мен юйдегилеме дерге, а?
- Майрус. Вот именно, тётушка. Юйдегилеме десе, ким аны бла кюреширик эди. Мен а кьайдан билейим? Мен мында жангы адамма. Алыкъа кишини танымайма. Анам жууукъларыбыз да бардыла мында деген эди, аланы да билмегенме пока ансы.
- Сырмахан. Атларын а билемисе жууукъларынгы?
- Майрус. Канишна. Шотту бла Сырмахан.
- Сырмахан. Оу эки эшигим! Тохта сен Касохну кьызы тьойюлмюсе?
- Майрус. Хау, Касохну кьызыма. Майрусханды атым да.
- Сырмахан. Къара, э кьыз, анга! Да аузунг кьу...эседа аузунг жырты..... кетдим, да аузунгда кьууутунгму бар эди, андан бери аны айтмай нек тураса да! Келчи былай бир кьучакълайым. Уппа! (*Шоттугъа*) Сен а не сакълайса, ит сюек сакълагъанлай! Къоп, саламлаш! (*Шотту кьобун Майрусну кьучакълар умут этеди. Сырмахан Шоттуну бир жанына тюртеди*) Къайры кьучагъынгы жайып келесе! Кьолун тутсанг да жетед. Сени бла алыкъа юйде сёлеширикме, мынафыкъ. Игисинден жаш кьызчыкълагъа накъырдала эте айланырса, накъырданг кьурурукъ!
- Шотту. Мен этмегенме бир зат да! Ала кеслери эте эдиле. Мен.. мен.. Была уа.....
- Майрус. Ой, тётушка, билемисе ойнап, безиреп. Падружкам званич эткен эди да,манга бир эр кибик кьура терк окьуна деп, мен а эрикгенден былай-былай, бир къарт теке, тоист козёл, эсе да, бир къарт барды дейме да... холостой....
- Сырмахан. Какой тебе халастой, а? Мен а?
- Майрус. Ну, мен билмегенме дейме да, тётка! Я же не знала, аны женатый болгъанын. Я думала, къатыны ёлген болур.
- Сырмахан. Не зааат? Ким ёлгенди? Менми? Мееен?!
- Майрусхан. Ой тётка! Мен алай айтырыкъ тьойюл эдим. Сен сауса, сау! Просто мен аны, айтама да, холостой сунганма. А женатый эсе уа, кому он на фиг нужен!
- Сырмахан. Не дединг? Каму нужнамы? Мине нужна, билдингми,

ашхы къыз! Мине! И я ябо никаму ни атдама! Бот! Эштингми? Никаму! Майрус. Охо, охо, тѣтушка. Ёмюрюгюз бирге болсун. Энта да кѣп жылланы бирге жашагъыз. Совет да любовь до гроба! (*Бир жанына*) Чтоб ты сдохла, къарт обур! Сырмахан. Латна. Харашо. Сау бол. (*Шоттугъа*) Кетдик! Тебре, хайда! (Кете башлайды) Кел дейме да!

Шотту. Бара турама! (*Майрусха акъыртын*) Зинычканы телефону къалайды?

ИНТЕРВЬЮ

(*Сценка*)

Ойнагъанла:

1. Майрус – 22ж

2. Шотту – 110ж

- Майрус (*Шоттугъа*) Бермезланы Шотту сенмисе?
Шотту. А? (*Къолун къулагъана салады*) Не дединг?
Майрус. Бермезланы Шотту сизмисиз деп сорама!
Шотту. Не дединг? Тоямамы? Маладес, оллахий! Мен а ашап тургъанлыккъа...
Майрус. Тояма угъай, сорама. Сиз Шоттусуз да?! Мен сенден интервью алыргъа келгенме!
Шотту. Не зат алыргъа дейсе?
Майрус. Интервью!
Шотту. Жокъду, харип, жокъду. Болса ким угъай деед. Жокъду!
Майрус. Къалай жокъду? Ол хар кимде да бард!
Шотту. Хар кимде дамы? Эй-а? Да хар кимде да бар эсе, ёксюзюню гюттюсю улуу кѣрюнюр деп, манга къадалып неге тураса да?
Майрус. Сен ангыламагъансыз. Ол гюттю туююлдю. Мен санга соруула берейим да.....
Шотту. (*Къолун узатады*). Бер!
Майрус. Не зат?
Шотту. Да не эссе да береме дединг да? Бер муну бери! Не да болсун.
Майрус. Мен соруула береме дейме!
Шотту. Уллуракъ айт. Жукъ эштмейме.
Майрус. (*Къычырын*). Санга ненча жыл болад?
Шотту. Къайры къычыраса, юйюнге! Сангырау этесе да, таланган. Онбеш.
Майрус. Не за-а-ат?

- Шотту. Алай, Тейри. Онбеш жыл мен кьатынсыз тургъанлы. Ох деп турама.
- Майрус. Мен санга долгожитилсе деп келгенме, сен а... Санга жюз бла он жыл болады да?
- Шотту. Къатыннгамы? Алай онгсун! Менден кьайда таматад.
- Майрус. Ким?
- Шотту. Да ол кьарт гылжа. Манга алабыз дегенлери. Мен, кьайда, сабий эдим, ол эки эринден да айырылып, ючюнчюсуне бара айланганында. Энди уа санга барама деп тохтагъанд, жаханымге барлыкь.
- Майрус. Сора анга уа ненча жыл боладыда?
- Шотту. Хы, тюз айтаса. Тамата эгечи кьоймайд дейд бар деп. Кесин сояр эсе кьарт гажай. Аллыкь тьойюлме. Бир да, эки да айтмасылла. Бот! Мен да жашыракъны излейме. Бир жюзден кеп болмагъанны.
- Майрус. Саулугъунг а кьалайд, тамата?
- Шотту. Да тамата кьарындашым а турад, хайт деп. Тюнене ичип келгенет да, атабыз яшхы кьыркъыун бергент, жатад энди уа симсиреп.
- Майрус. Тохта, атанг саумуду?
- Шотту. Атангмы? Угъай! Юйде жокъду! Кеткенед эртденли, суу бойнунда кьозу ашарыкьбыз деп. Ёчешип бар да, тенглери бла аякь бюге тура болур. Атасы бла анасы уа сакъласылла. Эх!
- Майрус. Ала дамы саудула?!
- Шотту. Ким дединг? Аммамы? Майна олтурад шайгъа жарашып. Ол бир ичет да аны, гяуур болсун аллай кёрген. Ёчешип барайыкь да, ючюнчю шайнигин тауса тура болур. Аппа уа андан да ары. Анабыз азыкь жетдиралмай кьалдым былагъа деп тарыгъад. Желмаузла кибики тапханларын сибирип баралла деп. Бирлени келтирсенг эд, э жаш жарлы, келиним болуша туруред деп манга да тырман эткенд. Энди кертисин айтсам, ол да тюздю. Тынчмыд юч-тёрт кишиге аш этип тургъан? Пиритом, барыбызны да саммий «хы» деген, ашап аштан тоймагъан заманыбыз.
- Майрус. Мда... Сейир хапар айтдынг.
- Шотту. Да мен да этиучюме сейир, Оллахий, бу бусагъатда жашаугъа. Артыкьсыз да бу сизни ашыгъызгъа-суугъызгъа. Мындан алда тауукь ашарыгъем дейме да, туудукъларымы кьайсы эссе да бир бут алып келед. Ма аппа! Бу импыртний таукь бутду дейт да тутдурад. Кьарайма да, тауукь бутха бир да ушаталмайма. Къуш-нукъуд, баям. Ай сизге ант жетмесин деп тебеме. Бу нед дейме да. Муну мен угъай, сарыуек да ашаяллыкь тьойюлд, асыры кьатыдан. Бу не тукум таукьду? Къанжалдан ишлеме-

ген эселе муну? Не уа экинчи буту уа къайдад? Не башы жокъ, не къанаты жокъ! Бу не тукъум жаныуарды ахырысы дейме да ачыланама. Аппа, дейдиле, бу карачкад! Таукъну арт буту. Муну Амрика иед бизге. Ангылаймыса? Ангыламайма дейме. Къалай арт буту? Сора таукъну ал буту дамы болад? Отгесе Амрика таукъла тёрт аякълыламылла? Не уа тауукъ ие эсенг, сау къаллыкъ, саулай ий муну! Шау этип ийме да. Эх! Алгъа юйде тауукъ биширселе тылпыуу битеу орамны толтураед. Андан окъуна тояред адам. Энди уа...

Майрус. Энди уа толтурмаймыд?

Шотту. Да толтурады энта да. Бурнунган тутуп къачаса ансы.

Майрус. Да... Энди жашаугъузну юсюнден айтсанг эди, андан сора...

Шотту. Ашауугъузму? Да аны айта турама да. Ашауму хатасы уа жокъ эди, несин айтаса анны уа! Керти, ашау дегенлей, мени ашар заманым жетип турад, къызы. Кел юйге, къонакъ этейик. Сыйлайыкъ.

Майрус. Бай, сыйли бол! Мен кете барайым. Сау къал, аппа.

Шотту. Сабуз сау алыкъа, Аллахха шукур! Энта да бир экижыйырмананы атарбыз деб а турабыз. Да хайда сора. Сиз да, жаш тёлю, хайт дегиз. Хомух болмагъыз. Аллах жашау берсин барыгъызгъа да! Жарыкъ жашау!

УСТАЗЛАГЪА БОЛУШЛУКЪГЪА

МАЛКЪАР АДАБИЯТ. 9 КЛАСС.

Дерсни темасы : Будаиланы Азрет «Мараучуну хапары».

Дерсни мураты : 1.Озгъан дерсни къайтарыу эм бегитиу.

2.Азрет Будаевни жашау жолу.

3.Азретни «Телефон» деген назмусуну ниет магъанасы эм кёлден айтдыру.

4. «Мараучуну хапары» деген поэмасы бла шагъырейлендириу.

Дерсни барыуу :

1.Башланыу ушакъ.

1) Саламлашыу.

2) Окъуучула кюнню къайсы болгъанын эм юйге не иш берилгенин айтадыла.

2.Юй ишни къайтарыу (соруула бла иш).

1) Будаиланы Азретни жашау жолуну юсюнден 2-3 окъуучу айтадыла.

2) Будаиланы Азретге «Чирик кёл» сынды деп нек айтадыла?

3) Азретни къаллай китаплары чыкъгъандыла?

4) Зарфха урулмай къалгъан чыгъармалары бармыдыла?

5) Кеси ёлгенден сора китабы чыкъгъанмыды?

6) Азрет Будаевни юсюнден белгили адамланы жазгъанлары. (Д.Бычковну, Мокъаланы Магометни жазгъанларын окъуйдула).

7) Азретни устазлары кимле болгъандыла?

8) «Телефон» деген назмусун халкъ алай суйюп не ючюн билгендиле?

3.Окъуучуланы жууапларына кёре ушакъ бардыруу.

4.Назмуну окъуучулагъа кёлден айтдыруу.

5.Жангы дерс : Будаиланы Азрет «Мараучуну хапары» деген поэмасы.

1) «Мараучуну хапары» деген поэманы тинтиу.

2) Окъуучулагъа магъанасын терен ангылатыу.

3) «Мараучуну хапарын» бла А.Пушкинни «Кавказкий пленник» деген поэмасын тенгleshдириу.

4) Къыйын сёзле бла иш : (окъуучула дефтерлеге къангада болгъан сёзлени жазадыла).

къолайсыз – жарлы (бедный);

сатыр – бир бири ызындан;

къауал – ушкок (ружье);

къжаулукъ – бир бири бла кюрешу;
арсар – экили болгъан;
инжилтди – жарсытды, къыйнады;
гузаба – къычырыкъ, хахай;
бугъоу – кишен (цепи, кандалы);
жесир – пленнге тюшген;
Акъбатыр – тау бий болгъанды.

6.Бегитиу :

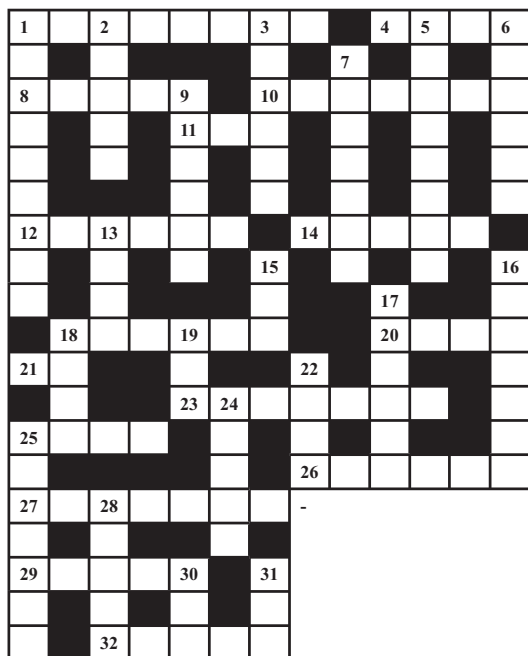
Соруула бла иш :

- 1) Будаиланы Азрет къаллай адам болгъанды? (Суратха къарап, кеслерини оюмларын айтдыру).
- 2) Азретни чыгъармаларыны баш темасы.
- 3) Къангада жазылгъан нарт сёзлени магъаналары.
  - 1.Базынмагъан базук сындырмаз.
  - 2.Базынмагъан бузгъа кирмез.
  - 3.Тенги болгъан тенгине къарар,
Тенги болмагъан женгине къарар.
- 4) Кеслери билген нарт сёзлени айтдыру.
- 5) Бурун заманда ойнагъан къыш оюнла бла шагъырейлениу (Жигитликге бла батырлыкъгъа юйретген).
  - 1.Саржеле бла учуу. 2.Чана учуу. 3.Къар гинжи ишлеу.
  - 4.Хайнух айландыру. 5.Сырмалап учуу. 6.Къазауат.
- 7.Бошалыу ушакъ.
- 8.Юй иш :
  - 1.Поэманы толусунлай окъуп, магъанасын билирге.
  - 2.Юзюгюн келден билирге.

***БОТТАЛАНЫ Людмила,
устаз.***

С Ё З Б Е Р

Энине: 1. Жыйса – жумдурукъ, жайса – ундурукъ. 4. Ашарыгъын ашап, итге атыучудула. 8. Ийнеге суурулгъан халыны «буруну». 10. Эр киши ат. 11. Акъыл, фикир неда адамны акъылында болгъан зат. 12. Устаны сохтасы. 14. Адамны ёлюгю салыныргъа ишленген ящик. 18. Къанатлы чычхан. 20. Тенгиз жагъада кемелеге белги бериучю чыракъ. 21. Ол да къаланкъады. 23. Зыбыр жюнден ийрилген халы. 25. ... – чакъа. 26. Къарын ортада чунгурчукъ. 27. Аз тюбеучю эр киши ат. 29. Административ юлешиниу. 32. Как болмагъан жерге сугълуучу.

Ёресине: 1. Айры агъачдан ишленген арба керек. 2. Жыртхыч къуш. 3.

Гаммешге ушагъан, агъачда жашаучу уллу гуппурсырт кийик бугъа. 5. Жууукъ-ахлу бла келишип, жаш бла къыз боладыла алай. 6. Наркоманланы хансы. 7. Айран «ачытхы». 9. Малны терисини тюрбюнде сокъур чибинни къурту. 13. Ичинде бир зат тюрюлюучю адыр. 15. Ийне бла аны къазгъанлай деучюдюле халкъда. 16. Менме деп махтанган аны тюрюп башлаучду. 17. Нарт хапарлада суу башы сакълаучу. 18. Эркек тууар. 19. Жукъу кино. 22. Жыйрыкъны, тауну да барды ол заты. 24. Жыртхыч чабакъ. 25. Бахча къалауур. 28. Аны тюрбюнден ышарыучудула. 30. Туякъ темир. 31. Биреуню къоруулагъан анга аны басыучуду..

Сёзберни ТОКУМАЛАНЫ Хусейин жарашдыргъанды.

Журналны 4-чи номеринде басмаланган сёзберни жууаплары:

Энине: 3. Мубарек. 5. Матау. 8. Хубол. 10. Заран. 12. Он. 13. Жабраил. 15. Дыгалас. 17. Гепсоркъа. 18. Къуу. 20. Жютю. 21. Къумурсха. 24. Гебенек. 26. Къуйрукъ. 27. Нохтабау. 29. Лагыра. 31. Атауул.

Ёресине: 1. Урал. 2. Ёмор. 3. Мухажир. 4. Кёзюлдюреуюк. 6. Тюн. 7. Улан. 9. Бабугент. 11. Армау. 12. Оба. 14. Апасы. 16. Суусар. 18. Къоспарты. 19. Ажиген. 22. Ургу. 23. Ынна. 25. Бахча. 26. Къула. 28. Бел. 30. Ту.

АТЛАРЫ

ЖЫРЧЫ АКАТ ТУУГЪАНЛЫ – 80 ЖЫЛ

БЕЙГИЙЛАНЫ АБДУЛЛАХ. «Биз мында ёлюп кьаллыкь туйюлбюз...»..... 2

ДУНИЯ ЗАКИЙЛЕРИ

ГУРТУЛАНЫ САЛИХ. Бизни да керти адамыбыз эди. 24

ЭФЕНДИЛАНЫ САЛИХ. Расул Гамзатовда кьонакьда..... 37

ПОЭЗИЯ

МУРАДИН ЁЛМЕЗ. Кюзгю бла юзmez сагьат. *Назмула*..... 49

ГУРТУЛАНЫ МАРИЯМ. Гуртуланы Берг эм малкьар тил 65

ХАЛКЪЫБЫЗНЫ МАХТАУЛУ АДАМЛАРЫ

ШАУАЛАНЫ ХАСАН Къаялада кюнню сураты. *Статья*..... 81

Жарсыу бюгалмагъан, жашау а кьанат берген адам. *Очерк* 86

ГЕЛЯЛАНЫ ЛИЗА. *Назмула*..... 92

«МИНГИ ТАУНУ» ОКЪУУЧУЛАРЫ ЖАЗАДЫЛА

ХИТИЙЛАНЫ МУХАДИН. Бёрюню дерги. *Поэма* 97

АППАЙЛАНЫ МАГОМЕТ. Жугьутурну жарсыуу. *Назму* 102

КРИТИКА БЛА БИБЛИОГРАФИЯ

ТОЛГЪУРЛАНЫ ЗЕЙТУН. Азат поэзия. *Монография (Баргъаны)* 103

ЧЫПЧЫКЪЛАНЫ БОРИСГЕ– 60 ЖЫЛ

МУСУКАЛАНЫ САКИНАТ. Азат болуп кьайт..... 140

ГУРТУЛАНЫ САЛИХ. Табийгьатха жан салгъан. 147

ЧЫПЧЫКЪЛАНЫ БОРИС. Эрий эди март айны кьары. Мен сыйлылыкьны кесим сайлайма кесиме. *Хапарла*. 149

ЁМЮРЛЕНИ ТЕРЕНИНДЕН

КЪУДАЙЛАНЫ МУХТАР. Халкьыбыз кийген кийимле..... 157

УЛБАШЛАНЫ САНИЯТ. Эски малкьар адетле..... 195

БИЛЛЯЧА

САБИЙЛЕ ДУНИЯСЫ..... 195

КИШИ ЖЕРИНДЕ

Ата журтну жылыуу. *Статья*..... 198
КЪОНАКЪЛАНЫ ХАСАН. Генжихан эгечин тапды... *Статья* 205

СУРАТ ХАПАРЛАЙДЫ

ОСМАНЛАНЫ ХЫЙСА. Ариу адамла – жарсыулу къадарла 209

ЧАМХАНА

КЪУЛИЙЛАНЫ ХУСЕЙ. *Чамла*. 213

УСТАЗЛАГЪА БОЛУШЛУКЪГЪА

БОТТАЛАНЫ ЛЮДМИЛА. Адабият дерс. *9-чу класс* 219

СЁЗБЕР. Токумаланы Хусейин 221

МИНГИ ТАУ / ЭЛЬБРУС / № 5 (141)

*Литературно-художественный
общественно-публицистический журнал*

На балкарском языке

Соучредители
Министерство культуры
и информационных коммуникаций КБР,
Союз писателей КБР

Свидетельство о регистрации № 0037 от 16 декабря 1998 г.

Технический редактор, компьютерная верстка *Л. М. Абаева*
Корректор *Р. А. Боттаева*

Подписано в печать 07.10.08. Формат 60x90¹/16. Бумага офсетная Гарнитура Times New Roman PS MT. Печать офсетная. Усл. печ. л. 14,00 Уч.-изд. л. 12,50 Тираж 1500 экз. Заказ № 171. Цена свободная. Адрес редакции: 360000, КБР, г. Нальчик, пр. Ленина, 5. Отпечатано ГП КБР «Республиканский полиграфкомбинат им. Революции 1905 года». КБР, г. Нальчик, пр. Ленина, 33.

Редакция авторла бла къагъыт байламлыкъ жюриютмейди. Къол жаз-малагъа кесамат этилмейди, ала ызларына къайтарылмайдыла. Басмалан-нган затланы авторларыны оюмлары бла редколлегияны кёз къарамы бирча болмазгъа боллукъду. Мында чыкъгъан материалланы баиша жерде басма-лагъанда: «Была “Минги Таудан” алыннгандыла», – деп чертген борчду.